СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса

ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса

Монографія

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Монографія

Київ – 2025

УДК 323:316.4(477)
С 89

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Протокол №5 від 25 листопада 2025 року)

Рецензенти
Котигоренко В. О., доктор політичних наук, професор
Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор
Перегуда Є. В., доктор політичних наук, професор

С 89 Суспільно-політична солідарність в Україні у повоєнний період: монографія / за ред. академіка НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 272с.

ISBN: 978-617-14-0496-0

Монографія містить прогнозний аналіз проблем, здатних вплинути на рівень солідаризації українського суспільства із завершенням російсько-української війни, в умовах відбудови України. Розглянуто готовність політико-інституційної системи країни на виконання консолідуючої ролі, проведено аналіз можливих ліній соціогрупових конфліктів, визначено основні стратегічні лінії розвитку, щодо яких може формуватися національний консенсус, зроблено прогноз щодо змін у характері солідаризації населення і розглянуто вірогідні сценарії цього процесу, розглянуто основні причини і фактори, які можуть справити позитивний і негативний вплив на рівень згуртованості влади і громадян, зокрема в питаннях діалогу між ними, використання інформаційних ресурсів впливу на суспільну свідомість, протидії зовнішнім факторам, спрямованим на підрив суспільної єдності в Україні.

Монографія підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи "Сценарні оцінки повоєнної суспільно-політичної солідарності в Україні" (державний реєстраційний номер: 0124U003403).

УДК 323:316.4(477)

© Автори, 2025
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025

ISBN: 978-617-14-0496-0
DOI: 10.53317/978-617-14-0496-0

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

SOCIAL-POLITICAL SOLIDARITY IN UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD

Monograph

Kyiv
2025

UDC 323:316.4(477)
S 89

Recommended for publication by the Academic Council of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Protocol 5, November 25, 2025)

Reviewers
Kotyhorenko V. O., Doctor of Political Sciences, Professor
Nelipa D. V., – Doctor of Political Sciences, Professor
Pereguda Ye. V., Doctor of Political Sciences, Professor

S 89 **Social-political Solidarity in Ukraine in the Post-war Period:** monograph / edited by academician of the NAS of Ukraine O. O. Rafalsky & corresponding member of the NAS of Ukraine O. M. Maiboroda. Kyiv: IPiEnD of the NAS of Ukraine, 2025. 272 p.

ISBN 978-617-14-0361-1

The monograph contains a predictive analysis of problems that can affect the level of solidarity of Ukrainian society after the end of the Russian-Ukrainian war, in the conditions of reconstruction of Ukraine. The readiness of the country's political and institutional system to perform a consolidating role is considered, possible lines of socio-group conflicts are analyzed, the main strategic lines of development are determined, on which a national consensus can be formed; a forecast is made regarding changes in the nature of the solidarity of the population and probable scenarios of this process are considered, the main reasons and factors that can have a positive and negative impact on the level of cohesion of the authorities and citizens are considered, including in matters of dialogue between them, the use of information resources to influence public consciousness, and counteraction to external factors aimed at undermining social unity in Ukraine.

The report was prepared based on the results of the research work "Scenario assessments of post-war socio-political solidarity in Ukraine" (state registration number: 0124U003403).

UDC 323:316.4(477)

© Authors, 2025
© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2025

ISBN: 978-617-14-0496-0
DOI: 10.53317/978-617-14-0496-0

ЗМІСТ

ВСТУП 7

Розділ 1. Політико-інституційні фактори підтримки суспільної солідарності в умовах відбудови *(Г. І. Зеленько)* 9

Розділ 2. Проблеми суспільно-політичної солідаризації у кризових соціально-економічних умовах *(О. М. Майборода)* 40

Розділ 3. Стратегії суспільного розвитку як чинник солідаризації українського соціуму *(В. О. Перевезій)* 61

Розділ 4. Еволюція суспільної солідарності в умовах відбудови України після війни *(Т. А. Бевз)* 86

Розділ 5. Аргументаційна переконливість державної політичної практики як фактор національної консолідації *(З. Ф. Самчук)* 102

Розділ 6. Моделювання повоєнної державної інформаційної політики у контексті забезпечення суспільно-політичної солідарності *(Ю. О. Ніколаєць)* 123

Розділ 7. Утвердження громадянської солідарності як необхідної умови розбудови громадянського суспільства України на етапі повоєнної відбудови *(В. Д. Яремчук)* 148

Розділ 8. Самоорганізація та громадська активність як каталізатори солідарності: сценарії розвитку суспільно-політичної єдності у повоєнній Україні *(М. В. Горбатюк)* 165

Розділ 9. Поствоєнна пам'ять і солідаризація українців *(Ю. І. Шаповал)* 187

Розділ 10. Зовнішні впливи на процес солідаризації українського суспільства у повоєнний час *(О. Ю. Кондратенко)* 211

ВИСНОВКИ 233

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION 7

Chapter 1. Political and institutional factors supporting social solidarity in the context of reconstruction *(G. I. Zelenko)* 9

Chapter 2. Problems of socio-political solidarity in crisis socio-economic conditions *(O. M. Maiboroda)* 40

Section 3. Social development strategies as a factor in the solidarity of Ukrainian society *(V. O. Perevezii)* 61

Chapter 4. Evolution of social solidarity in the context of reconstruction of Ukraine after the war *(T. A. Bevz)* 86

Chapter 5. Argumentative persuasiveness of state political practice as a factor of national consolidation *(Z. F. Samchuk)* 102

Chapter 6. Modelling of post-war state information policy in the context of ensuring socio-political solidarity *(Yu. O. Nikolaets)* 123

Chapter 7. Establishment of civil solidarity as a necessary condition for the development of civil society in Ukraine at the stage of post-war reconstruction *(V. D. Yaremchuk)* 148

Chapter 8. Self-organization and public activity as catalysts of solidarity: scenarios for the development of socio-political unity in post-war Ukraine *(M. V. Horbatiuk)* 165

Chapter 9. Post-war memory and solidarity of Ukrainians *(Y. I. Shapoval)* 187

Chapter 10. External influences on the process of solidarity of Ukrainian society in the post-war period *(O. Yu. Kondratenko)* 211

CONCLUSIONS 233

ВСТУП

Підсумком першого етапу цільового наукового проєкту "Солідаризація українського суспільства в умовах війни та перспективи збереження і відтворення солідарного соціального потенціалу у повоєнному розвитку України" була поряд з високою оцінкою рівня єдності українського суспільства в атмосфері війни також і постановка завдань із його збереження і зміцнення у мирних повоєнних умовах. Політико-прикладна актуальність цієї проблеми зумовлена цілком вірогідним зменшенням національної згуртованості внаслідок зникнення фактору спільного ворога, боротьба з яким була тим спільним інтересом, що заохочував органічну солідарність народу України. У мирних умовах неминуча пріоритизація громадянами особистих інтересів, чим може послаблюватися рівень суспільної єдності, якщо не буде знайдено факторного замінника у вигляді спільної повоєнної мети.

Симптоми зменшення у перспективі рівня національної згуртованості вже зараз можна помітити із результатів соціологічних обстежень, проведених у травні – червні 2025 року Київським міжнародним інститутом соціології. З одного боку, згуртованість, досягнута під час війни, зберігається і навіть збільшується: тих, хто з цим згодний, за період від грудня 2024 року збільшилося від 53% до 61%. З іншого боку, це збільшення відбулося за рахунок тих, хто раніше не наважувався давати оцінку (їхня частка зменшилася удвічі з 14% до 7%), а частка тих, хто вважав, що внутрішні суперечності у країні поглиблюються і українці йдуть до розколу, так і залишилася на не вирішальному, але помітному рівні у 33% [Грушецький, 2025с]. Аналогічні результати були отримані Компанією Rating Group. За її даними, зберігається на середньому рівні загальний індекс довіри у суспільстві – 3%, але індекс довіри до близького кола (3,9%) помітно переважає індекс довіри до суспільного кола (2,4%) та й взагалі до "інших" (2,4%). З тим, що в українському суспільстві високий рівень солідарності та взаємодопомоги, повністю згодні лише 17% опитаних респондентів, а тією чи іншою мірою – 31%. Хоча укупі це майже половина населення, але 30 % не спромоглися визначитися з оцінкою ситуації [*Проблеми*

соціальної згуртованості ..., 2025]. На жаль, зменшується і готовність українців переносити труднощі воєнного часу, що було і поки що залишається визначальним фактором їх солідаризації. Частка готових терпіти злигодні війни скільки треба за період від травня 2022 року до травня – червня 2025 року зменшилася з 71% до 60% у всій Україні, причому не тільки на Сході і Півдні країни, а також, хай і незначною мірою, у Центрі і навіть на Заході (відповідні показники на травень – червень 2025 року 60% – 51% – 68% – 72%) [Грушецький, 2025d].

Наведені симптоми поки що можна вважати нездужанням через невизначеність, але вони віщують про небезпеку розладу суспільного організму внаслідок нових, уже повоєнних стресів. Розв'язання українцями екзистенційної проблеми – збереження себе як нації і своєї національної державності – не стане гарантією від реанімації старих довоєнних проблем, на певний час зовні притлумлених війною, але латентно загострюваних її перебігом, і виникнення нових проблем, війною породжених.

Другий етап проєкту був націлений на виявлення тих проблем, розв'язання яких може запобігти перетворенню їх на вогнища суспільного розбрату – йдеться про неналежне виконання державою націєінтегруючої функції, зокрема засобами інформаційного впливу чи політики пам'яті, про соціально-групову конфліктність з приводу розподілу суспільних благ, про взаємне неповне порозуміння між владою і народом у питанні вибору національної стратегії, про зниження досягнутого рівня єдності, обмежене залучення до процесу національного гуртування інституту громадянського суспільства, про шкідливі зовнішні впливи тощо. Дослідницький колектив проєкту не тільки виявляв потенційні проблемні точки у житті суспільства, а й намагався запропонувати напрями та засоби їх подолання і спрямування суспільного розвитку як консолідованого руху громадян, об'єднаних спільними інтересами і цінностями.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ ПІДТРИМКИ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІДБУДОВИ

Постановка проблеми. Попри усі прогнози про "вичерпання ресурсів РФ у війні на виснаження" бойові дії тривали протягом усього 2025 року. Хоча початок відбудовного періоду залишався невизначеним, було важливо вже зарані зрозуміти повоєнні виклики і відповісти на питання – наскільки наявна система організації влади здатна з ними впоратися.

Тривалість війни істотно поглиблює усі нібито виключно внутрішні проблеми України та глибину їх сприйняття суспільством. При цьому слід усвідомлювати, що *процес підтримання суспільної солідарності – це двосторонній процес, який забезпечується самим суспільством, він, з одного боку, зумовлений суспільними настроями, а з іншого – здатністю системи адекватно реагувати на суспільні запити, узгоджувати суспільні інтереси і потреби.* Тобто йдеться про комплекс факторів, поєднання яких зумовлює підтримання належного рівня суспільної солідарності, насамперед про політико-інституційні фактори, під якими маються на увазі *умови та чинники, пов'язані з політичними інститутами (формальними та неформальними правилами, нормами, організаціями й процедурами), які визначають функціонування політичної системи та впливають на ухвалення рішень і здійснення державної влади.*

Політико-інституційні фактори важливі для підтримання суспільної солідарності під час відбудови України тим, що:

1) вони створюють правила "спільної гри". Коли є зрозумілі й справедливі політичні інститути (вибори, система правосуддя, інститут політичної відповідальності), люди відчувають, що всі діють за однаковими правилами. Це зменшує відчуття несправедливості та розколу. Без таких правил кожна група бореться лише "за своє", а політичний процес перетворився б на хаотичний розподіл ресурсів;

2) чіткість і зрозумілість правил гри забезпечує інституційну довіру, що вкрай важливо для повоєнної відбудови. Якщо

громадяни бачать, що парламент, уряд, суди і місцеві ради працюють чесно та узгоджено, вони більше довіряють державі. А довіра – головна умова солідарності: люди готові об'єднуватися й підтримувати одне одного. Якщо інститути слабкі, то панує підозра, корупція й взаємне відчуження;

3) зазначена інституційна довіра, своєю чергою, стимулює політичну і громадську участь. Через різноманітні громадські ініціативи, місцеве самоврядування й громадські механізми люди можуть впливати на процес відбудови. Це створює відчуття причетності, що "ми всі разом відновлюємо країну", а не "хтось за нас вирішує";

4) зрозумілі правила гри є чи не найбільшим запобіжником конфліктів. Політичні інститути дають канали для мирного розв'язання суперечок (через парламентські дебати, суди, компроміси). Це зменшує ризик того, що різні групи суспільства почнуть боротися між собою за ресурси;

5) чіткі правила гри в політиці задають стандарти справедливості, запит на яку під впливом багаторічної війни у суспільстві став особливо гострим. Справедливість у розподілі ресурсів, відновленні міст, допомозі людям, які постраждали, залежить від того, чи працюють правові й адміністративні механізми. Там, де люди відчувають справедливість, з'являється готовність підтримувати інших.

Однак правила гри не є абстрактними і не створюються самі собою. Вони є результатом, по-перше, соціокультурних характеристик суспільства, політичної культури та політичної свідомості, неписаних норм і політичних ідентичностей, уявленнями про "нормальність"; по-друге, наявною системою організації державної влади і її інституційною спроможністю адекватно реагувати на суспільні запити, нівелюючи політичну напругу; по-третє, вже зараз Україна є реципієнтом фінансової допомоги від західних країн, передусім ЄС. Тому від її збереження істотно залежать темпи повоєнного відновлення.

"Зовнішні" (або екзогенні) фактори становлять окрему групу політико-інституційних чинників, від яких залежить повоєнне відновлення. Навіть після закінчення (зупинки) війни "невоєнні методи впливу" РФ не припиняться. І цей фактор матиме чи не

найбільший деструктивний вплив на повоєнні процеси, на суспільну солідарність під час повоєнного відновлення.

Емпірична база дослідження та джерела. Проводячи це дослідження, авторка спиралася на нормативно-правові документи, які окреслюють ті чи інші державні стратегії, політики та рішення. Зміни суспільних настроїв та запитів проаналізовано на основі даних соціологічних опитувань Центру Разумкова, КМІС, reSCORE, громадської мережі "Опора", Центру економічних стратегій, а також досліджень щодо сприйняття корупції, проведеного НАЗК. Якісні і кількісні зміни у функціонуванні політичних інститутів також верифіковано на основі порівняння різних досліджень, які стосуються якісних і кількісних змін політичних ідентичностей українців та інституційних змін політичної системи під впливом повномасштабної фази російсько-української війни. Для повноти висновків про якісні і кількісні зміни в системі політичних інститутів також проаналізовано звіти ЄК щодо стану реформ в Україні, які проводяться в рамках виконання зобов'язання щодо виконання Копенгагенських критеріїв (політичні вимоги).

Також авторка спиралася на наукові публікації, в яких проаналізовано питання суспільно-політичних трансформацій українського суспільства, зокрема й під впливом російсько-української війни. Це праці О. Венгера та О. Постола [2023], В. Смолянюка та В. Крутія [2019], О. Резніка [2023], О. Новакової та М. Остапенко [2023], Ю. Мацієвського [2016], Н. Кочан [2024], Я. Ольховського [Olhowski, 2023], Г. Хейла [Hale, 2015; Хейл, 2024], О. Фісуна [Fisun, 2015], колективні монографії ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України [Рафальський та Майборода, 2024a; 2024b; 2024c], Інституту соціології НАН України та ін. Загалом праць, які б стосувалися політичних питань повоєнного відновлення України, вкрай мало, що пояснюється повною невизначеністю результатів закінчення війни.

Тому, перш ніж перейти до аналізу впливу політико-інституційних факторів у підтримці суспільної солідарності в Україні, зробимо два принципові для нашого дослідження уточнення.

Перше. Єдиним необхідним фактором повоєнного відновлення є те, що воно можливе лише після встановлення сталого миру

і скасування правового режиму воєнного стану – т. зв. ***"формула виходу з війни".*** Однак цей визначальний політичний фактор наразі абсолютно невідомий ні в часовому, ні в просторовому вимірі. З огляду на наявне співвідношення сил, очевидно, що це не буде перемогою у тому сенсі, як це бачить більшість громадян, відповідно до соціологічних опитувань. Так, за даними Центру Разумкова, мінімальною умовою, необхідною для укладання мирної угоди з Росією, а саме – *"звільнення України від російських військ у кордонах 1991 р.",* називає 39,4% опитаних; *"звільнення України від російських військ по лінії розмежування початку 2022 р."* – 29,8%; *"припускає фіксацію кордонів по лінії фронту на момент укладання угоди"* 10,8% опитаних [*Червоні лінії України* ..., 2025]. Також імовірні варіанти припинення війни не будуть сприйняті суспільством як перемога. На запитання "Яку ситуацію Ви особисто розглядатимете як перемогу у війні?" 12,2% опитаних вважають "припинення війни, навіть якщо російська армія втримається на територіях, окупованих після 24 лютого 2025 р. (тобто на момент проведення опитування)"; "вигнання російських військ за лінію станом на 23 лютого 2022 р. (ОРДЛО і Крим лишаються окупованими)" – 20,1%; "вигнання російських військ з усієї території України, окрім окупованого Криму" – 10,0%; "вигнання російських військ з усієї території України та відновлення кордонів станом на січень 2014 р." – 25,8%; "знищення російської армії та сприяння повстанню / розпаду всередині Росії" – 18,4% [*Червоні лінії України* ..., 2025].

Наведені цифри явно дисонують з реальністю і можливостями України як країни і радше базуються на бажаннях і надіях, а не на раціо і, що особливо прикметно, дисонують з баченням "формули закінчення війни" нашими партнерами, які попросту не ставлять питання виходу України на кордони 1991 р. Тож цей фактор істотно вплине на характер політичного процесу і все повоєнне відновлення. Оскільки наразі невідомо, який відсоток громадян не змириться з "формулою виходу з війни", а також немає офіційних документів з варіантами закінчення війни, залишається тільки констатувати, що цей чинник – визначальний і від нього буде

залежати глибина політичного протистояння у повоєнній Україні [Рафальський та Майборода ..., 2024b]. До того ж слід робити поправку на те, що повоєнні суспільства, зазвичай, є більш радикальними, що зумовлює т. зв. "крайнощі" – голосування за радикальні політичні сили, сплеск популізму, чутливість до інформаційних впливів. Суспільство стає як оголений нерв, що, відповідно, об'єктивно посилює роль держави і її регулятивні функції.

З огляду на це, наразі немає сенсу акцентувати увагу на політичних уподобаннях громадян, рейтингах політиків, політичних партій, оскільки в Україні вони дуже мінливі. Натомість принципове значення для повоєнного відновлення матиме *характер політичної ідентичності українців*, яка докорінно трансформувалася під впливом війни, а також опосередковані політичні фактори – демографічні зміни, стан економіки, наявність / відсутність фінансової підтримки ззовні (екзогенні фактори) та стан переговорного процесу з ЄС (наразі, відповідно до програми Ukraine Facility, ЄС є основним спонсором реформ в Україні).

Друге. Повоєнний політичний процес буде відбуватися в країні, яка докорінно змінилася демографічно. За даними Держстату, чисельність наявного населення України на дату проведення Всеукраїнського перепису населення (5 грудня 2001 р.) становила 48,5 млн осіб. За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (нині Інститут демографії та проблем якості життя НАН України), на 1 січня 2022 р. чисельність населення України становила 42 млн осіб, на липень 2024 р. – 35,8 млн осіб, серед них на територіях, на яких органи державної влади здійснюють свої повноваження у повному обсязі, – 31,1 млн осіб [Стратегія демографічного розвитку ..., 2024]. На кінець 2024 р. в різних країнах світу перебуває 6 813 900 громадян України, зокрема 6 253 700 в країнах Європи, ще 560 200 – поза межами Європейського континенту. Крім того, 1,2 млн українських громадян можуть проживати в РФ [Стратегія демографічного розвитку ..., 2024].

Такий "демографічний землетрус" для України означає появу безлічі неполітичних проблем, на які держава повинна адекватно

реагувати, адже всі вони матимуть політичні наслідки після відновлення політичного процесу і конвертуватимуться у радикальні політичні настрої.

Стан суспільства. Показовими для цього дослідження є дані, зафіксовані Інститутом соціології НАН України. Вони стосуються чинників, які об'єднують (роз'єднують) українців, порівняно з 2021 р. (останнім роком перед переходом російсько-української війни у повномасштабну фазу). Їхня динаміка зображена на *рис. 1*.

Рис. 1. **Зміни актуальності [порівняно з 2021 р.] чинників об'єднання українців з погляду громадської думки, %** [Головаха. та Дембіцький, 2024, с. 33].

На основі ієрархічного кластерного аналізу автори дослідження виокремили чотири теми, на основі яких можлива суспільна єдність: негатив, ідеологія, ідентичність та патріотизм. Тема негативу об'єднує такі чинники, як відчуття втрати нормального життя, спільні труднощі життя, невдоволеність владою та страх перед майбутнім. Тема ідеології – мову спілкування, політичні

погляди та релігію. Тема ідентичності – родинні та товариські почуття, національну належність, а також спільну історію і територію. Тема патріотизму – прагнення спільно долати труднощі життя, національну ідею побудови Української держави та патріотичні почуття громадянина України [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 34]. Тут звертає на себе увагу той факт, що тема негативу є наразі важливим об'єднувальним фактором. Тож у повоєнній Україні, коли апріорі цей фактор зникне або не становитиме явну небезпеку (інакше тоді не припиниться дія воєнного стану), постане питання, чи достатньо інших об'єднувальних факторів для підтримання належного рівня суспільної солідарності.

Наведені дані в контексті цього дослідження цікаві тим, що демонструють динаміку змін тих найважливіших маркерів, які лежать в основі національної і політичної ідентичності українців. Так, порівняно з останнім передвоєнним роком (2021) у 2024 р. серед чинників, які об'єднують українців, найбільший приріст демонструє *національна ідея побудови Української держави* (з 9,6% у 2021 р. до 35,1%). У трійку лідерів за зростанням також входять *віра в краще майбутнє* (з 30,8% у 2021 р. до 52,7%) та *патріотичні почуття громадянина* – з 16,3% у 2021 р. до 38,2% [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 33]. На перший погляд ці цифри не охоплюють абсолютну більшість населення. Однак їхня динаміка дає підстави вести мову про якісні зміни у ціннісній складовій українців. Адже неусвідомлення українцями держави як цінності є однією з причин політичного відчуження в Україні. Це руйнувало інституційну довіру і гальмувало формування повноцінного громадянського суспільства, політичних партій і, відповідно, конвенційні форми політичної та громадської участі.

В аналізі політико-інституційних факторів підтримання суспільної солідарності на прийнятному рівні важливо розуміти, наскільки (не) консолідованим суспільство вийде з війни. Для такого аналізу звернемося до соціологічних досліджень кількох авторитетних аналітичних центрів, які обстежували стан українського суспільства на предмет соціальної згуртованості та солідарності.

Зокрема, дослідження соціальної згуртованості від reSCORE Ukraine[1] ґрунтувалося на концепті, що "*Соціальна згуртованість – це взаємопов'язаність і єдність різних суб'єктів на національному та місцевому рівнях – індивідів, соціальних груп і установ, що включає позитивні та гармонійні взаємодії між ними, які ґрунтуються на спільних нормах, цінностях та ідентичностях"* [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024]. Для вимірювання соціальної згуртованості було використано вісім індикаторів, згрупованих на вертикальному та горизонтальному рівнях, які разом формують поняття соціальної згуртованості та забезпечують її комплексну оцінку. На вертикальному рівні до індикаторів входять: *відчуття, що українська влада піклується про громадян, підзвітність органів влади, відчуття громадянського обов'язку.* На горизонтальному рівні представлені такі індикатори: ***с**оціальна толерантність**,** плюралістична українська ідентичність, відчуття належності до своєї країни, співпраця в громаді, відчуття соціальної загрози* [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024]. Динаміка показників соціальної згуртованості порівняно з 2021 р. зображена на *рис. 2*.

[1] Дані reSCORE для України у 2024 році базуються на кількісних особистих структурованих інтерв'ю з громадянами України, зібраних у період з 8 червня по 1 вересня 2024 року. Дані 7 758 респондентів є репрезентативними для всіх територій, що перебували під контролем Уряду України на час опитування, та не включають Луганську область, Донецьку область і Автономну Республіку Крим. Ця вибірка також включає додаткові вибірки з Кіровоградської області (N = 298), а також із міст Кривий Ріг, Дніпро, Харків, Запоріжжя та Одеса (загалом N = 1 496). Індекс SCORE для України у 2021 році базувався на даних кількісних особистих структурованих інтерв'ю з громадянами України, зібраних у період з січня по травень 2021 року. Дані 12 482 респондентів були репрезентативними для всіх територій, що перебували під контролем Уряду України на момент опитування, включаючи неокуповані частини Луганської та Донецької областей. Індекс reSCORE вимірює рівні соціальних явищ за допомогою показників, що ґрунтуються на запитаннях з опитування reSCORE. Використання кількох запитань для створення одного показника дозволяє надійно виміряти певне явище з різних точок зору. Для кожного показника надається оцінка від 0 до 10, де 0 означає повну відсутність явища в індивіда, локації або в суспільстві, а 10 вказує на його повну присутність.

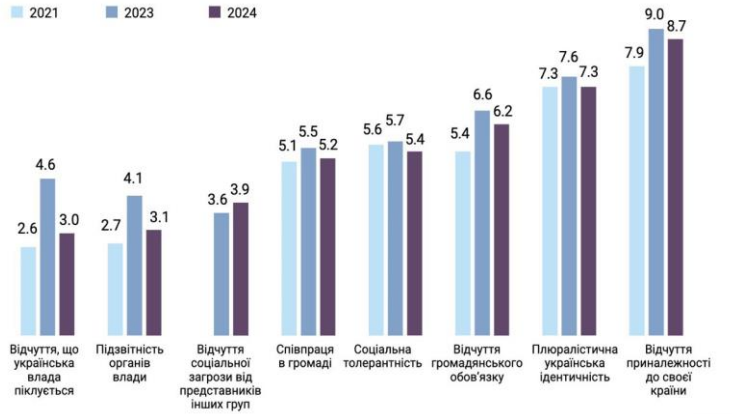

Рис. 2. **Динаміка показників соціальної згуртованості [2021–2023–2024]** [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024. с. 29].

Висновок на підставі проведених досліджень reSCORE Ukraine полягає у тому, що після трьох років повномасштабної фази російсько-української війни українці не припиняють демонструвати почуття національної ідентичності та належності до своєї країни. "Плюралістична українська ідентичність" – індикатор, який вимірює єдність серед різних етнічних і релігійних груп, є високим (7,3 з 10) і відображає значну стабільність протягом років. Почуття єдності характерне для всіх прошарків населення у переважній більшості областей, що підтверджує висновок про міцність спільної ідентичності в Україні. Високим залишається і "відчуття належності до країни" – 8,7. У сукупності ці результати, за висновком авторів дослідження, підкреслюють силу національної ідентичності України як важливого об'єднавчого чинника в умовах триваючої війни [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024]. Соціологи С. Дембіцький та М. Алєксєєв високий рівень суспільної солідарності початку повномасштабної фази російсько-української війни пов'язують з "мобілізаційниим ефектом" і пояснюють цей феномен як причинно-наслідковий процес підтримки демократії в Україні, що виникає внаслідок комбінованої мобілізації двох вимірів соціальної ідентичності – внутрішнього виміру (громадянська національна ідентичність) і

геополітичного виміру (виразність зовнішніх авторитарних загроз для нації) [Alexseev & Dembitskyi, 2024, p. 1–23].

Водночас дослідження reSCORE Ukraine фіксує помітне зниження рівня впевненості громадськості у владі та її діях. Зокрема, індикатор "підзвітність органів влади", який вимірює ступінь відчуття респондентами того, що влада є і може бути підзвітною, повернувся до довоєнного рівня, знизившись із пікового значення 4,1 у 2023 р., після початку повномасштабного вторгнення, до 3,1 у 2024 р., що близький до показника 2021 р. – 2,7. Аналогічно, індикатор "відчуття, що українська влада піклується", який відображає, наскільки уважною до інтересів громадян сприймається українська влада, також зазнав суттєвого падіння, знизившись із 4,6 у 2023 р. до 3,0 у 2024 р. (до рівня, що фіксувався перед повномасштабним вторгненням). Наведені цифри свідчать про розчарування у діяльності влади, яке невпинно зростає. Зміни становлять значний ризик для вертикальної згуртованості, особливо в умовах тривалої війни, яка вимагає стабільної довіри та співпраці між громадянами й владою задля забезпечення стійкості та ефективного управління [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024].

Для повноти уявлень про політико-інституційні фактори повоєнного відновлення звернемося до іншого дослідження соціальної згуртованості українського суспільства, проведеного громадською мережею "Опора"[2] [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* ..., 2025]. Під час дослідження зафіксована нерівномірна

[2] Дослідження проводилося на основі загальнонаціонального опитування серед українців, які перебувають в Україні (N = 2050), та українців, які виїхали за кордон після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України та постійно проживають в країнах Європейського Союзу (N = 411). Під соціальною згуртованістю автори розуміють спроможність суспільства забезпечувати добробут всіх його членів, мінімізуючи нерівності та уникаючи поляризації, а також формувати спільноти вільних індивідів, які підтримують одне одного та досягають спільних цілей демократичними методами. Для цього було виділено чотири аналітичні виміри суспільно-політичного життя: економічний, соціальний, політичний та медійний. У кожному з цих вимірів автори тестували наявність об'єктивних (*tangible*) бар'єрів, що перешкоджають індивідам реалізувати своє право та бажання брати участь в публічному житті, а також суб'єктивні перешкоди, які демотивують від такої участі та/або знижують відчуття агентності індивідів. Опитування проводилося протягом квітня–травня 2025 р.

ситуація з соціальною згуртованістю. Станом на 2025 р. рівень соціальної згуртованості помірний та стійкий, посилений сильною спільною ідентичністю і солідарністю на горизонтальному рівні в умовах екзистенційної загрози. Про це свідчать переважання гордості бути українцем, сильна прив'язаність до нації та високий рівень взаємодопомоги. Згуртованість на низовому рівні є важливим буфером проти фрагментації суспільства в умовах війни. Проте автори констатують, що соціальна участь, тобто взаємодопомога на горизонтальному рівні й відчуття прив'язаності до своєї спільноти, не трансформується у громадську участь**,** попри високий інтерес до політики [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* ..., 2025].

Тут доречно відповісти на питання чому? На наш погляд, основна причина в тому, що традиційні для демократій інструменти демократії в Україні девальвовані. Іншими словами, ані політичні партії, ані організації громадянського суспільства (ОГС) – тобто структури, які виконують функцію ретрансляції суспільних інтересів нагору – не виконують її належним чином. До причин дисфункціональності політичних партій і організацій громадянського суспільства ми неодноразово зверталися. Хоча названа причина є опосередкованою, однак вона безпосередньо впливає на якість політичних партій і ОГС і стосується дефіциту інституційної довіри у суспільстві загалом, яка неістотно змінилася під впливом повномасштабної війни.

Так, дослідження громадянської мережі "Опора" зафіксувало, що довіра на всіх рівнях, зокрема соціальному, є фрагментованою: більшість респондентів схильні не довіряти взагалі чи менше довіряти одне одному, медіа, які вони читають, та органам влади. Респонденти демонструють низький рівень загальної міжособистісної довіри. Лише п'ята частина опитаних в Україні (20,9%) та менш як 18% серед тих, хто перебуває за кордоном, вважають, що більшості людей можна довіряти. Більшість респондентів [понад 2/3 в Україні та понад 3/4 за кордоном] вважають, що з людьми слід бути дуже обережними [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* ..., 2025].

Окрім фрагментованості міжособистісної довіри, дослідження "Опори" також фіксує вибірковість і ситуативність довіри до інституцій. Довіра до органів державної влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів – це інституціоналізована довіра. Середнє значення Індексу інституційної довіри становить 5,3 за 10-бальною шкалою, що вказує на помірний або контекстний рівень довіри до інституцій та свідчить про обмежену вертикальну згуртованість. Суди, уряд та парламент мають найнижчі показники довіри: повністю довіряють їм лише 2–5%; понад 60% висловлюють недовіру. Вища довіра до окремих інституцій: Президент України має 58% позитивної оцінки в країні (25,5% довіряють йому повністю). Місцева влада здобула 33,4% позитивної оцінки в Україні [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* …, 2025]. Індекс вертикальної довіри, який відображає рівень довіри до інституцій, що представляють "вертикаль влади" і включає відчуття справедливості, прозорості, підзвітності та захищеності, яке ці інституції викликають у громадян, вирахуваний у дослідженні, на шкалі від 0 до 10 (середній показник становить 5,3, а медіана – 5,4), свідчить про середній, потенційно ситуативний рівень довіри до інституцій у більшості опитаних. Загалом Індекс вертикальної довіри демонструє структурний дефіцит довіри до державних інституцій, що має важливі наслідки для політики [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* ..., 2025]. Масова економічна вразливість і труднощі із забезпеченням базових потреб, низький економічний потенціал і поширена відносна депривація, тобто відчуття, що людина не отримала тих благ, на які вона заслуговує чи які належать їй по праву, в поєднанні з низькою політичною агентністю і відчуттям невидимості для медіа є структурними ризиками для формування довгострокової, органічної солідарності в суспільстві. Коли фізична загроза знизиться або зникне, ці фактори можуть сприяти загальному розчаруванню та відстороненню від суспільного життя, а отже, створити сприятливі умови для зростання популістських чи екстремістських політичних сил, підсумовує "Опора" [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* ..., 2025].

Наведені дані дозволяють констатувати, що війна покращила показники міжособистісної довіри українців. Це досягалося за рахунок "спільної дії" та "спільного пережитого досвіду", починаючи від волонтерства, закінчуючи "спільним страхом" ракетних і дронових обстрілів. Однак покращення показників міжособистісної довіри не конвертувалося у покращення показників інституційної довіри. Для політичного процесу у повоєнний період це може мати доволі суперечливі наслідки. З одного боку, посилення суспільної активності, з іншого боку – недовіра до інструментів демократії, тобто конвенційних форм суспільно-політичної участі. Відтак така комбінація посилить попит на неконвенційні дії. Очевидне й те, що представники політичного класу недооцінюють значення інституціоналізованої довіри як обов'язкового ресурсу під час проведення реформ.

Також особливу увагу варто звернути на суто "домашній" феномен громадянської самоідентифікації – різницю у сприйнятті держави і країни. Тобто ми маємо кризу довіри до держави, яка в очах більшості населення не надто ефективна, корумпована і "приватизована". Натомість є дуже позитивне сприйняття держави у сенсі країни. За даними Центру Разумкова, відповідаючи на запитання "Наскільки Ви пишаєтеся тим, що Ви громадянин України?", у червні 2024 р. 91% опитаних громадян України відповіли, що "дуже пишаються" або "скоріше пишаються" своїм українським громадянством. У 2015 р. таких було 68%, у 2010 р. – 62%, у 2000 р. – 62% [*Ідентичність громадян України* ..., 2024].

Такий дисонанс породжує амбівалентність і скепсис у тому, що робить влада, саботаж у реалізації державних політик. Тобто, при декларації гордості за країну бажання лишатися в ній, усіляко сприяти армії, відбудові рівень довіри до інституцій держави лишається (після сплеску 2022–2023 рр., зумовленого страхом втрати держави) вкрай низьким. Під час війни цей феномен особливо яскраво проявився в уникненні мобілізації, коли кілька мільйонів чоловіків призовного віку попросту не поновлювали свої дані у ТЦК, не кажучи вже про вступ до армії, у небажанні вести прозорий бізнес і т. ін.

Утім, є низка факторів, які змінювалися під впливом російсько-української війни поступово, починаючи з 2014 р., і вони полегшуватимуть завдання підтримання належної суспільної солідарності у повоєнній Україні:

1) Скорочення соціальної дистанції між жителями різних регіонів України. Вона традиційно була високою, що створювало передумови для гострого політичного протистояння під час виборчих кампаній і елементарної неприязні у повсякденному житті. Це дозволяло політичним силам розігрувати виборчу карту на протиставленні регіонів (починаючи з виборчої кампанії на президентських виборах 2004 р.), що завжди мало негативні наслідки для політичного розвитку і, по суті, розколювало країну. Однак ця ситуація змінилася, насамперед, внаслідок очевидної смертельної небезпеки, яка надходила від РФ. А також унаслідок масової внутрішньої міграції. За даними Кабінету Міністрів, перед початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну було зареєстровано близько 1,3 млн внутрішньо переміщених осіб. Відтоді їх кількість стала стрімко зростати. Станом на липень 2024 р. налічувалося 4,7 млн зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб, серед них 3,4 млн осіб (73,5%) перемістилися після 24 лютого 2022 р. [Стратегія демографічного розвитку України ..., 2024]. Звісно, що масове переміщення громадян зі Сходу і Півдня у Центральний і Західний регіони України не могло не вплинути на настрої обох категорій населення. Але, як свідчить дослідження reSCORE, в Україні розбіжності у поглядах місцевих жителів і внутрішньо переміщених осіб не переросло у токсичну поляризацію [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* ..., 2025]. Звичайно, бувають конфліктні ситуації, неприязнь, однак це не є масовим явищем, здатним перерости у політичний конфлікт.

2) Зниження протистояння навколо т. зв. "мовного питання", яке тривалий час було причиною перманентних політичних конфліктів в Україні. Незважаючи на те, що відбувся стрибок у застосуванні української мови у всіх сферах суспільного життя, ставлення до значення української мови як єдиної державної істотно нівелювалося, але з-поміж найбільш проблемних питань, поряд з корупцією, громадяни називають також мовне

питання [Потапенко та ін., 2025а]. Тобто передумови для мовних конфліктів зберігаються. Проте станом на червень 2024 р. в Україні лишилося лише 10% тих, хто хотів би бачити російську мову або офіційною у своїй області, або взагалі другою державною [*Ідентичність громадян України* ..., 2024]. Отже, проблема мови є, але ймовірність переростання мовних конфліктів з побутових у політичні істотно знизилася.

3) Зміни зовнішньополітичних орієнтацій громадян України. Усі роки існування Української держави саме різні зовнішньополітичні ідентифікації, коли половина країни дивилася на ЄС, а інша половина на РФ, були причиною суспільно-політичного розколу в Україні і унеможливлювали проведення проєвропейської політики. Проте зараз у 76,5% українців ЄС асоціюється здебільшого з прогресом і розвитком, тоді як Росія у 78%, навпаки, асоціюється з відсталістю і регресом. Також зараз 90% респондентів заявляють про бажання інтеграції України до ЄС і 84% – до НАТО [*Ідентичність громадян України* ..., 2024]. А це полегшує реалізацію євроатлантичної політики Україною.

4) Зниження протистояння навколо належності до різних конфесій, зокрема до Православної церкви України та Української православної церкви, тобто яке використовувалося у політичній боротьбі її учасниками. Це при тому, що Україна є секулярною державою. Показник т. зв. "уцерковлення" – 24% (пов'язаність особи з конкретною релігійною громадою та участь у її життєдіяльності). Значення варіюється залежно від регіону: на Заході – це 46%, у Центрі – 18%, на Півдні – 13%, на Сході – 12% [*Українське суспільство, держава і церква* …, 2023]. За даними Центру Разумкова, 70% жителів вважають себе православними. З них 61% підтримує існування лише однієї Православної церкви. Не підтримують – 16%, ще 20% байдужі. Тобто фактично з-поміж усіх віруючих лише 6,8% відносять себе до УПЦ [*Українське суспільство, держава і церква* …, 2023]. Така частка не становить критичної маси, здатної спричинити серйозний суспільний розкол чи істотно вплинути на політику держави у церковному питанні. Однак факт наявності таких настроїв уже достатній для підбурювання й інспірування конфліктів [Кочан, 2024].

Проте щодо цього питання є й інші погляди. Так, фахівці Інституту соціології НАН України фіксують, що релігійний чинник як об'єднавчий для всіх українців демонструє регрес, що дало підстави твердити про "провал державної політики у сфері релігійного життя, адже останнє втратило більшу половину своїх, і без того незначних, рейтингів" [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 34]. З цим твердженням важко погодитися, оскільки гострота протистояння між його сторонами посилилася, інше питання, що питома частка громадян, яких безпосередньо стосуються ці обмеження, не становить критичної маси, що унеможливлює переростання цього розмежування у серйозний суспільно-політичний розкол, хоча і залишається підґрунтям для різноманітних ІПСО і т. ін.

Підсумовуючи цю частину дослідження, можемо констатувати, що, незважаючи на трагедію війни, вона істотно стерла ті соціально-політичні розколи, навколо яких базувався політичний процес. Це суттєво змінить риторику повоєнної політики. Однак не означає, що політичний процес буде менш турбулентним, радше навпаки, однак лінії соціально-політичних розмежувань перейдуть у площину "формули закінчення війни", економічних питань та питань навколо "забезпечення справедливості".

У процесі повоєнного відновлення Україна неминуче стикнеться з системними проблемами організації влади, на які, у свою чергу, накладуться інституційні зміни, зумовлені функціонуванням правового режиму воєнного стану, і, відповідно, з тим, у якому стані країна повернеться до мирної моделі організації влади. Іншими словами, чи безпроблемним і всеосяжним буде відновлення місцевого самоврядування, яке переживало своєрідний ренесанс після початку реформи децентралізації? Чи вдасться відновити повноцінні політичні партії і повноцінний політичний процес, чи його, як до 2019 р., приберуть до рук фінансово-промислові групи і країна знову скотиться в розряд "*capture state*" (захопленої держави)? Чи зможе держава провести справедливі демократичні вибори з урахуванням змін, які відбулися під впливом війни, і тим самим, з одного боку, забезпечити запит на соціальну справедливість, з іншого – забезпечити рівні політичні права своїм громадянам, чим,

зрештою, підтвердити легітимність влади для свого суспільства і усього світу? Для того, щоб дати відповіді на ці питання, проаналізуємо стан політичних інститутів, які дотичні до формування державних політик і системи державного управління.

Стан державного правління. Найбільшою проблемою України приблизно з кінця 1990-х рр. був вплив фінансово-промислових груп на політичні процеси і вироблення державної політики. Хоча у листопаді 2021 р. було ухвалено т. зв. "Антиолігархічний закон", вплив олігархату залишався у таких масштабах, що ЄС однією з вимог на шляху до євроінтеграції України вказав необхідність провести деолігархізацію, тобто обмежити надмірний вплив олігархів, зменшивши їхню роль в економічному, політичному та суспільному житті і впровадити для цього відповідне законодавство, зробивши це юридично обґрунтовано, враховуючи майбутню думку Венеційської комісії [European Commission, 2022, p. 11]. Пізніше ця вимога повторювалася у щорічних **Звітах Єврокомісії** про розширення (Enlargement Package 2023, 2024), де оцінювався прогрес України.

Олігархізація української політики стала результатом первинного нагромадження капіталу і роздержавлення державної власності, ваучерної моделі приватизації. В Україні досить швидко сформувалися монополії у найбільш прибуткових сферах економіки за повної бездіяльності Антимонопольного комітету. Станом на початок 2021 р. олігархи володіли 36 зі 100 найбільших підприємств в Україні, контролюючи стратегічні бізнеси [*Олігархічний український капітал* …, 2022, с. 12]. Уявлення про їх частку у основних галузях дає *рис. 3*.

Володіння стратегічними галузями промисловості означало наявність великого кризового ресурсу й інструменту тиску на державу у разі, якщо б держава "зацікавилася" їхньою діяльністю. Це, зокрема, пояснює, чому жоден глава держави, жодна влада істотно не боролася з олігархами. Один з наслідків олігархізації – деінституціоналізація політичних партій, які поступово ставали інструментом впливу ФПГ.

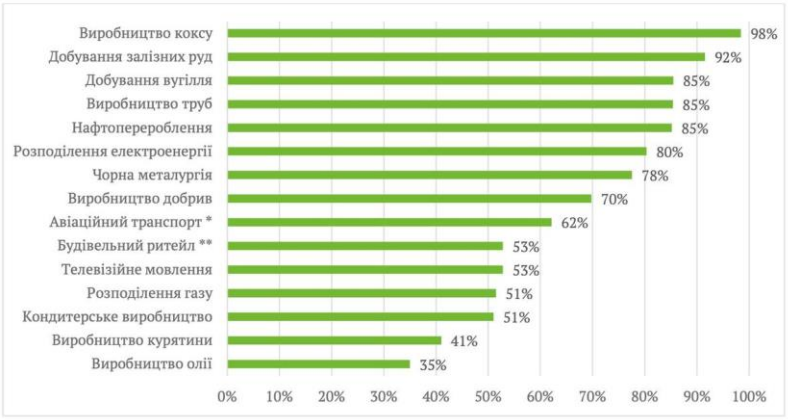

Джерело: YouControl, Держстат, АМКУ, розрахунки ЦЕС
* Без врахування іноземних гравців, ** у Києві та Київській області

Рис. 3. **Частка олігархів у основних галузях** [*Олігархічний український капітал* …, 2022, с. 18].

За роки повномасштабної фази російсько-української війни ***вплив великих національних ФПГ (олігархів)*** на суспільно-політичну ситуацію в країні значно скоротився, що фіксують усі дослідження на цю тему. Проте великі бізнес-групи, маючи інвестиційні інтереси в країні та регіонах, прагнуть вибудовувати комунікацію як з елітами регіонів, так і з територіальними громадами. Стратегічне завдання бізнесу – створити умови для реалізації ділових проєктів у перебігу відбудови, констатують аналітики НІСД [Потапенко та ін., 2025b, с. 56]. Олігархи все ще відіграють значну роль в українській економіці. Різні автори до категорії "олігарх" відносять різну кількість людей. Наприклад, Ю. Мацієвський у 2013 р. називав 14 ФПГ [Мацієвський, 2016, с. 365–380]. Відомий дослідник олігархату Гейко Плейнез у своєму дослідженні аналізує діяльність 29 бізнесменів, яких він називає олігархами [Pleines, 2016, p. 105–127]. До найбільших олігархів станом на передвоєнний 2021 р. в Україні належали Р. Ахметов, В. Пінчук, І. Коломойський, А. Боголюбов, В. Гайдук, С. Тарута, К. Жеваго, Д. Фірташ, П. Порошенко, Ю. Косюк, В. Новинський. Їх рейтинг підраховано ГО "Центр економічної стратегії" (ЦЕС) і зображено на *рис. 4*.

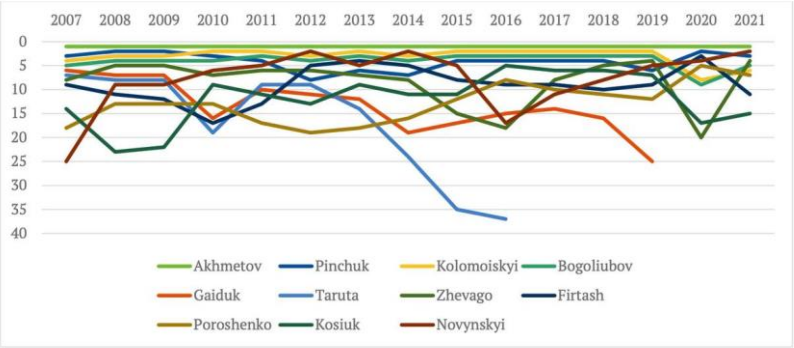

Джерело: журнал «Фокус», розрахунки ЦЕС

Рис. 4. **Рейтинги найбільших олігархів** [*Олігархічний український капітал* …, 2022, с. 14].

Президент Зеленський у перші два роки своєї каденції дотримувався збалансованого підходу у відносинах з представниками великого бізнесу. Однак уже у 2021 р. відбувся зсув до більш жорсткої позиції щодо олігархів. 15 квітня 2021 р. президент публічно оголосив про намір урегулювати їхній правовий статус та ініціював розроблення спеціального законопроєкту, який би визначав критерії належності до категорії "олігархів" та встановлював обмеження для таких осіб [Про запобігання загрозам національній безпеці …, 2022]. Закон було ухвалено 3 листопада 2021 р. Тодішній міністр юстиції Д. Малюська тоді ж констатував, що цей нормативний акт є лише елементом ширшої стратегії деолігархізації, яка, однак, залишається непублічною [*Олігархічний український капітал* …, 2022, с. 94–95].

Закон визначив чотири основні критерії, за наявності щонайменше трьох з яких особа може бути офіційно визнана олігархом:

1) володіння активами вартістю понад 1 млн прожиткових мінімумів (2,5 млрд грн станом на жовтень 2022 р.);

2) контроль над монопольним становищем (ринкова частка понад 35%);

3) участь у політичному процесі;

4) істотний вплив на діяльність засобів масової інформації.

Наслідком офіційного отримання статусу олігарха була заборона на фінансування політичних партій, участь у приватизації стратегічних державних активів, а також зобов'язання подавати декларації про доходи за стандартами, встановленими для державних службовців. У разі втрати особою трьох із чотирьох ознак вона може бути виключена з відповідного переліку [Про запобігання загрозам національній безпеці …, 2022].

Треба мати на увазі, що в перебігу війни олігархи також втратили велику частину своїх підприємств, які або пошкоджено (знищено), або вони залишилися на окупованій РФ території. Послаблення впливу олігархів на суспільно-політичні процеси відбувається частково через, по-перше, фізичне знищення їх підприємств РФ або окупацією територій, на яких ці активи розміщені. По-друге, через ризики потрапляння в реєстр олігархів і подальші обмеження у зв'язку з цим. По-третє, завдяки успішній реформі децентралізації в Україні з'явилися нові групи впливу, здебільшого, регіонального рівня, які на тому ж таки регіональному рівні здатні скласти конкуренцію класичним ФПГ. По-четверте, політичний процес перебуває на паузі і у ФПГ, як і інших політичних акторів, немає необхідності витрачатися на те, що забезпечує їх політичний вплив (медіа, партійна інфраструктура, політтехнологи і т. ін.).

Чи незворотній це процес? На наш погляд, можна висловити припущення, що у повоєнній Україні після відновлення політичного процесу і підготовки до виборів намагання ФПГ повернути собі вплив у суспільно-політичних процесах відновиться. Однак олігархи змушені будуть переформатовувати звичні інструменти впливу під зміни в країні, зумовлені війною, та адаптовувати їх під нові реалії виборчого законодавства (ідеться про ухвалений у 2019 р. новий Виборчий кодекс і взяті Україною зобов'язання перед Європейською комісією провести перші повоєнні вибори за новою пропорційною виборчою системою з відкритими списками). Отже, з одного боку, базис для впливу ФПГ лишається, а з іншого – пік його "всевладдя" вже минув.

Варто звернути увагу на ризики деолігархізації, висловлені Г. Хейлом. На його думку, "антипатрональні реформи призведуть

до зниження рівня патримоніалізму, але водночас – до посилення диктатури за рахунок того, що послабиться політична конкуренція, яка в Україні – як типовій неопатримоніальній державі – відбувалася за рахунок конкуренції між фінансово-промисловими групами" [Хейл, 2024, с. 14]. Слід погодитися, що такий ризик справді є. Однак економічні потрясіння, зумовлені війною, релокація бізнесу, демографічні зміни, а також поява нових надзвичайно капіталоємних галузей економіки істотно нівелюють ризики, висловлені Г. Хейлом.

Інституційні зміни політичної системи під впливом правового режиму воєнного стану. Нагадаємо, що на початок 2025 р. в Україні діють 24 обласні та Київська міська військові адміністрації, які набули такого статусу на підставі Указу Президента України "Про утворення військових адміністрацій" № 68/2022 від 22 лютого 2022 р. На 1 січня 2025 р. на рівні громад також функціонували 197 військових адміністрацій населених пунктів: 64 міських, 64 селищних та 69 сільських [Потапенко та ін., 2025b, с. 52]. Запровадження військових адміністрацій стало одним із чинників впливу на перебіг процесу реформування країни.

З 2015 р. Індекс реформ в Україні складає аналітичний центр VOXUkraine [*Індекс реформ*, б. д.]. Він базується на оцінці експертами змін у регуляторному середовищі, які можна вважати реформаторськими або антиреформаторськими у таких сферах, як урядування, монетарна система, бізнес середовище, енергетика, людський капітал. Для нашого дослідження він придатний тим, що включає індекс врядування, який вираховується на основі даних щодо боротьби з корупцією, децентралізації, державної служби, адміністративних послуг, державної власності та ін. (*рис. 7*).

Як видно з графіка, під час дії правового режиму воєнного стану реформи в країні істотно уповільнилися. Це можна пояснити переключенням уваги на організацію оборони країни, з одного боку, що цілком обґрунтовано. А з іншого – неможливістю внесення змін до Конституції України, що заборонено під час дії правового режиму воєнного стану.

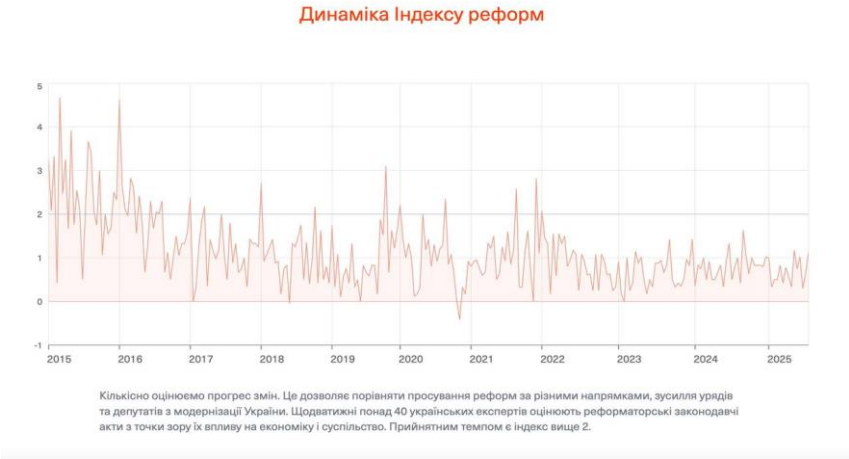

Рис. 7. **Динаміка Індексу реформ** [*Індекс реформ*, б. д., с. 25].

За даними VOXUkraine, динаміка реформ у сфері державного управління має такий вигляд (див. *рис. 8*). Звернемо увагу, що багато запроваджених нововведень мають кумулятивний ефект, а тому на рисунку 8 можна побачити 2 графіки. Чорним кольором позначено оцінку нововведень, червоним – кумулятивна оцінка, тобто очікування від його запровадження.

Закони, ухвалені ВРУ у 2022–2025 рр., визначають подальший розвиток політичної системи, антикорупційної політики, цифровізації та державного управління. Серед основних нововведень такі:

1) У 2024 р. уряд затвердив каталог державних посад і нову систему оплати праці за класами (*grades*).

2) У 2024 р. ухвалено два закони, які почнуть діяти після завершення воєнного стану. Перший регулює процедуру публічних консультацій, другий підвищує вимоги до знання англійської мови державними службовцями.

3) У 2023 р. НАЗК запровадило порядок моніторингу способу життя чиновників на відповідність їхніх витрат задекларованим доходам.

4) У 2022 р. парламент заборонив діяльність проросійських партій, зокрема "Опозиційної платформи – За життя". Це посилило

консолідацію парламенту у підтримці рішень влади. Ухвалені раніше закони про обмеження поправкового спаму та відповідальність за кнопкодавство і надалі застосовувалися на практиці.

5) У 2022 р. ухвалено закони про хмарні сервіси, захист публічних електронних ресурсів і протидію кіберзагрозам. У 2023 р. створено платформу реєстрів для обміну даними між державними установами. Ці рішення спрямовані на підвищення стійкості державних онлайн-ресурсів та ефективності послуг [*Біла книга реформ*…, 2025]. Законодавчі зміни 2022–2025 рр. формують підґрунтя для інституційної модернізації України.

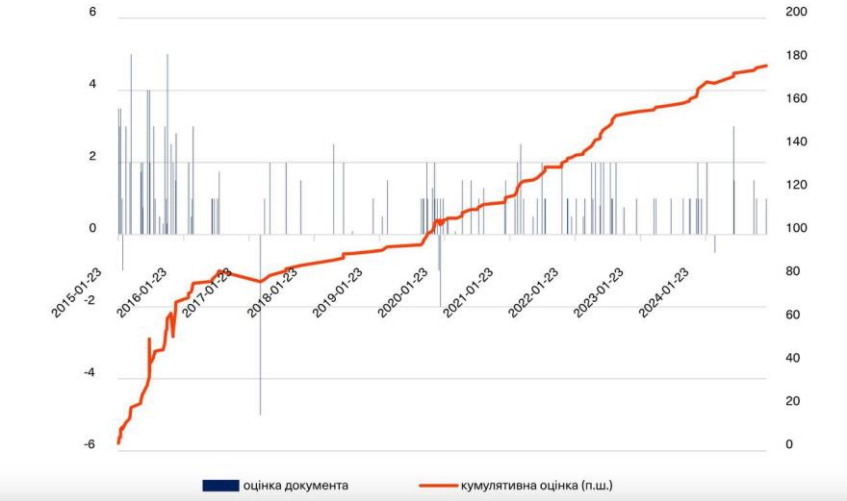

Рис. 8. **Реформи врядування у 2015–2024 рр.**
[*Біла книга реформ* …, 2025].

Водночас, відсутність публічного політичного процесу знизила тиск на владу з боку опозиції та суспільства. За таких умов значна частина потенційних опозиціонерів на локальному рівні обрала шлях конструктивного діалогу з владою, а подекуди – шлях інтеграції в середовище влади. Для громадського активу пріоритетними стали допомога ЗСУ, волонтерство, інші форми залучення до забезпечення опору агресорові. Політичний тиск опозиції та

суспільства на владу на початок 2025 р. представлений переважно у формі вимог збільшити витрати на допомогу армії та максимально обмежити некритичні витрати [Потапенко та ін., 2025b, с. 54].

У такій ситуації локальні політичні сили та групи впливу, які отримали владу за результатом виборів до органів місцевого самоврядування у 2020 р., посилили свої позиції в регіонах. З одного боку, доступ до інструментарію та ресурсів місцевого самоврядування дав їм змогу вибудовувати предметний діалог з громадами областей, районів, населених пунктів. З іншого – у переважній більшості випадків саме локальні еліти забезпечують кадровий ресурс для військових адміністрацій [Потапенко та ін., 2025b, с. 54].

Структурно-функціональні проблеми політичної системи в Україні. Впродовж більшої частини пострадянської історії Україна функціонувала як патрональна демократія, наслідком чого стало формування ніби двох паралельних конституцій – формальної, цілком демократичної, і реальної – адаптованої за допомогою процесуальних норм під збереження статус-кво ФПГ. Проте під впливом народних повстань, відомих як Майдани (2004 і 2014 рр.), країна відійшла від домінування інституту президентства на користь розширення установчих повноважень парламенту. Однак парламентсько-президентська система організації влади так і не стала дієвою. А за час дії правового режиму воєнного стану і наявності однопартійної пропрезидентської парламентської більшості (коаліції) повернула неформальне домінування інституту президентства в державі.

З огляду на ці обставини можна передбачити найбільш проблемні моменти, які негативно впливатимуть на підтримання суспільної солідарності у повоєнній Україні*:

1. *Дуальність виконавчої вертикалі*, коли підпорядкування місцевих органів влади є подвійним – і уряду, і президентові, що призводить до концентрації повноважень у президента, поступового привласнення ним функцій уряду та зростання ризиків інституційної деградації Кабінету Міністрів.

* Детально до цієї теми ми зверталися в рамках виконання дослідження "Інституційна (не)спроможність органів державної влади в Україні" [Зеленько, 2025].

2. *"Напівакцептовані уряди".* Відсутність затвердженої парламентом програми діяльності уряду призводить до втрати ним політичної легітимності. З 2019 року жоден уряд не представив такої програми, що фактично перетворило Кабмін на технічний орган при Офісі президента. Уряд втратив політичне обличчя, механізми парламентського контролю послабилися, а принцип відповідальності уряду перед парламентом – розмився.

3. *Вето та законодавчий процес.* Українське законодавство не передбачає санкцій для президента у разі затримки підписання законів, ігнорування щорічних послань президента до парламенту (а це форма парламентського контролю). Це знижує ефективність законодавчого процесу та послаблює роль парламенту.

4. *Парламентські коаліції та політична відповідальність.* Недостатньо врегульоване питання діяльності коаліцій і відсутність вимог до членства урядовців у партіях призводять до розмивання принципу політичної відповідальності. Коаліції часто використовуються для кулуарних торгів і політичної корупції, а уряд формується не на основі програмних домовленостей, а на базі ситуативних угод.

5. Інкорпорація еліт і репутаційні механізми. Система відбору еліт є вкрай неефективною. Політичні партії не виконують функцію інкорпорації еліт та владну функцію – немає вимоги про партійність міністрів та інших посадовців, які обіймають "політичні посади", що нівелює поняття "правляча партія", "партія влади", що, відповідно, розмиває інститут політичної відповідальності. В Україні майже відсутня практика добровільних відставок високопосадовців у разі скандалів, що веде до ерозії парламенту і підпорядкування виконавчої влади президентові. Інститут репутації фактично не працює, а процедура імпічменту є надто складною для практичної реалізації.

6. Механізми подолання урядових криз. Неврегульованість процедур виходу з урядових криз спричиняє затягування кадрових призначень та підштовхує політичних акторів до кулуарних домовленостей. В ЄС у такому разі застосовується конструктивний вотум недовіри або тіньові уряди, тоді як в Україні переважає непрозора політична торгівля.

7. *Контроль і відповідальність міністрів.* Відсутність чіткого механізму звітування міністрів перед парламентом створює

розмиту систему відповідальності. Міністр може подати заяву про відставку різним суб'єктам, але при цьому не зобов'язаний пояснювати причини парламенту. Така неврегульованість знижує ефективність контролю з боку ВРУ.

8. *Парламентський контроль: слабкі інструменти.* Україна не має дієвих механізмів парламентського контролю, таких як ***інтерпеляція***. Депутатські запити залишаються непублічними і часто перетворюються на "ринок послуг". Це дозволяє виконавчій владі уникати відповідальності, а парламенту – не виконувати роль вищого представницького органу.

9. *Опозиція та стримування.* Статус парламентської опозиції в Україні залишається неврегульованим. Це обмежує права виборців, які підтримали опозиційні партії, та унеможливлює створення тіньового уряду. Відсутність розподілу посад між владою й опозицією порушує баланс стримувань і противаг.

10. *Партійна система та деінституціоналізація.* Деінституціоналізація партійної системи робить партії бізнес-проєктами, а не політичними організаціями. Втрата ними кадрової та владної функції унеможливлює ефективне представництво суспільних інтересів і підриває основу демократії.

Підсумовуючи цю частину дослідження, важливо констатувати, що сукупність описаних інституційних пасток свідчить про *нестійкість української парламентсько-президентської моделі.* Необхідна рівновага між гілками влади не досягається, оскільки: президент концентрує непритаманні йому функції; уряд втрачає політичну відповідальність; парламент позбавлений реальних механізмів контролю; партії та коаліції перетворюються на інструменти кулуарних домовленостей; відсутність дієвих механізмів опозиції підриває демократичний баланс. Така система може бути доволі ефективною з погляду швидкості ухвалюваних рішень (їх якість винесемо за дужки). Однак це можливо лише за наявності однопартійної пропрезидентської більшості. Проте така ситуація, яка склалася під час виборчого циклу 2019 р. – це виняток з правил для багатопартійних систем. Більш стандартна ситуація для України – це коаліційні уряди. Тому задля запобігання політичним кризам у майбутньому вкрай важливо унормувати сфери компетенцій і

процедури у трикутнику "парламент – президент – уряд", а не то – Україна буде приречена на перманентні політичні кризи.

Стратегічно реформа українських інститутів потребує відновлення реальної політичної відповідальності, посилення механізмів парламентського контролю, врегулювання статусу коаліції та опозиції, а також інституціоналізації партійної системи як ключового механізму інтеграції еліт. Украй важливо "перепрошити" систему взаємодії по лінії "суспільство – партії – влада", повернувши притаманні політичним партіям функції, які були вихолощені через утвердження патерналістської демократії і адаптовані під потреби ФПГ.

Зовнішній політико-інституційний чинник у підтриманні належної суспільної солідарності у повоєнній Україні. У ситуації України йдеться про реалізацію євроінтеграційної стратегії. Нині соціально-економічні реформи підпорядковані вимогам євроінтеграції відповідно до надання Україні статусу кандидата в члени ЄС і програми відновлення України "Ukraine Facility". Це програма, розроблена Кабінетом Міністрів України, де реформи розділені на 3 основні блоки: *базові реформи*, *економічні*, а також *реформи ключових секторів* [*План для реалізації Ukraine Facility* …, 2023]. План передбачає реформу державного управління, здатну забезпечити належну інституційну спроможність держави (створення справедливої системи оплати праці державних службовців, прозорої процедура відбору спеціалістів на посади, цифровізації управління державною службою та людськими ресурсами); створення судової системи, яка відповідає європейським стандартам прозорості та ефективності; боротьбу з корупцією та відмиванням коштів (зміцнення спроможності ключових антикорупційних установ, ухвалення та виконання Антикорупційної стратегії та Державної антикорупційної програми, створення ефективної системи боротьби з відмиванням грошей).

Стосовно України єдиною "політичною" вимогою, яка конкретизувалася з боку ЄС, була вимога дотримуватися його базових принципів [Угода про асоціацію ..., 2014]. Тобто, на відміну від усіх інших сфер суспільного життя, де передбачено досить високий рівень регламентації, політична сфера лишається особистою справою України. Проте тут виникає питання, чи здатна система сама

себе реформувати? З цього приводу українські соціологи застерігають, що авторитарні риси можуть не зникнути після закінчення війни. Навпаки, суспільство після війни може бути ще більш поляризованим і вразливим до авторитарних ідеологій, оскільки війна травмує суспільство й залишає відчуття ворожнечі та страху" [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 66].

Проєкт (стратегія) реформування політичної системи міститься у кластері "Демократія" Дорожньої карти з функціонування демократичних інституцій, розробленої в рамках досягнення критеріїв членства в ЄС, яку Україна презентувала у 2025 р. [Дорожня карта з функціонування …, б. д.]. Документ передбачає системний підхід до вдосконалення демократичних інститутів, процедур і практик, ґрунтуючись на зобов'язаннях, узятих Україною в рамках переговорного процесу щодо членства в ЄС. **Структурно Дорожня карта** складається з чотирьох тематичних блоків, що деталізують 105 конкретних сфер: виборчого процесу, функціонування парламенту, ролі громадянського суспільства, загальної рамки демократії [Дорожня карта з функціонування …, б. д.].

Ключова особливість документа полягає в урахуванні специфічних викликів воєнного часу та необхідності дотримання балансу між безпекою та демократичними стандартами. Дорожня карта передбачає диференційовані підходи до реалізації заходів залежно від контексту – у період дії правового режиму воєнного стану, під час переходу до мирного розвитку та після його завершення.

Концептуально дорожню карту можна вважати інструментом відновлення повноцінної демократії в умовах поствоєнного відновлення. Однак дечого важливого у документі немає. По-перше, у ході реформ не мовиться про скорочення обсягу повноважень президента і надання фактичного змісту парламентсько-президентській республіці. По-друге, документ не передбачає посилення інституту політичної відповідальності. Натомість модель ліберальної демократії, яка втілена у країнах усталеної демократії, базується на неписаних нормах, на інституті репутації – інститутах, які нерозвинені у транзитних країнах. Тож, такі речі потребують унормування у вигляді імперативного мандата, адміністративної відповідальності високопосадовців. По-третє, не йдеться про унормування

повноважень парламентської коаліції через запровадження інституту інтерпеляції, не передбачено інструментів, які б стимулювали політичне структурування суспільства через переформатування інституту політичних партій тощо. Невирішення цих питань означатиме, що Україна й надалі житиме з проблемами, ними породженими.

Проблема політичної корупції. Це ще один чинник, який впливатиме на повоєнне відновлення, оскільки є фактором, який руйнує інституційну спроможність держави, делегітимізує владу, створює перешкоди на шляху євроінтеграції, посилює політичне відчуження. Яким є реальний стан справ з корупцією наразі складно встановити, оскільки обмежений доступ до державних реєстрів не дає можливості встановити реальний рівень тіньової економіки, лише обіг тіньових коштів, структуру власності тощо. Тому тут можна вести мову про відчуття громадянами цієї проблеми. За даними опитування населення, у 2024 р. корупція залишилася на другому місці серед основних проблем, перелік яких пропонувався респондентам [у 2022 р. корупція була на третьому місці, а в 2023 – піднялася до другого]. До того ж актуальність корупції як проблеми зросла. У 2024 р. корупцію назвали дуже серйозною проблемою 79,4% громадян, що є більшим за аналогічний показник у 2023 р. на 7,8%. Отже, оцінка серйозності корупції статистично значно зростає другий період поспіль (2023 і 2024 рр.). У 2024 році цей показник досяг найбільшого значення з 2021 р. [*Корупція в Україні* …, 2024, с. 7].

Серед усіх типів корупції найбільш серйозною проблемою українці вважають політичну корупцію на найвищому рівні. 93,8% назвали корупцію в Уряді чи Верховній Раді серйозною або дуже серйозною проблемою [*Корупція в Україні* ..., 2024, с. 24]. Але тут слід зробити важливу ремарку з огляду на соціальну дистанцію – чим коротша дистанція до органу влади, тим менше уявлення про корумпованість органу. Люди, які мали практику взаємодії з органом влади, зазвичай вважають його менш корумпованим, ніж ті, хто не мав безпосереднього досвіду. Існує системна проблема, яка обумовлює політичну корупцію і яку жоден антикорупційний орган не може розв’язати самотужки. Це обумовлено самою конструкцією влади, яка формувалася під впливом фінансово-

промислових груп, які фактично "захопили державу" і утримували слухняних політиків.

Проте, якщо подивитися на динаміку стану з політичною корупцією, то Transparency International, яка щороку аналізує стан з корупцією у країнах світу, фіксує покращення позицій України у цьому рейтингу. Україна за останні кілька років покращила свої позиції на 10 пунктів і зараз перебуває на 103-му місці у світі серед 180 країн.

Підсумовуючи цю частину, можна констатувати якісні зміни українського суспільства у бік його "подорослішання" за рахунок зниження рівня патерналізму. Крім того, у суспільстві сформувався стійкий запит на демократію. Зараз 61,2% громадян вважає, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. Понад те, абсолютна більшість громадян вважає, що важливими є і свобода, і достаток. Але при цьому заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав 45,4% громадян готові терпіти певні матеріальні труднощі [*Червоні лінії України* ..., 2025]. Тобто в Україні є виразний запит на відновлення демократичного політичного процесу і підтримку демократичних цінностей. Така тенденція сьогодні виражена більшою мірою, ніж у довоєнні роки, що важливо враховувати, реалізуючи державну політику.

За роки повномасштабної війни національна ідентичність стала інклюзивною. Цей індикатор демонструє виняткову стабільність протягом років, відображаючи стійкі настрої плюралізму та єдності. Така стабільність особливо значуща в умовах війни, оскільки відданість плюралістичній ідентичності сприяє солідарності, допомагає долати соціальні розриви та боротися з маргіналізацією, водночас забезпечуючи здатність різних груп до співпраці та спільної діяльності. Українське суспільство є доволі згуртованим у горизонтальному вимірі. Відчуття спільної ідентичності і надалі слугує потужною об'єднувальною силою, проявляючись як відчуттям належності до країни (8,7 з 10), так і плюралістичністю української ідентичності (7,3) [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024].

Однак інші дані говорять про низький рівень згуртованості у вертикальному вимірі. Це означає, що суспільство дедалі менше

впевнене в тому, що влада спроможна ефективно виконувати свої функції, зокрема впроваджувати реформи, боротися з корупцією та гарантувати особисту безпеку. Ситуативно криза вертикальної довіри буде вирішена за умови проведення з високим рівнем легітимності перших повоєнних виборів. Однак це не розв'яже типову для України проблему політичного відчуження.

Наслідком зниження довіри до органів влади може стати зростання попиту на популізм. Високий рівень популізму не сприяє адекватній оцінці ані діючої влади, ані державних політик. Більше того, суспільство, схильне до популізму, так само схильне до політичних крайнощів і радикалізму. Тим часом, індекс популістських орієнтацій українців у 2023 р. – 3,47 за 5-бальною шкалою, що є дуже високим показником [Резнік, 2023].

Загалом підтримання солідаристського потенціалу суспільства лежить у площині послаблення соціальної напруги через задоволення запиту на справедливість, зниження корупції, посилення легітимності влади через дії у правовому полі, належну комунікативну політику. Базовою стратегією у посиленні солідаристського потенціалу має бути стратегія кооптації (інклюзивності) різних соціальних груп, яка допомагає легітимізувати владу, залучаючи потенційно незадоволені групи на свій бік. Адже кооптація і тим самим дисперсія влади – це ще й дисперсія відповідальності, а без відчуття кожним громадянином особистої відповідальності за перебіг подій неможливо ні війну виграти, ні країну відбудовувати.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СОЛІДАРИЗАЦІЇ У КРИЗОВИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ

Солідарність усього українського суспільства, принаймні його критичної більшості, перед лицем російсько-фашистської агресії є одним із наріжних каменів національної стійкості. Стан солідарності проявляється високими показниками готовності до продовження боротьби за свободу і незалежність України, непоступливості щодо вимог агресора, згуртованості навколо прапора та ін. [Рафальський та Майборода, 2024с]. Спільна для громадян загроза існуванню Української держави та української нації змушує населення нехтувати традиційними об'єктивними протиріччями соціального характеру, утримуватися від соціальних і політичних конфліктів. Разом з тим, таке нехтування саме собою не знищує протиріч як таких, не говорячи про те, що сама війна породжує нові соціальні протиріччя, їх важко приховати під оболонкою спільної солідарності. Крім того, соціальні протиріччя, породжені війною, навряд чи зникнуть одночасно із закінченням війни, навпаки, зможуть загостритися і негативно вплинути на стан суспільної солідарності і у повоєнний період. Хоч там як, але розмірковування щодо солідарності українців у майбутньому неможливі без огляду соціальної ситуації, якою вона склалася у воєнний період.

Зміни у соціальній структурі українського населення під впливом війни. Фахівці у галузі соціології звертають увагу на те, що, по-перше, соціальна структура українського населення за час незалежності країни вже перестала відповідати звичним радянським уявленням про соціальну тріаду у вигляді робітничого класу, колгоспного селянства та радянської інтелігенції, а по-друге, що нинішня ситуація в Україні підтверджує класичні соціологічні твердження, що під час війни відбуваються не тільки інституційні, а й соціальні зміни, і, по-третє, повоєнна соціальна структура не буде простим поверненням до довоєнного стану речей, а зміни, що

відбулися за час війни, продовжать свій вплив на соціальний устрій і на загальні умонастрої, і цей вплив може бути як деструктивним, так і конструктивним [Симончук, 2024, с. 34–39].

Посилення органічної солідарності під час війни зумовлене насамперед наявністю спільного ворога, заради подолання якого різні соціальні верстви відмовляються від соціальної і політичної конкуренції між собою. Майже половина опитуваних в Україні людей (46,6%) у 2025 р. були переконані, що вибори під час війни роз'єднують суспільство [*Оцінка ситуації в країні* ..., 2025]. Такі настрої є природними для населення, яке спільно протистоїть ворогу. Відновлення ж демократичної плюралістичності неминуче зробить чіткішими лінії соціальних і політичних розмежувань.

Політична позиція більшості соціальних груп визначатиметься насамперед їхньою оцінкою діяльності влади із захисту їхніх інтересів. Не важко припустити, що групою, яка вважатиме, що має право першою виставити соціальний (не виключено, що й політичний) рахунок, будуть ті, хто перебував у діючій армії. Вже на липень 2025 року до Єдиного державного реєстру було внесено 1 285 484 учасники бойових дій, 153 499 учасників війни і 123 068 осіб з інвалідністю внаслідок війни [Адміністративні дані ..., 2025]. За підрахунками соціологів, якщо до самих ветеранів додати членів їхніх родин, то кількість людей, які претендуватимуть на належність до цієї соціальної верстви, може сягнути 5-6 млн осіб [Чепурко, 2024, с. 389]. Зрозуміло, що жодна політична сила не залишить поза увагою такий електоральний сегмент.

Іншою соціальною групою з потенційно підвищеними соціальними запитами є внутрішньо-переміщені особи (ВПО). Названа група виникла ще у 2014 році у зв'язку із захопленням влади на Донбасі проросійськими бандформуваннями і вторгненням у регіон російських військ. Переселення великого загалу людей із регіонів, окупованих агресором, може вважатися виявленням солідарності з усією українською нацією. Водночас, це не врятувало цю категорію людей від комплексу проблем, таких як інтеграція у новий соціальний простір (певна настороженість мешканців регіонів, які приймають внутрішньо переміщених осіб), житлова проблема (неможливість законного продажу майна на непідконтрольній території і,

як наслідок, відсутність коштів для купівлі нового житла і вимушене винаймання приміщень, що істотно збільшило попит на оренду і, відповідно, її подорожчання), відчуття цими особами дискримінації до них під час пошуку житла, роботи, отриманні державної допомоги і т. п. [Гоць, 2018, с. 157–158].

З початком повномасштабної агресії, як показав проведений фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень [Малиновська та Яценко, 2023] аналіз ситуації з ВПО, показує зростання і кількості цієї соціальної верстви, і масштабів її проблем. Згідно з оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), станом на червень 2023 р. у країні нараховувалося 5,1 млн ВПО, причому збільшилися терміни перебування громадян у цьому статусі. Тим самим у групі ВПО закріплювалися настрої, притаманні людям у стані соціальної ентропії – невпевненість у майбутньому, розгубленість, недовіра до оточення і до влади і т. п.

Втрата внутрішньо переміщеними особами заощаджень, накопичених у довоєнні часи, посилила їх залежність від державної фінансової підтримки (постійна заробітна плата була основним джерелом доходу лише для 38% ВПО), якою у червні 2023 року користувалися 80% опитаних. 65% ВПО жили в домогосподарствах із рівнем доходів на одну особу не більше реального прожиткового мінімуму, оприлюдненого Міністерством соціальної політики в січні 2022 року, але мінімум, встановлений у січні наступного року, зробив їхні доходи ще меншими за нього. Зросли потреби ВПО у медичних послугах та ліках, у продуктах харчування, в забезпеченні житлом [Малиновська та Яценко, 2023].

На взаємне ставлення постійних мешканців до ВПО справляло свій вплив і те, що сукупний місячний дохід у перших був меншим, ніж у других, що у малозабезпеченого населення могло викликати відчуття несправедливості, а у внутрішньо переміщених осіб, які втратили і житло, і майно, однаково відчуття недостатності доходів, тобто відчуття недостатньої уваги до їхніх потреб. І це відчуття не розвіяло те, що, за інформацією Мінсоцполітики, у 2022 р. понад 2,3 млн внутрішньо переміщених осіб отримали допомогу на проживання, на виплату якої з Держбюджету було виділено 52,8 млрд грн, а у 2023 р. на такі виплати було передбачено вже

57 млрд грн. Крім того, чверть ВПО відчували неналежне ставлення з боку місцевих громад, а кожний п'ятий – дискримінаційне або несправедливе ставлення до них [Малиновська та Яценко, 2023].

Із завершенням війни, вірогідно, утвориться солідарна між собою соціальна група із тих, хто повертатиметься із вимушеної еміграції. За офіційними даними Міністерства закордонних справ України, вже на червень 2023 року за кордоном перебувало майже 8,2 млн українських громадян, або близько 20% населення країни. За даними Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) 65% з них у 2023 році планували повернутися до України одного дня, скоріше за все маючи на увазі день, коли закінчиться війна [*Через повномасштабне вторгнення* ..., 2023].

Склад реемігрантів не буде однорідним. Серед них будуть і ті, хто емігрував суто зі страху. Можна передбачити упереджене ставлення до них з боку не тільки учасників бойових дій, а й тих, хто залишався опорою держави у критичний момент її історії. Особливо гострого обурення ветеранів можна чекати тоді, колі ті, хто в їхніх очах буде боягузом, стануть обіймати посади в органах влади, тобто управляти ними, брати участь у розподілі соціальних ресурсів. Формальний демократичний підхід у державній кадровій політиці, індиферентний до особистих історій воєнного періоду, може викликати упереджене ставлення до демократичних принципів як таких серед груп, які вважатимуть, що мають право розраховувати на певні соціальні і політичні пріоритети.

Зараз важко припустити, наскільки великим виявиться прошарок безробітних. Тим більше, що дослідниками виявлено зменшення кількості безробітних під час війни на близько 96 тис. осіб на 1 січня 2024 року, що удвічі менше показника 2023 року. Левову частку (74,9%, або понад 72 тис.) безробітних становили жінки. Інше питання, що дані, які вдалося зібрати, не є офіційною статистикою, і це викликає у фахівців певні сумніви щодо їх достовірності [Соколовський, 2024, с. 264–265].

Певною комфортністю, згідно з результатами дослідження, проведеного Європейською бізнес асоціацією у 2023 році, відзначаються настрої в середині бізнес-класу – 41%з них були задоволені станом своїх справ, до 40% зменшилася кількість тих, хто мав

протилежні настрої. При цьому 79% опитаних планували розширення бізнесу, і майже третина із цієї групи – відкриття нових його напрямів. Більшість українських компаній наразі працюють у довоєнному режимі [Соколовський, 2024, с. 263]. І все ж, за певної ситуації бізнес може висунути претензії до влади, і політики не забаряться цим скористатися. "Європейська Солідарність" вирішила здобути підтримку фермерів-виробників сої, виступивши з критикою закону, яким обкладаються митом ті, хто її вирощує, але увільняються від нього великі її експортери [Сюмар, 2025]. З боку "Слуги народу" кроком у бік бізнесу стало ініціювання для постраждалих підприємств системи компенсацій на кшталт програми "єВідновлення", преференції зі сплати місцевих податків, розширення на бізнес, що має пошкоджені нежитлові приміщення, програми пільгового кредитування для переробної галузі та ін. [*Пільги як перший крок компенсації* ..., 2025].

Торкаючись питання про можливий вплив змін у соціальній структурі на характер політичних відносин у країн, доречно зважати і на зміни в оцінках українцями суспільної ролі різних соціальних груп. У 2024 році на думку українського населення найбільш значну роль у житті українського суспільства відіграють зараз робітники – 51% (у 1994 році 23,4%), селяни – 39,3% (відповідно, 20,9%), підприємці та бізнесмени – 54,6% (відповідно, 24,2%), військові – 54,4% (відповідно, 6,6%), інтелігенція – 32,4% (відповідно, 16,3%) [Паращевін, 2024b, с. 417].

Соціальна справедливість. Один з найбільших ризиків для національної солідарності є зневіра населення у справедливість [Сіденко, 2025]. Справедливість у соціальному аспекті розуміється насамперед як справедливість розподілу. Беручи це до уваги, дослідники [Новіков, 2023, с. 6,18] пропонують відносити соціальний розподіл до етичної дефініції і виходити зі зворотного зв'язку між соціальною несправедливістю і стійким розвитком. Система соціальної підтримки, яка в очах населення є інструментом нівелювання соціальної несправедливості, піддається багатьом ризикам, які проявляються у глобальному розвитку. До цих ризиків дослідники [Горемикіна, 2024, с. 114] відносять колапс системи соціального забезпечення, недоступність соціальних послуг, проблему

зайнятості, збільшення соціальної нерівності. Факторами, що посилюють ці ризики, фахівці [Сіденко, 2025, с. 59] називають, серед іншого, політичні кризи, економічну нестабільність, міждержавні збройні конфлікти, зростання попиту на соціальні послуги у разі зменшення державних ресурсів тощо.

Згідно з опитуванням 2024 року, в Україні 57% незадоволені рівнем соціальної справедливості в суспільстві [*Оцінки громадянами* ..., 2024]. У прагненні справедливості кожна соціальна верства вимагатиме усунення із життя тих соціальних недуг, на які вказують фахівці із соціальної економіки [Колот та Герасименко, 2022, с. 93], – це супровід низьких темпів економічного зростання ще нижчими темпами людського розвитку, зростання соціальної нерівності та вимушеної незайнятості у різноманітних формах, збереження дефіциту гідної праці, відсутність позитивної соціальної динаміки, нестабільність у сфері праці, поширення бідності та соціального відторгнення, примат економічного над соціальним. Не буде дивним, якщо вже у найближчий перспективі стане масовою вимога переходу до економіки, яку пропонують називати моральною, орієнтованою на економічну, культурну, ціннісну систему господарювання, на економіку людиноцентричної спрямованості [Колот та Герасименко, 2022, с. 96].

Попит на суспільну справедливість не обмежиться економічними вимогами і перейде у групу політико-правових вимог. Уже зараз українцям притаманна або повна (35,4%), або переважна (39,5%) зневіра у те, що усі громадяни не тільки формально, а й реально рівні перед законом [*Оцінки громадянами* ..., 2024].

У ситуації війни особливо прискіплива увага зосереджується на проблемі рівного виконання громадянами військового обов'язку. Деякі ініціативи з боку представників влади неминуче викликатимуть обурення з боку тих, хто цього обв'язку не уникає, і нерозуміння з боку тих, хто переймається проблемою зміцнення збройних сил.

Не важко уявити, що різні суспільні верстви вважатимуть, що під час війни нерівність у питаннях призову виявлялася дискримінаційним ставленням до саме їхніх груп і що "дріжджами", на яких зростала несправедливість, була майнова і соціальна

нерівність людей. У 2023 році під час опитувань висловлювалися докори у бік влади на соціальну вибірковість, коли проводилася мобілізація, на наявність нерівності в соціальному складі військовослужбовців. При цьому в оцінках представниками різних верств рівня справедливості у цьому питанні навряд чи можна очікувати самої справедливості як такої. Наприклад, уже в лютому 2023 року під час опитувань на цю тему була доволі поширеною думка про пріоритет, який нібито надавався міським мешканцям, людям престижних професій над селянами і робітниками щодо увільнення від мобілізації, що не відповідало реальному стану речей: під час опитувань підтверджували службу в лавах Збройних сил і територіальної оборони 24–28% серед фахівців, службовців, підприємців і самозайнятих, а серед робітників –19,4%. Аналогічне співвідношення серед містян і селян – 25,4% і 19,8%, відповідно* [Симончук, 2024, с. 174-176].

Після завершенні війни одним із тестів на наявність у суспільстві справедливості неминуче стануть заходи держави із забезпечення соціальних потреб ветеранів війни. Фахівці [Клименко, 2024, с. 381–382, 384] вказують на такі причини недостатньої ефективності програм реабілітації ветеранів, як брак коштів, кваліфікованих кадрів, інфраструктурні та інституційні вади, фрагментарність підходів до ветеранської політики, неузгодженість між різними органами влади і т. п. Врахування цих факторів спонукає до думки, що їх результатом є зменшення кількості тих, хто вважає, що держава виконує свої зобов'язання перед ветеранами російсько-української війни: у серпні 2022 року таких було 69%, у січні 2023 року – 53%, у вересні 2023 року – 33%, у березні 2024 року – 25% при 60% відсотках тих, хто має протилежну оцінку [Чепурко, 2024а, с. 400, 401]. Припускається, що ситуація для держави навряд чи полегшиться, оскільки є підстави вважати, що понад половина ветеранів очікуватимуть допомоги держави у покращенні здоров'я, кожен третій – підтримки у придбанні житла і у фінансовій допомозі, кожен четвертий – покращення житлових умов

* Застереження науковців про відсутність офіційної статистики призову дозволяє вважати, що в оцінках різних соціальних груп переважатиме емоційність, яка сама собою є конфліктопровокуючим чинником.

або у підвищенні освіти (24,4%), кожен п'ятий – працевлаштування, психологічної підтримка або інвестицій у їхній бізнес, кожен сьомий – пільгового виділення землі тощо [Чепурко, 2024а, с. 400, 401].

Опікування ветеранами буде благодатною темою усіх учасників політичного процесу, оскільки патерналістська риторика у бік ветеранів обіцяє підтримку не тільки їх самих, а й тих майже 90% населення, хто довіряє Збройним силам України [*Оцінка ситуації в країні* ..., 2025]. На користь такого передбачення виступає сьогоднішня риторика політичної опозиції. Від Всеукраїнського об'єднання "Батьківщина" лунають прямі звинувачення уряду у провалі ветеранської політики [*Уряд провалив* ..., 2025]. ВО "Батьківщина", судячи з виступів її лідерів, явно вирішила зробити тему захисту ветеранів однією з центральних у конкуренції з правлячою політичною силою, створивши у Верховній Раді міжфракційне об'єднання із захисту прав ветеранів, учасників бойових дій та їхніх родин [*Валерій Дубіль: Держава має гарантувати* ..., 2025], а також аналогічну парламентській постійну комісію з питань ветеранської політики у Київській міській раді [*Валерій Дубіль: "Батьківщина" ініціює* ..., 2025], а крім того ініціювавши створення громадської ради з-поміж військовослужбовців, представників громадянського суспільства, фондів і профспілок, яка має співпрацювати з мікрофінансовими організаціями (МФО) [*Валерій Дубіль: Держава має гарантувати* ..., 2025] у розрахунку, що тим самим буде закладено основу для побудови розгалуженої системи, яка вирішуватиме питання на національному та регіональному рівнях [*Юлія Тимошенко запросила* ..., 2025].

Інша опозиційна партія "Європейська Солідарність" під час реорганізації Кабінету Міністрів гостро відреагувала на чутки про можливу ліквідацію Міністерства у справах ветеранів і своє наполягання на його збереженні доповнила пропозицією відновити в наступному скликанні ВР профільний Комітет у справах ветеранів [Фріз, 2025].

Правляча партія, зі свого боку, аби нейтралізувати критику своєї ветеранської політики, ініціює запровадження і у державному, і у приватному секторах комплексної системи так званого ветеранського комплаєнсу – стандарту дій, обов'язкових з погляду

демонстрації поваги до ветеранів і створення умови для їх реалізації в цивільному житті [*Тарас Тарасенко: в Україні* ..., 2025]. Паралельно фракція партії у Верховній Раді закликала зосередитися на кваліфікаційній підготовці ветеранів, рівень якої давав би їм можливість вступати к конкуренцію за робочі місця у державній службі [*Держава – один з найбільших роботодавців* ..., 2025].

Серед найбільших випробувань для національної солідарності – несприйняття населенням такої дистрибутивної практики, коли вона поглиблює соціальну прірву за показниками споживання і добробуту між соціальними верствами, тобто, коли багаті стають багатшими, а бідні біднішими. Соціологічні дані 2023–2024 років зафіксували суттєве зменшення частки тих, хто повністю або частково погоджувався з твердженням про надто велику в Україні різницю у доходах, і зростання частки тих, хто взагалі з цим незгоден, хоча в абсолютних показниках перша частка суттєво переважає другу (відповідно, 78,4% і 13,7% на вересень 2024 року). Аналогічним є і емоційне ставлення українців до факту великої різниці між доходами людей – відбулося певне зменшення їх роздратування щодо цього. Разом з тим, у 2024 році залишалася доволі великою (понад 50%) частка тих, хто визначав рівень напруженості між бідними і багатими українцями гострим і дуже гострим. І хоча частка тих, хто вважав, що немає такого конфлікту взагалі, залишалася порівняно невеликою, але порівняно, приміром, з 2017 роком вона зменшилася майже удвічі [Паращевін, 2024b, с. 444].

Об'єктивне протиріччя між соціальними групами різного рівня достатку, за логікою політичної боротьби, буде використовуватися опозиційними силами для критики влади і для гуртування невдоволених нею навколо себе. "Європейська Солідарність" обрала одним з об'єктів своєї критики керівництво Рахункової палати, нові виплати яким, з врахуванням зарплати і доплат до неї за різноманітними коефіцієнтами згідно з рішенням Верховної Ради, можуть сягати півмільйона гривень на місяць. "Євросолідарність" не змарнувала шанс зробити випад у бік інших політичних сил, чиї представники у парламенті проголосували за це рішення – "Слуга

народу" (182 голоси), "Голос" (8), "Довіра" (16), "За майбутнє" (8), ОПЗЖ (22) [*До півмільйона гривень на місяць* ..., 2025].

У мирний час слід очікувати нових дискусій з гендерного питання, яке особливо проявилося в період війни. По-перше, суттєво зросла участь жінок у народному господарстві, в оборонному секторі, у волонтерстві на підтримку Збройних сил України і у самих Збройних силах. Серед 1,2 млн, зайнятих у секторі безпеки та оборони станом на жовтень 2023 року, жінки-військові становили 5,3% загальної чисельності ЗСУ, або 47 тис. осіб, і 10 тис. виконували завдання на лінії фронту. Вже висловлені застереження, що повернення з фронту чоловіків спричинить зменшення жіночої частки у високооплачуваних виробництвах, а також зменшення рівня оплати праці у традиційно фемінізованих професіях, які фінансуються державним коштом. Наслідком може стати відтворення традиційного гендерного розриву в оплаті праці. З боку активного жіночого загалу можна очікувати відповідної політичної реакції, тим більше, що у довоєнний час політична активність жінок була доволі високою, якщо виходити зі збільшення їх присутності в органах влади у довоєнному десятилітті. Варто очікувати з їхнього боку активних вимог щодо подолання традиції гендерної нерівності не тільки в оплаті праці, а й взагалі в оцінюванні суспільної функції і значенні різних гендерних груп [Стрельник, 2024, с. 198–201].

Соціальна безпека у збіднілій країні. Певне зменшення роздратованості українців фактом великої прірви між доходами людей не варто вважати надійним запобіжником соціальному збуренню бідняків, яке може бути спрямованим не обов'язково на соціально успішну верству, а на сам факт свого злиденного існування, який зазвичай асоціюється зі станом управління країною, і невдоволення на цьому ґрунті може суттєво зашкодити довірі до влади. Привертає увагу, що у 2024 році, з одного боку, тільки 9,5% опитаних українців оцінили рівень добробуту своєї родини як дуже поганий, але, з іншого боку, 49,6% визнали його і не поганим, і не добрим [*Оцінки громадянами* ..., 2024]. За даними, оприлюдненими фінансовим комітетом Верховної Ради України, з початку повномасштабного російського вторгнення рівень бідності в Україні подвоївся і досяг позначки 37%. Аналогічні дані містить обстеження соціально-

економічного стану домогосподарств, проведене фахівцями із соціальної економіки у грудні 2023 – лютому 2024 року на замовлення Мінсоцполітики: у 2023 році, порівняно з 2021 роком, загальна бідність в Україні зросла в 1,7 раза (з 20,6 % до 35,5 %). Лише у двох областях України показники бідності збереглися на рівні 2021 року – це Закарпатська та Чернівецька області. Суттєво бідність зросла у прифронтових Чернігівській та Сумській, а також у Волинській областях. Голова парламентського фінансового комітету Данило Гетьманцев звернув увагу на те, що особливо страждають пенсіонери, яким держава не може зараз надавати належну фінансову підтримку. Та й взагалі більшість громадян отримують виплати менш ніж п'ять тисяч гривень, у той час, коли деякі громадяни (зокрема народні депутати, судді або прокурори) отримують виплати у десятки разів вищі за виплати більшості людей [*Гетьманцев: В Україні* ..., 2025]. І розрахунки можливих виплат керівництву Рахункової палати, наведені представником Євросолідарності, про що йшлося вище, є красномовною ілюстрацією цьому.

З одного боку, показник зростання бідності під час війни виявився удвічі меншим за очікуваний фахівцями. За їхнім прогнозом від 2022 року, частка населення, вимушеного жити на кошти, менші від фактичного прожиткового мінімуму, мала зрости у 2023 році, порівняно з 2021 роком, у 1,7 разів [Полякова та Когатько, 2023, с. 95–98,]. Навіть таке зростання було б меншим, порівняно з 2014–2015 роками, коли показник зростання бідності зріс утричі [Троян, 2025]. З іншого боку, за результатами дослідження "Оцінка впливу війни на людей", проведеного у 2023 році за ініціативи ООН, 65% українських домогосподарств повідомили про зменшення доходів з лютого 2022 року, три чверті населення стали малозабезпеченими або були у стані бідності. Орієнтуючись на ці дані, фахівці у галузі соціальної економіка [Смакота та ін., 2024, с. 247–248, 250, 245] висловили припущення, що внаслідок війни кількість людей за межею бідності може досягти 7,1 млн осіб. За іншими дослідженнями, зокрема за проведеними у грудні 2023 – лютому 2024 року обстеженнями соціально-економічного стану домогосподарств, в Україні за межею бідності перебувало 35,5%, або 11,1 млн населення [Черенько та ін., 2024, с. 140].

Украй тривожно, що під час війни почала зростати глибока бідність, коли людина опиняється на межі фізіологічного виживання. До війни її рівень був лише 1,3%, а в 2023 році він зріс до 8,8 %, охоплюючи насамперед літніх пенсіонерів, безробітних АПО та інші верстви [Троян, 2025].

Загальне збіднення населення позначається на рівні соціальної солідарності. З одного боку, як відзначають соціологи [Степаненко, 2024b, с. 155, 157, 166, 167], більше половини населення вважає, що можуть розраховувати на підтримку найближчого оточення, але і частка тих, хто зовсім не розраховує або розраховує не уповні на підтримку інших, становить третину населення.

Неминуче збіднення населення під час війни дає політичним силам демонстрацією своїх бідкань з цього приводу шанс для поповнення лав своїх прихильників. ВО "Батьківщина" продемонструвала цю тактику жорсткою критикою постанови Кабміну № 1553, що передбачає надання житлових субсидій лише тим, чий середньомісячний дохід не перевищує 4 240 грн на одну особу [*Валерій Дубіль: Кабмін має переглянути постанову* …, 2025]. Аналогічним чином фракція ВО "Батьківщина" у парламенті проголосувала проти встановлення ціни на електроенергію для громадян та бізнесу відповідно до європейського рівня, мотивуючи це тим, що нова ціна не відповідає "українській чесній ціні", не говорячи про її несумісність з українськими сімейними доходами [*Юлія Тимошенко: Влада має подбати* ..., 2025]. Скоріше за все, використання політиками на свою користь емоційного стану збіднілого населення стане тривалою частиною відбудовного процесу.

Перспектива подолання бідності після завершення війни буде ускладнена неможливістю швидко розв’язати проблеми, що накопичилися у воєнний час. Серед них брак фінансів для індексації пенсій, старіння населення при зменшенні людей працездатного віку і, як наслідок, недостатнє поповнення пенсійного фонду, відставання рівня компенсації заробітних плат від темпів інфляції при поширенні під час війни практики заморожування роботодавцями зарплат заради збереження рентабельності підприємств і масовій згоді з цим працівників заради збереження своїх робочих місць [Троян, 2025]. Що стосується останнього фактору, то фахівці [Цимбал та

Остафійчук, 2024, с. 104] вже наголошували, що українські бізнесмени у більшості воліють збільшувати прибуток не шляхом інвестицій у персонал заради підвищення його кваліфікації, а шляхом мінімізації витрат на нього запровадженням у сферу оплати праці практики її тінізації, оплати праці на основі індивідуальних домовленостей, неоплачуваної понаднормової праці, штрафування працівників, утворення фіктивних ФОПів тощо.

Найбільшою проблемою залишатиметься уповільнення економіки і низький розмір валового внутрішнього продукту. У 2023 році показник ВВП становив $5 181 на душу населення і був найнижчим у Європі, і це при тому, що цією статистикою не були охоплені мільйони людей, які виїхали за межі України, рятуючись від війни або ухиляючись від призову [Троян, 2025].

Психологічна атмосфера у суспільстві. Солідарне подолання руйнівних наслідків війни, крім суто ресурсного фактору, залежатиме і від загального настрою населення. Згідно зі соціологічним опитуванням 2024 року, половині населення був притаманний оптимізм стосовно майбутнього України, а третині – оптимізм щодо особистого майбутнього, більше половини українського суспільства об'єднані вірою у краще майбутнє. І все ж, найбільшу сукупну частку становлять ті, хто вважає, що у майбутньому ситуація буде погіршуватися (31,3%) або принаймні не покращиться (24,2%) [Паращевін, 2024b, с. 443, 444, 445].

Війна по-різному відбилася на психології людей. Проведене у лютому 2025 року Київським міжнародним інститутом соціології опитування виявило, що частка людей, які відчувають високий або дуже високий рівень задоволеності життям, становить лише чверть населення, тоді як 42% оцінили задоволеність власним життям на низькому рівні. З одного боку, 62% вважають те, чим вони займаються в житті, сповненим сенсу і вартим зусиль, але, з іншого боку, понад третина респондентів оцінюють свою діяльність як частково вартісну. Кожен другий опитаний відчуває у своєму житті щастя, але на низькому або середньому рівнях, а високий або дуже високий рівень особистого щастя визнали менше половини респондентів – 43%. Так само близько половини респондентів відчували високий рівень тривожності, тоді як про її низький рівень

повідомила лише третина. Населення з високим рівнем тривожності навіть після війни може зберегти інерцію таких відчуттів. Настрої невпевненості можуть використовуватися політиками, які надихатимуть суспільний оптимізм обіцянками легкого розв'язати проблем, якими зумовлений стан суспільної фрустрації [*Добробут українців* ..., 2025].

Згідно з опитування 2024 року, співвідношення незадоволеності і задоволеності громадян становило: діяльністю центральних та місцевих органів влади, відповідно, 48% і 13%, рівнем розвитку демократії в суспільстві – 44% і 16%, своїми перспективами на майбутнє, можливостями покращити своє становище – 40,5% і 17%, можливістю впливати на суспільне життя у місті, селі, районі – відповідно, 40% і 13%, рівнем захищеності громадянських прав – відповідно, 39% і 16%, можливістю повноцінно проводити дозвілля – 34% і 28%, можливостями реалізації своїх здібностей, самореалізації, самоствердження – 33% і 26% [*Оцінка громадянами* ..., 2024]. Популістські обіцянки полягатимуть у швидкому подоланні тих суспільних недуг, які викликають такі настрої.

На загальну атмосферу міжгрупових стосунків насамперед впливатиме взаємна оцінка групами внеску своєї і кожної іншої у захист країни. Ті, хто був на передовій, неминуче шукатимуть відповіді на запитання, чому серед народу, заради якого вони жертвували і ризикували життям і здоров'ям, 46% (за даними Центру Разумкова) вважали, що бути ухилянтом – не соромно (при лише 29% тих, хто дотримувався протилежної думки, і 25% тих, хто не мав чіткої позиції з цього питання). При цьому першу думку поділяли понад 50% молоді, яка є тим майбутнім України, заради якого приносилися жертви. Принаймні серед людей старших за 60 років тих, хто толерував ухилянство, було менше – 37% [Коломієць, 2025].

З цим питанням буде, мабуть, пов'язане і те, що стосується реагування влади на факти насильницьких дій проти представників територіальних центрів комплектації, хоча в умовах війни спілкування між цими категоріями громадян мусить полягати у беззастережному виконанні громадянами вимог представників тих органів, які проводять мобілізацію.

З іншого боку, навряд чи буде виключно апологетичною зустріч суспільством самих ветеранів. Згідно з проведеними спеціальними соціологічними опитуваннями, населення передбачає виникнення з поверненням ветеранів таких явищ, як психоемоційна нестабільність ветеранів (92% відповідей), непрацевлаштованість ветеранів-інвалідів (88,9%) та й ветеранів загалом (82,9%), нерозуміння суспільством (86%), зловживання ветеранами алкоголем чи наркотиками (84,1%), конфлікти у ветеранських сім'ях (83,4%), брак у ветеранів досвіду цивільних професій (70,9%), протиправна поведінка (51,5%) [Чепурко, 2024а, с. 403–404].

Солідарний оптимізм більшості населення щодо національного і особистого повоєнного майбутнього поки що погано узгоджується із солідарністю в питанні режиму правління. З одного боку, більшість декларує відданість демократії – 53,4% опитаних, але значно більше тих, для кого за певних обставин авторитарний уряд на кшталт "сильної руки" був би кращим – 73,2%, або хто вірив, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії – 55,7% [Резнік, 2024, с. 80–81]. Повністю слушну думку, що така амбівалентність пов'язана зі зниженням рівня матеріальної депривації, низьким рівнем освіти, сільською локалізацією багатьох опитаних, з настроями розчарування у перебігу військових дій і зневірою у можливості українського суспільства та держави [Резнік, 2024, с. 87], можна доповнити посиланням на загальну традиційну екстернальність українців, яка навіює їм сподівання на те, що оптимістичне майбутнє не обов'язково потребуватиме від кожного з них особистих зусиль і жертовності.

Соціальна політика держави: висновки і пропозиції. Не трудно передбачити, що перший повоєнний відрізок часу буде наповнений солідарною надією на краще. Скоріше за все така солідарність швидко мине внаслідок відсутності у держави належних ресурсів для швидкого задоволення масових очікувань. Для того, щоб зберегти національну єдність, державі доведеться шукати формулу соціальної політики, у якій був би баланс між популістськими обіцянками і реальними можливостями, тобто коли б у душах людей не вмирала національна мрія, а їхній розум тверезо оцінював неможливість її швидкого здійснення.

Війна, за усієї її жахливості, гуртує націю, і це гуртування відбувається навколо державної влади і триває залежно від рівня довіри і недовіри до неї. На четвертому році війни серед базових гілок влади позитивний баланс довіри населення зберігся лише у Президента України (22,4), тоді як у Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, судової системи і державного апарату він повністю негативний – відповідно, -58,9, -48,2, -58,5 та -65 [*Оцінка ситуації в країні* ..., 2025]. Щоправда, з'ясовано, що частка тих, хто вважав, що влада не справляється з управлінням країною, залишалася меншою за тих, хто був протилежної думки [Злобіна, 2024, с. 156].

Збереження довіри переважної частки населення до влади попри усі соціальні випробування ілюструються тим, що до ідеї проведення президентських та парламентських виборів в Україні до завершення війни позитивно ставиться значно менша частка, ніж тих, хто підтримує цю ідею (у 2024 році, відповідно, 22% і 66%). При цьому 47% громадян вважають, що такі вибори роз'єднають українське суспільство, і лише 11% вважають, що навпаки [*Оцінка ситуації в країні* ..., 2025].

Не менш переконливою демонстрацією згуртованості суспільства навколо влади є солідарність більшої його частки щодо підтримки її європейського курсу: 58% респондентів хочуть бачити Україну з вільним ринком, 64% – з більшим рівнем демократії і 75% – з більшим рівнем свободи у ЗМІ. Однак варто очікувати, що в умовах повоєнної відбудови може відбуватися солідаризація і навколо цінностей-рудиментів радянського минулого: українці вже зараз більше схиляються до безкоштовної медицини (61%) та освіти (57%), заборони продажу землі іноземцям (57%) та перенесення відповідальності за підвищення доходів людей на державу, а не на самих людей (53%) [Рахманов, 2024, с. 33].

Після війни позиція населення стосовно виборів скоріше за все зміниться – за проведення президентських виборів відразу після завершення війни і скасування воєнного стану вже зараз виступають 36% респондентів, а за проведення виборів через 6 місяців – 35%. Стосовно парламентських виборів відповідні частки респондентів становлять 40% і 35%, стосовно виборів міських / сільських голів – 37% і 34%, стосовно виборів депутатів міських / сільських рад – 38% і 34% [*Оцінка ситуації в країні* ..., 2025].

Збереження стійкості соціоекономічної системи як умови підтримання національної солідарності залежатиме від вчасного реагування на зміни показників оцінки соціальної резильєнтності національної економіки у повоєнний період. У цьому відношенні влада може спрямовувати свій курс відповідно до запропонованої Інститутом економіки та прогнозування НАН України моделі, що спирається на три умовні "моменти сили": 1) зайнятість і трудовий потенціал; 2) платоспроможний споживчий попит; 3) соціальний захист і забезпечення [Геєць та ін., 2023, с. 24], або керуватися розробленим Інститутом економік майбутнього для Єврокомісії Індексом економічної стійкості (ERI), який складається з 27 індикаторів, розділених на шість життєво важливих факторів стійкості: економічна незалежність, освіта та навички, фінансова стійкість, управління, виробничий потенціал, соціальний прогрес та згуртованість. Для характеристики важливих викликів стійкості економіки пропонується використовувати 96 показників, які поділено на три здатності: поглинання, відновлення та адаптацію [Hafele, 2023; Кизим та ін., 2024, с. 29].

Політика із запобігання конфліктам між різними соціальними групами має виходити із того, що національна згуртованість є нестабільною, піддатливою впливу багатьох чинників і обставин, і насамперед такому, як рівень соціального добробуту. Українські дослідники [Калашнікова та Герасименко, 2024, с. 71] у цьому плані слушно привернули увагу до документів Ради Європи, де згуртованість визначається як здатність гарантувати благополуччя всім його членам, мінімізуючи нерівність та уникаючи поляризації, і де сам концепт згуртованості виступає інструментом формування колективної ідентичності, почуття належності до колективного цілого і, врешті-решт, ресурсу підтримки і взаєморозуміння.

Немає сумніву, що прихід миру сам собою не принесе автоматичного скорочення збіднілого суспільного прошарку, і що ті, хто входять до нього, і далі розраховуватимуть на державну допомогу. Щодо цього варто позитивно оцінити пропозицію голови парламентського фінансового комітету ВРУ Данила Гетманцева уже зараз розпочати перегляд показника прожиткового мінімум [*Гетманцев: В Україні* ..., 2025] і розпочати її реалізацію.

Політичному керівництву треба вже зараз вибирати між популізмом і реалізмом у спілкуванні з народом стосовно моделі соціальної політики і щодо методів і механізмів реалізації цієї політики. Річ у тім, що попередній соціальний курс полягав у небезпечному роздаванні соціальних обіцянок, які, за умовчанням, не могли бути виконані у заявленому обсязі. Фахівці Інституту демографії та досліджень якості життя ім. М. Птухи [Черенько та ін., 2024, с. 391.] звертали увагу на те, що державні соціальні зобов'язання в Україні впродовж десятиліть перевищували фінансово-економічні можливості їх забезпечення, що популістський характер державної політики проявлявся насамперед не відповідною ресурсним можливостям кількістю ухвалених державних соціальних програм. Наведена оцінка проілюстрована даними про те, що вже на 2024 рік кількість осіб, що подали заявки до органів соціального захисту на отримання різних видів та форм допомоги, досягла 12,8 млн, серед них 1,32 млн ВПО, 1,35 млн людей з інвалідністю, майже 250 тис. малозабезпечених, 180 тис. одиноких батьків, 170 тис. багатодітних та ін. Наслідком стало застосування державою подвійного стандарту у визначенні офіційного встановленого прожиткового мінімуму і фактичного його забезпечення під час надання допомоги. Загальна оцінка фахівців полягає у тому, що розпорошення ресурсів та низька соціальна рентабельність системи соціальної підтримки перешкоджає її ефективному функціонуванню навіть у порівняно стабільному середовищі. В період криз та катастроф це особливо дається взнаки. Попри те, що в країні існує велика кількість державних соціальних програм, вони все одно не можуть повністю охопити всіх нужденних та вразливих. Висновок ілюструється такими фактами, як внесення з початком війни численних змін до законодавства, спрямованих на житлові субсидії та медичну допомогу біженців та ВПО. Як наслідок, вважають учені, розпорошені між значною кількістю реципієнтів кошти не можуть належним чином впливати на рівень добробуту (зокрема на масштаби бідності) та гарантувати стабільну якість життя населення. Поки що уряд змушений утримувати соціальну ситуацію за допомогою зовнішнього фінансування, яке дозволяє надавати допомогу знедоленим верствам у вигляді продуктів харчування, медичних препаратів, надання житла та фінансувати різноманітні

соціальні програми. Після завершення війни фінансове становище держави не поліпшиться відразу, і не трудно уявити, що вона і надалі буде змушена звертатися по зовнішню допомогу для підтримання соціальної сфери. Навіть якщо ця допомога дозволить зберегти нинішні соціальні програми, на думку фахівців це однаково не приведе до зникнення масової бідності. І вже зараз слушно попереджається про необхідність трансформації програм, хоча б у напрямі спрощення правил або ж створення нових тимчасових програм, орієнтованих на нові соціальні групи, які потребуватимуть державної підтримки і опіки

Після завершення війни і проведення широкої демобілізації уряду доведеться відгукуватися на соціальні запити ветеранського корпусу, віковий склад якого прогнозується із переважно молодих працездатних людей [Сачук та ін., 2023]. Новим викликом системі соціального захисту стане реалізація індивідуалізованих потреб значно більшої кількості ветеранів, необхідність переходу від пільг до послуг у системі державної підтримки, а також забезпечення державної підтримки належним фінансовим ресурсом для того, щоб не допустити декларативності у підтримці ветеранів [Чепурко, 2024а, с. 397]. Очікувана проблема потребує розв'язання, на думку фахівців, шляхом розробки програм із стимулювання ветеранів до громадської активності, підвищення ролі неурядових організацій і співпраці з ними державних інституцій [Клименко, 2024, с. 385].

Після завершення війни потрібно продовжити практику доповнення централізованих державних фінансів коштами обласних і місцевих бюджетів. Продуктивність такої тактики дала можливість у 2025 році відшукати у місцевих і обласних бюджетах понад 5,8 млрд грн (близько 1,2 млрд грн в обласних бюджетах і більш як 4,6 млрд у бюджетах громад) на допомогу ветеранам [*На підтримку ветеранів* ..., 2025]. Така тактика може суттєво посприяти зменшенню соціальної напруженості, зважаючи на те, що демобілізовані повернуться до традиційних місць проживання, де вони мають стати об'єктами особливої шани як уособлення високих морально-вольових якостей місцевого населення. Вирішення ж ветеранами своїх соціальних питань у спілкуванні з регіональною і місцевою владою може стати фактором, що утримуватиме їх від політичного радикалізму.

Соціальною групою, яка стане ще одним пріоритетним об'єктом державної політики з подолання бідності, безумовно будуть внутрішньо переміщені особи. Групова солідарність ВПО буде випливати, зокрема, з того, що більшість з них походять з одного регіону – зі Сходу та Півдня країни (відповідно, 67%, або близько 3,4 млн осіб, та 17%, або близько 867 тис. осіб) [Малиновська та Яценко, 2023]. Дві третини ВПО, за даними на 2023 рік, прагнули повернутися до традиційних місць проживання, сподіваючись на відновлення нормального життя з возз'єднанням сімей і поверненням нерухомого майна, а також на зростання свого добробуту і тривале перебування їх в інших регіонах не стане визначальним фактором зміцнення в них загальноукраїнської солідарності. Безумовно, підтримка, що надається їм на місцях, не може не позначитися на їхніх настроях, але із завершенням війни і зникненням небезпеки, яка об'єднувала їх з усією нацією, на перший план для них вийдуть особисті проблеми. Рівень солідарності цієї верстви з усією нацією визначатиметься насамперед масштабами отримуваної від держави і від різних українських соціальних фондів матеріальної і фінансової допомоги. В цьому плані слушною є думка, що першочерговим завданням держави має стати створення правових, економічних та інституційних засад для послаблення напруженості у сферах матеріального забезпечення, зайнятості ВПО, поліпшення умов їхнього життя, доступності та якості соціальних, медичних, освітніх послуг. Уже зараз, з перспективою на мирну ситуацією, висунуто низку слушних пропозицій з вирішення проблем ВПО. Із житлового питання це, зокрема, спрощення процедури відшкодування збитків за втрачене та пошкоджене майно, прискорення процесу виділення земельних ділянок під забудову, створення доступного житлового фонду, підтримка цієї категорії громадян у працевлаштуванні, запровадження програм громадських робіт, системи перенавчання і перекваліфікації працівників. У сфері вищої освіти – це створення пільгових умов для доступу до неї, запровадження системи компенсаторної освіти для тих, хто був змушений її перервати на певний час. В економіці – це запровадження пільгових умов для тих, хто орієнтований на самозайнятість [Малиновська та Яценко, 2023].

Стосовно ВПО особливого значення набуває здійснення політики соціальної інклюзії як інструменту формування колективної ідентичності. Необхідно вже зараз продумати заходи із запобігання так званому соціальному виключенню, насамперед тим його проявам, як брак відповідної запитам ринку освіти, недоступність належного медичного обслуговування, безпритульність, втрата підтримки у родині, маргіналізація окремих індивідів та цілих соціальних груп, відмова від участі у соціальному житті суспільства, безробіття [Калашнікова та Герасименко, 2024, с. 71–72].

Економічна наука, зокрема в особі професора Київської школи економіки Михайла Колісника і співробітниці згадуваного Інституту демографії та соціальних досліджень якості життя Людмили Черенько, пропонує низку ефективних інструментів для посилення соціальної інклюзії. Такими інструментами можуть бути покращення інвестиційного клімату в напрямі забезпечення прозорості інвестиційних операцій і рівних прав їх учасників; підтримка малого й середнього бізнесу; скорочення бюрократичного апарату й усунення корупційних схем, переорієнтація системи соціальної підтримки у бік пріоритетної підтримки тих, хто живе в глибокій бідності, врахування системою не тільки офіційних, а й тіньових доходів, застосування тактики випередження, тобто не тільки реагування на запити знедолених, а й ініціативний пошук людей такої категорії, налаштування українців на тривалу життєву активність, на підвищення продуктивності праці, на здобуття додаткової освіти, на вчасну перекваліфікацію відповідно до змін в економіці [Троян, 2025].

Основою повоєнної солідарності українців, нейтралізації вірогідних протиріч і конфліктів має стати спільна мета – відновлення своєї країни. В цьому плані значну роль може відіграти Закон "Про засади відновлення України". Поки що закон існує у вигляді проєкту, подальша доля якого вирішуватиметься парламентською більшістю [*Відсутність закону про відновлення* ..., 2025]. Звісно, навіть ухвалений, закон не зможе автоматично солідаризувати усе суспільство і усунути усі соціальні протиріччя в ньому, але правовий статус цього документа може посилити динаміку внутрішньонаціональних зв’язків і контактів, заохочувати громадян до єдності зусиль у досягненні спільної мети – відродження і розвитку країни.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЇ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ЧИННИК СОЛІДАРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Свого часу Карл Поппер зауважив, що у житті людська поведінка визначається не лише минулим і теперішнім, а й майбутнім, яке може бути найважливішим за реалії сьогодення. Іншими словами, людська поведінка – прояв не лише поштовхів із минулого, а й покликів із майбутнього [Бушанський, 2019]. Образ майбутнього може формуватися у контексті як консервативного, так і модерністського дискурсів. Консерватори зазвичай прагнуть відродити у майбутньому колись утрачену велич. Ліберали зосереджуються на образі нового світопорядку – царства свободи і рівності. Унікальність поточного історичного моменту у тому, що майбутнє насувається на нас небаченими глобальними змінами. Епіцентр усіх цих процесів дивним чином сфокусувався зараз в Україні, населення якої ніколи не мало ані імперських, ані неоліберальних прагнень, а десятиліттями намагалося просто вижити для якого стратегічне планування – мало зрозуміла категорія. Тим не менше. Воно має свою національну мрію, за яку готове уперто боротися.

Протягом тривалого часу українське державне будівництво нагадувало, а подекуди й зараз нагадує стихійну забудову без чітко окресленого архітектурного проєкту, лише у 1996 році Україна останньою з пострадянських держав ухвалила Конституцію, яка до того ж зазнавала переформатувань у 2004, 2010 та 2014 роках. Тим не менше, вивчення офіційних документів дає підстави казати, що мали місце процеси стратегічного планування державних політик у різних сферах суспільного життя.

Європейська інтеграція як стратегічний пріоритет зовнішньої політики України до 2022 р. Хоч як це парадоксально, лише війна з Росією призвела до остаточного цивілізаційного вибору України. На початку 1990-х років, коли Україна здобула незалежність,

у суспільному, політичному та науковому дискурсах гостро постало питання окреслення нової національної ідеї. Однак з плином часу воно поступилося питанням фізичного виживання і країни, і населення. З приводу геостратегічного курсу країни у суспільстві виник розкол – частина суспільства була готовою повернутися у радянське минуле, інша частина прагнула будувати країну за європейськими лекалами. Амбівалентність суспільних настроїв у цій царині визначали характер політичного життя України аж до початку війни у 2014 р.

Правлячі режими, змушені рахуватися з демократично орієнтованою частиною суспільства, від самого початку здійснювали символічні кроки за європейським вектором. Про європейську інтеграцію як "перспективну мету" зовнішньої політики України вперше заявлялося у постанові Верховної Ради України "Про Основні напрями зовнішньої політики України" 1993 року. У цьому документі йшлося про плани укладення Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) з Європейськими співтовариствами, здійснення якої мало б стати "першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації". Щоправда, декларація про наміри європейської інтеграції була лише останнім абзацом розділу про "Регіональне співробітництво в Європі" у супроводі "багатовекторності" зовнішньої політики [Про Основні напрями ..., 1993].

"Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами", про яку йшлося у постанові ВРУ, було укладено 14 червня 1994 р., ратифіковано 10 листопада 1994 р., а чинності вона набула 1 березня 1998 р. Цей документ діяв до 2014 р. [Про ратифікацію Угоди про партнерство ..., 1994] Уже через кілька місяців після набуття чинності УПС, 11 червня 1998 р., указом Президента України Леоніда Кучми було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу [Про затвердження Стратегії інтеграції ..., 1998], доповнену указом від 30 серпня 2002 року про утворення Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України, що означало орієнтир на членства не тільки в Європейському Союзі, але й в Організації Північноатлантичного договору [Про Державну раду ..., 2002].

Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу визначала повільний, але неухильний рух до Європи на 17 довгих років і була чинною аж до липня 2014 р. – моменту підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Саботування підписання Угоди євроскептиками, очолюваними тодішнім Президентом України Віктором Януковичем, спричинило важку політичну кризу, наслідком якої стали Революція Гідності, усунення президента з посади і окупація Росією частини українських територій.

Підписана новим українським керівництвом у березні – червні 2014 р. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом набула чинності у вересні 2017 р. В рамках її виконання Україна зобов'язалася започаткувати масштабні реформи в судовій, антикорупційній, енергетичній сферах, а ЄС, зі свого боку – впровадити безвізовий режим з Україною [Про ратифікацію Угоди про асоціацію ..., 2014].

Наступним стратегічним пріоритетом України стало набуття повноправного членства в ЄС та НАТО. Цей курс був закріплений шляхом внесення змін до Конституції України у лютому 2019 р., якими преамбула Конституції доповнювалася твердженням про "європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України" [Про внесення змін до Конституції ..., 2019]

28 лютого 2022 р. на першому тижні широкомасштабної російсько-української війни Україна подала заявку на повноправне членство в Європейському Союзі [*Володимир Зеленський підписав* ..., 2022]. 23 червня 2022 року Європейська рада ухвалила рішення про надання їй статусу кандидата на членство в ЄС.

Реалізація стратегії набуття повноправного членства України у ЄС. З цього моменту розпочався наступний етап європейської інтеграції України – по-перше, врешті-решт кінцева мета стала осяжною, а по-друге у процес вступила "приймаюча сторона".

У Договорі про Європейський Союз зазначено, що будь-яка європейська країна може подати заявку на членство, якщо вона готова виконувати вимоги статті 2 Договору, де зазначено, що "Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав

людини, зокрема осіб, що належать до меншин" [Консолідовані версії Договору …, 2010]. Крім того, країна-кандидатка повинна відповідати ключовим критеріям членства, які були визначені на засіданні Європейської ради в Копенгагені у 1993 році: політичні критерії (стабільні інституції, які гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу до прав меншин і їх захист, економічні критерії (функціонуюча ринкова економіка та здатність впоратись із конкуренцією та ринковими силами в ЄС), нормативні, інституційні та адміністративні (узгодження національного законодавства з чинним правом ЄС).

Процедура набуття повноправного членства в ЄС проходить ряд етапів:

1. Подання заявки на членство (виконано 28.02.2022);
2. Отримання статусу кандидата на вступ (отримано 23.06.2022);
3. Відкриття переговорів про вступ (відкрито 14 грудня 2023 р.);
4. Розробка та затвердження переговорної рамки (остаточно затверджена 25 червня 2024 р., що стало офіційним стартом переговорів про вступ);
5. Переговори про вступ, за підсумками яких Єврокомісія презентує відповідний висновок;
6. Держави-члени ЄС за позитивного висновку Єврокомісії одноголосно ухвалюють рішення про підписання Угоди про вступ країни до ЄС;
7. Ратифікація угоди Європарламентом, національними парламентами всіх країн-членів ЄС та новоприйнятої країни [*Переговори про вступ* ..., 2024].

На кінець літа 2025 р. Україна перебувала на 5-му етапі набуття повноправного членства у ЄС. Офіційно він називається "переговори про вступ", але насправді полягає у неухильному виконанні країною-кандидаткою вимог, сформульованих у переговорній рамці [Conference on accession ..., 2024]. Цей етап є ключовим у сенсі перетворення кандидата на країну, що відповідає усім ключовим європейським стандартам. По-суті, переговори про вступ зводяться до моніторингу виконання вступником своїх зобов'язань**,** який являє собою так званий "Пакет розширення ЄС" – щорічний

стратегічний документ Європейської Комісії, який оцінює прогрес країн-кандидатів та потенційних кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

На поточний момент Єврокомісією підготовлено 2 звіти про прогрес України в межах Пакета розширення ЄС – за 2023 і 2024 роки [European Commission …, 2023]. На основі цих звітів Уряд України розробляє Плани виконання рекомендації Європейської Комісії. Такі плани, зокрема, було затверджено розпорядженнями Кабінету Міністрів від 9 лютого 2024 р. [Про затвердження Плану заходів ..., 2024] та від 28 березня 2025 р. [Про затвердження Плану заходів ..., 2025].

Усвідомлюючи складність ситуації, в якій перебуває Україна, ЄС віднайшов не лише моральні, а й фінансові стимули для активізації її реформування. З 1 березня 2024 р. було впроваджено програму Ukraine Facility із загальним обсягом фінансування у розмірі 50 млрд євро на період 2024–2027 років. В рамках цієї програми було розроблено План України, який передбачає 69 реформ (як їх названо у документі) і 10 інвестицій, які мають 146 якісних і кількісних індикаторів і які покликані оптимізувати 15 суспільних сфер – від державного управління до зеленого переходу та охорони довкілля. Звертає на себе увагу, що у Плані відсутні сфери національної безпеки та зовнішньої політики [*План для реалізації Ukraine Facility* ..., 2024].

План видається надмірно деталізованим, що утворює труднощі комунікативного характеру, унеможливлює акцентування уваги суспільства на характері тих змін, які відбуваються у країні, і, швидше за все, слугує тому, щоб продемонструвати європейським партнерам масштаб поведених змін. Непрямим свідченням таких прагнень є те, що у статті, опублікованій у серпні 2025 р. у французькому виданні "Le Point", керівник Офісу президента Андрій Єрмак озвучив інформацію про те, що під час війни в Україні уже здійснено 170 реформ [*Bernard-Henri Lévy et* …, 2025].

Для демонстрації масштабу заявлених змін, які відбуваються в країні, український уряд утворив спеціалізований інтернет-портал "Матриця реформ України". За вміщеними на ньому даними у період з першого кварталу 2024 р до четвертого кварталу 2027 р.

Україна зобов'язалася виконати 509 умов та рекомендацій у рамках програм Європейської Комісії з розширення (301), Ukraine Facility (135), МВФ (37) та Світового банку (36). Виконання решти умов розтягується до 2034 р.

На виконання рекомендацій міжнародних партнерів та умов за програмами фінансової підтримки розроблено комплекс заходів, реалізація яких слугуватиме індикаторами ефективності здійснення реформ. Усього на 509 умов і рекомендацій припадає 805 індикаторів, основними видами яких є законопроєкти, урядові акти та акти центральних органів виконавчої влади, проведення конкурсів і навчань, а також різні процедурні заходи [Матриця реформ …, 2023].

Основна робота з виконання рекомендацій Європейської Комісії повинна відбуватися у межах імплементації актів права Європейського Союзу (*acquis* ЄС). За результатми селф-скринінгу законодавства України на відповідність праву ЄС, що був здійснений наприкінці 2023 р. Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції і за результатами якого було опрацьовано близько 28 тисяч актів права ЄС, виявилося, що 2 739 актів права ЄС підлягають повній та / або частковій імплементації; 1 625 актів права ЄС імплементовано повністю; 23 456 актів права ЄС не потребують імплементації у ході переговорного процесу [*Опубліковано звіт* ..., 2023].

По суті перед Україною ставляться безапеляційні вимоги, без виконання яких їй не вдасться досягти поставленої мети. З іншого боку, їх не варто й переоцінювати. Детальний аналіз переліку індикаторів, які визначатимуть ступінь виконання цих умов і рекомендацій, показує, що, швидше за все, він формувався у кабінетах українських міністерств та інших державних органів і був представлений європейським партнерам лише на погодження і затвердження. У процесі цієї роботи українські відомства інтенсифікували роботу над формуванням (або реанімацією вже існуючих) планів стратегічного розвитку тих суспільних сфер, що перебувають у їх підпорядкуванні. За нашими підрахунками, у рамках усіх програм з міжнародними інституціями було розроблено, заплановано до розробки або активізовано роботу над ухваленими у

попередні роки близько 70 стратегічних документів державного рівня. Тож стратегія євроінтеграції України стала потужним драйвером стратегічного планування в усіх інших суспільних сферах.

Стратегії національної безпеки. Найбільш актуальною в умовах війни є сфера національної безпеки і оборони. Якщо оцінювати державну політика України у цій сфері, то варто зазначити, що впродовж 1991–2014 років ця політика була несистемною і непослідовною, що має обґрунтоване підтвердження у фактах, документах, аналітичних оцінках та хроніці подій. Основоположні акти цього періоду (Концепція (основи державної політики) національної безпеки України (1997), Закон України "Про основи національної безпеки України (2003), Стратегії національної безпеки України 2007 та 2012 рр.) мали декларативний, орієнтований на "позаблоковість" України характер і не враховували загроз, які міг утворити для її національної безпеки східний сусід. "Гойдалки" в стратегічному курсі, коли у 2002 р. офіційно проголошувався курс на вступ до НАТО, але вже у 2010-му він скасовувався законом [Про засади ..., 2010], деморалізували сектор безпеки та не дозволили вибудувати стабільну оборонну інфраструктуру. За цей час не відбулося жодної комплексної реформи таких "силових відомств", як СБУ, МВС, Генштаб та ін. Оборонна політика базувалася не на визначенні реальних і потенційних загроз, а на політичних домовленостях з РФ (зокрема, угоді про продовження базування Чорноморського флоту РФ у Криму до 2042 року в обмін на знижку в оплаті за газ – так званих "Харківських угодах" 2010 р.). Цілком закономірним наслідком такої стратегії стала окупація у 2014 році Криму і частини Донбасу через небоєздатність тодішніх ЗСУ та колаборанство деяких підрозділів Служби безпеки і Міністерства внутрішніх справ України.

Лише у 2015 р. було затверджено нову Стратегію національної безпеки України [Про рішення Ради національної безпеки …, 2015], запущено реформи Національної гвардії України, СБУ, системи управління обороною, створено Сили спеціальних операцій. Водночас так і не "дійшли руки" до системної реформи і пошуку коштів для оборонно-промислового комплексу (ОПК).

Новий рівень стратегічного планування у сфері національної безпеки пов'язаний із затвердженням у 2020 р. Стратегії національної безпеки України "Безпека людини – безпека країни" [Про рішення Ради національної безпеки …, 2020]. Протягом наступного року РНБО розробила, а Президент України затвердив: Стратегію воєнної безпеки України "Воєнна безпека – всеохоплююча оборона"; Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України; Стратегію зовнішньополітичної діяльності; Стратегію людського розвитку; Стратегію економічної безпеки; Стратегію енергетичної безпеки; Стратегію продовольчої безпеки; Стратегію інформаційної безпеки; Стратегію кібербезпеки України; Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату; Стратегію біобезпеки та біологічного захисту. За тиждень до початку відкритої фази війни, 16 лютого 2022 р., затверджено Стратегію забезпечення державної безпеки. На етапі розробки із переліку "безпекових" стратегій залишилися лише Стратегія інтегрованого управління кордонами і Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України.

Унікальність державної політики національної безпеки полягає у тому, що вона не просто проникає в усі сфери суспільного життя, а й посіла пріоритетне становище відносно інших політик, з безпекою не пов'язаних, що говорить про необхідність встановлення чітких рамок застосування "безпекових" важелів впливу на різні суспільні сфери.

Стратегії економічного розвитку. З 1991 року економічна політика України проходила через серію радикальних трансформацій, але увесь цей час вона була несистемною і непослідовною. Першою спробою закласти принципи національної економічної моделі після розпаду СРСР була "Концепція переходу УРСР до ринкової економіки" (1990). Цей документ мав декларативний характер, будучи позбавленим конкретних механізмів реалізації. Своєрідною програмою виходу з гострої економічної кризи, у яку в той час поринула країна, стала підтримана постановою ВРУ від 9 жовтня 1994 року доповідь Президента України "Шляхом радикальних економічних реформ: про основні засади економічної та соціальної політики". У ній йшлося про необхідність приватизації,

лібералізації цін і запровадження національної валюти. Усі ці заходи частково стабілізували ситуацію. У 2000 р. президент Л. Кучма виступив із посланням до Верховної Ради України "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.", однак уже у 2002 р., не дочекавшись завершення терміну дії попередньої стратегії, виступає із новим посланням до парламенту "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки". Отже, на початковому етапі українського державотворення трансформація економічної моделі від планової до ринкової економіки здійснювалася хаотично, без чіткої і зрозумілої стратегії чи етапності. Одним з визначальних факторів, який задав тренд розвитку країни, стала обрана політичною і економічною елітою модель приватизації, яка призвела до становлення олігархічної економіки.

За президентства Віктора Ющенка наголос було зроблено на середньострокові стратегії розвитку та секторальні програми, наприкладом чому була Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 р. Розроблений же провідними науковими установами документ "Україна-2015: національна стратегія розвитку" (2007) не зацікавив ані уряд, ані президента.

Необхідно віддати належне періоду президентства Віктора Януковича, коли ініціативою його адміністрації було розроблено Програму економічних реформ на 2010–2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" (2010), якою передбачалося здійснення 21 реформи, зокрема у сфері податків, енергетики та житлово-комунального господарства. Однак на шляху реалізації цих планів стала надмірна корупція та узурпація влади.

Основним стратегічним економічним документом часів президентства Петра Порошенка стала Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020" [Про схвалення Стратегії сталого розвитку …, 2015], відповідно до якої основними напрямами реформ визначалися децентралізація, інтеграція до ЄС, зміцнення правової системи та боротьба з корупцією. Частково ці цілі (наприклад, упровадження

системи державних закупівель ProZorro, децентралізація) були реалізовані, але загалом план не виконано.

Логічним продовженням економічного стратегування було затвердження у березні 2021 р. Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Як зазначають автори цього фундаментального 265-сторінкового документу, "Ця Стратегія визначає довгострокову економічну візію, принципи і цінності, "червоні лінії" (неприпустимі напрями руху), ключові напрями (вектори) економічного розвитку та за кожним з 20 напрямів – стратегічні цілі, шляхи їх досягнення з урахуванням наявних і потенційних викликів і бар'єрів, а також основні завдання державної економічної політики та цільові індикатори на період до 2030 року" [Про затвердження Національної економічної стратегії ..., 2021]. Заявлені напрями умовно можна розділити на дві групи. До першої належать ті, що пов'язані з державною політикою економічного розвитку, до іншої – ті напрями, які спрямовуються на розвиток ключових галузей економіки.

За аналогією зі Стратегією національної безпеки Національна економічна стратегія виходить далеко за межі предмета свого регулювання. В поле її зору потрапили не тільки економічна, а також і політична, юридично-правова, міжнародна, культурно-ціннісна та інші сфери. Причому інтерес до них не поверховий, а досить конкретний, інколи слабко корельований з економікою. Зокрема, Стратегія зосереджена на проблемах "розроблення законопроєктів щодо внесення змін до Конституції України та законів України стосовно вдосконалення системи стримувань і противаг між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади" чи "запровадження довгострокової стратегії реформування системи правосуддя", переймається реформуванням прокуратури та удосконаленням функціонування Національного антикорупційного бюро, "забезпеченням високого рівня здоров'я та високих показників тривалості життя" і "покращенням політики в сфері національної пам'яті" [Про затвердження Національної економічної стратегії ..., 2021]. Можливо, це пояснюється тим, що над нею працювали десятки аналітичних центрів, бізнес-асоціацій, близько 500 фахівців різних напрямів [Гетман, 2021].

Все ж таки Національна економічна стратегія може вважатися ключовим рамковим документом економічної політики України, який закладає бачення розвитку країни на довгу перспективу. Вона є важливою платформою для координації державних програм, приватних інвестицій та міжнародної підтримки, а також інструментом інтеграції України у спільний європейський простір. Вона стала інтегруючим документом для багатьох секторальних стратегій, про деякі з них у ній ідеться і робота над якими включена до переліку індикаторів, за якими відбувається моніторинг виконання рекомендацій і умов, які поклала на себе Україна в рамках переговорів про вступ до ЄС.

Стратегії боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Перший антикорупційний закон було ухвалено Верховною Радою України у 1995 р. На його основі розроблено і затверджено указами президентів Л. Кучми і В. Ющенка концепції боротьби з корупцією. Наступний антикорупційний закон було ухвалено у 2011 р. Під нього було розроблено і затверджено Указом президента В. Януковича Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки. Усі ці нормативні акти мали декларативний і моралізаторський характер і не могли зламати корупцію, тим більше що боротьба з нею покладалася на однин з найкорумпованіших державних інститутів – судову і правоохоронну системи.

Лише у 2014 р. з ухваленням нового Закону "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр." (№ 1699-VII від 14 жовтня 2014 року) почалася цілеспрямована розбудова складної, незалежної від влади антикорупційної інфраструктури, від якої очкувалися відчутні результати. В пакеті з великим антикорупційним законом було ухвалено ще три законодавчі акти, які змістовно доповнювали його: закони про прокуратуру і про Національне антикорупційне бюро України, а також Антикорупційну стратегію на 2014–2017 рр. 10 і 12 листопада 2015 р. ухвалено закони про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА), і Державне бюро розслідувань; у червні 2018 р. – про Вищий антикорупційний суд, а у грудні 2023 р. – про посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Українська політична еліта доклала великих зусиль для впровадження антикорупційної реформи. Розбудова атникорупційної інфраструктури була однією з рекомендацій Європейського Союзу і умовою безвізового режиму з Україною. Особливо чутливих рис проблема української корупції для міжнародних партнерів набула після 2022 р., коли на їхні плечі лягла левова частка фінансових витрат України на війну. Тим більший подив викликали дії української влади, яка протягом одного дня 22 липня 2025 р. ледь не зруйнувала основну ідею реформи – незалежність антикорупційних інституцій. Українській владі принципово важливим є чітко дотримуватися стратегічних планів у сфері боротьби з організованою злочинністю та корупцією, які здійснюються в рамках чинного законодавства і таких затверджених стратегічних документів, як:

1) Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку, як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (2023);
2) Стратегія боротьби з організованою злочинністю (2020);
3) Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки (2022);
4) Державна антикорупційна програма на 2023–2025 роки (2023);
5) Стратегія повернення активів на 2023–2025 роки (2023).

Стратегії соціокультурної політики та зростання якості життя. Важливим фактором суспільної солідаризації є прагнення соціальних спільнот – етнічних, мовних, конфесійних, культурних – і окремих їх представників до збереження власної соціокультурної ідентичності. Причому збереження розуміється не лише як прагнення зберегти мову спілкування, історичну пам’ять, традиційні соціальні комунікації, а й можливість вибору траєкторії особистісного розвитку – усвідомлений, а не вимушений вибір професії, здатність до задоволення своїх позапрофесійних інтересів тощо. Соціокультурний аргумент може стати дуже дієвим важелем, здатним пересилити економічні і безпекові аргументи для прийняття рішень стосовно бажання молоді залишитися в Україні, а для багатьох з тих, хто її покинув – повернутися. Особливого значення ця проблема набуває в умовах все більшого домінування "правих" політичних сил у цілій низці європейських країн і Америці та

зростання антиміграційних суспільних настроїв у них. Ці тренди тільки посилюватимуться з неминучим скороченням соціальних видатків. Тому одним з пріоритетів Української держави є формування перспектив подальшого розвитку усіх сфер суспільного життя, серед них соціокультурної.

Треба визнати, що за окремими напрямами державними інституціями розроблено чіткі та якісні плани соціокультурного стратегічного розвитку. У 2016 році ухвалена Довгострокова стратегія розвитку української культури, хоча і декларативного характеру [Про схвалення Стратегії розвитку культури …, 2025]. У травні 2023 р. урядом схвалено Концепцію Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року, спрямовану на оптимізацію процесів національної інтеграції в українське суспільство різних етнічних і релігійних груп, а 5 вересня 2025 р. на громадське обговорення винесено проєкт "Стратегії збереження і розвитку мов, яким загрожує зникнення" [Слободенюк, 2025].

В умовах масових міграцій і демографічної кризи, викликаної проблемою депопуляції, першочерговим завданням держави було вироблення довгострокових стратегій демографічної політики України. Зусиллями Міністерства соціальної політики за участі провідних наукових установ було розроблено, а Кабінетом Міністрів у 2024 р. ухвалено Стратегію демографічного розвитку на період до 2040 року – фундаментальний документ, у якому описані різні сценарії динаміки демографічних змін і варіанти державної політики за кожним з них [Про схвалення Стратегії демографічного розвитку …, 2024]. У контексті демографічного розвитку важливою проблемою є боротьба зі сирітством, частково вирішити яку покликана Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки.

Доводиться визнати факт відсутності стратегічного планування у сфері пенсійної політики. "Стратегія розвитку пенсійної системи", яка до цих пір є визначальним документом для здійснення пенсійної реформи, була ухвалена ще у 2005 р. Зміни, які були внесені у пенсійне законодавство у 2011 та 2017 рр., не були суттєвими, при тому, що ситуація в країні змінилася докорінно,

особливо після початку широкомасштабної війни. Солідарна система пенсійного забезпечення, яка лежить в основі пенсійної системи, не здатна справитися з новими викликами. Мільйони працездатних українців емігрували, залишивши в Україні свої старших родичів і переклавши "солідарну" відповідальність їх утримання на тих, хто залишився. Податкове навантаження на людей, які будуть змушені утримувати і власних батьків, і тих, чиї діти сплачують податки в інших юрисдикціях, стає непомірним, воно гальмує інвестиції і стає ще одним стимулом емігрантських настроїв. На наше переконання, збереження солідарної системи пенсійного забезпечення за таких обставин стає контрпродуктивним. Однак публічна дискусія на цю дражливу тему не ведеться, а політичні сили, які внесуть її у до суспільного порядку денного, ризикують втратити будь-які шанси в електоральному процесі. Саме цими аргументами пояснюється відсутність оновлених стратегій розвитку пенсійної системи.

Розуміючи незворотність процесів заміщення українського автохтонного населення мігрантами, держава не може допустити неконтрольованого їх протікання. Ведеться робота над оновленням і адаптацією до нових обставин Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року (2017). Іншим пріоритетним викликом в умовах війни стало розв'язання комплексу проблем внутрішньо переміщених осіб. У зв'язку із цим у 2023 р. урядом було схвалено Стратегію державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року.

Значну дієздатність у стратегічному плануванні виявляє керівництво і штат Міністерства охорони здоров'я. Необхідно зазначити, що весь період незалежності українська медицина являла собою гібридну систему, яка філігранно поєднувала елементи формальних і неформальних інституційних практик. Симбіоз державних медичних закладів і устаткування з по суті приватними практиками лікарів, що використовують їх, давав можливість державі заплющувати очі на мізерну оплату праці медичних працівників, які попри це масово не полишали своїх робочих місць, а лікарська професія, на відміну від учительської, і надалі залишалася престижною. Окремі медичні галузі (як стоматологія чи офтальмологія) здебільшого зуміли перейти у приватний сектор і за рівнем ціна-

якість нічим не поступатися найкращим європейським зразкам. Така стихійна інституціоналізація української медицини привела до утворення системи, яка, з одного боку, усе-таки забезпечувала мінімальний набір послуг навіть для найнезаможніших верств населення, а з іншого – могла задовольнити найвибагливіших заможних клієнтів.

У січні 2025 р. уряд ухвалив розроблену МОЗ Стратегію розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року". Однією з оперативних цілей Стратегії є належне фінансування системи охорони здоров'я та ефективне використання її ресурсів. Розробники документа сподіваються на постійне збільшення ресурсів, спрямованих у систему охорони здоров'я через "пошук додаткових джерел надходжень". Основний наголос при цьому робиться на "об'єднання коштів різних бюджетів для фінансування системи охорони здоров'я" [Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я …, 2025]. Тобто, основний тягар утримання системи охорони здоров'я знов (як і усі попередні десятиліття) лягає на бюджети різних рівнів. У документі йдеться про розвиток ринку медичного страхування, але тільки добровільного. Найбільшою проблемою Стратегії, на нашу думку, є те, що вона схожа на політичний документ з популістськими гаслами, в якому йдеться не так про розвитком медичної системи, як про безоплатну медицину для широких верств населення, а по суті – про збереження наявного стану справ у цій сфері.

Широкого і тривалого резонансу в українському суспільстві набула тема легалізації медичних наркотичних препаратів. Спроби створити гуманну систему паліативної допомоги, яка б відповідала європейським практикам, наштовхуються на традиційно упереджене суспільне ставлення до наркотиків, що спонукає політичні сили до спекуляцій на цій темі. Тому Стратегія державної наркополітики на період до 2030 року, розроблена МОЗ України, у якій йдеться про впровадження системного підходу до лікування залежностей, а також передбачено покращення доступу до необхідних наркотичних лікарських засобів за медичними показниками, було ухвалено у серпні 2025 р. після тривалого громадського обговорення [*Уряд ухвалив* …, 2025]. У свою чергу, Міністерство соціальної політики

виступило розробником ухваленої у тому ж 2024 р. Стратегії реформування психоневрологічних, інших інтернатних закладів та деінституціоналізації догляду за повнолітніми особами з інвалідністю та особами старшого віку до 2034 року.

Однією зі суспільних сфер, найменш охопленою логічним стратегічним плануванням, залишається вітчизняна освіта і наука. В Україні до цих пір не сформульовано універсальної стратегії розвитку освіти і науки . Зумовлено це тим, що освіта завжди була, а в сучасних умовах стає ще більш тривалою і перманентною траєкторією особистісного розвитку усіх без винятку громадян держави, починаючи від дитячого дошкільного закладу і закінчуючи здобуттям наукових ступенів. Інвестиції у людський розвиток є найбільш важливим і одночасно найбільш складним видом капіталовкладень. Тому стратегія розвитку освіти і науки мала б стати чіткою мапою з конкретно окресленими роздоріжжями і перехрестями як альтернативними шляхами розвитку особистості. Однак реалії такі, що стратегічні документи в освітньо-науковій сфері мають фрагментарний характер і не поєднані між собою ні у смисловому, ні у часовому вимірах.

Стратегічне планування у цій сфері відбувається за логікою "від конкретного до загального" або від секторальних стратегій до загальної (ще не ухваленої). Особливих форм "процес стратегування" набув у сфері дошкільної освіти, де ще у 2020 р. Державна служба якості освіти України одним із критеріїв оцінювання закладу дошкільної освіти визначила наявність стратегії його розвитку [Про затвердження Методичних рекомендацій …, 2020]. І це за відсутності загальної державної стратегії розвитку цієї сфери. Лише у травні 2025 р. МОН у межах підготовки до конференції з відновлення України (URC 2025) партнерам представлено проєкт Державної стратегії розвитку дошкільної освіти [*Україна разом з партнерами* …, 2025]. Як наслідок, пошукові системи Інтернет на запит про Стратегію розвитку дошкільної освіти в Україні пропонують ознайомитися з масою "стратегій розвитку", приміром, дитячих садочків з усіх регіонів Україні, але не вказують на жоден стратегічний документ державного рівня. Щоправда, у березні 2025 р. у нових методичних рекомендаціях "стратегію розвитку

ЗДО" було замінено на "програми розвитку та плани роботи на рік з урахуванням вимог законодавства та автономії закладу освіти" [Про затвердження Методичних рекомендацій …, 2025].

Українськими урядами розроблено секторальні стратегічні плани розвитку (реформ) окремих освітніх рівнів. У 2016 р. ухвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року, у 2019 –Концепцію реалізації державної політики у сфері професійної (професійно-технічної) освіти "Сучасна професійна (професійно-технічна) освіта на період до 2027 року", а у 2022 р. – Стратегію розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. Однак при цьому Міністерству освіти і науки так і не вдалося сформулювати цілісної Стратегії розвитку освіти і науки в Україні, з якої, й мало б усе розпочинатися. Щоправда, спроби універсального стратегування час від часу здійснюються. Зокрема, в інтернет-просторі живуть такі документи з незрозумілим статусом, авторством і датуванням, як "Візія майбутнього освіти і науки України" (на офіційному сайті МОН її класифіковано "дороговказом, основою для подальшого розроблення стратегії" [Візія …, б. д.] (мається на увазі майбутня Національна стратегія освіти і науки України, до розробки якої МОН приступив у червні 2023 р. і до роботи над якою, з його слів, залучено 1700 експертів [Самченко, 2023]) і Стратегічний план діяльності Міністерства освіти і науки України до 2027 року "Освіта переможців" (який, відповідно до назви, мав би бути відомчим документом і визначати напрями діяльності міністерства як державної інституції, а не стратегічні плани розвитку освіти і науки в Україні [Стратегічний план …, б. д.]).

Великою проблемою залишається стратегічне планування розвитку вітчизняної науки, яке, по суті, зводиться до інноваційної діяльності і відображається у Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року (2019) і Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року (2024), причому остання була розроблена Міністерством цифрової трансформації. Ці стратегії зосереджуються в основному на стимулюванні розвитку прикладних наукових розробок і практично ігнорують фундаментальні дослідження.

Прикладом відсутності розуміння принципів стратегічного планування стало впровадження нової системи атестації наукової діяльності. У 2024 р. правила атестації було доведено до установ уже з завершенням того часового періоду, який охоплювала атестація. Інституціоналісти називають таку ситуацію "грою без правил", що є найгіршим з усіх можливих сценаріїв, тому що правила, створюючись постфактум, можуть слугувати окремим гравцям, враховуючи їхні переваги, або окремі гравці, маючи недоступну іншим інформацію про майбутні правила гри, отримують можливість вибудовувати безпрограшні стратегії у грі. Тільки так, на наш погляд, можна пояснити ту "дивну" ситуацію, коли шість з восьми старих класичних українських університетів (Львівський, Одеський, Дніпровський, Чернівецький, Ужгородський і Запорізький) за напрямом "Суспільний" здобули категорію "В", поступившись на голову, а то й на дві цілій низці ЗВО, що не мають глибоких традицій досліджень у цій сфері.

Протягом п’яти років університети і наукові установи, здійснюючи свою діяльність, не мали уявлення, за якими критеріями ця праця буде оцінена. Якщо на початку цього періоду не було впроваджено нової методики оцінювання із завершенням, то апріорі в силі повинна була залишатися стара. Запровадження методики оцінювання по завершенню звітного періоду є грубим порушенням принципу "закон не має зворотної сили". Методика, розроблена у 2024 р., може бути застосована лише через 5 років, тобто не раніше 2030 року. Волюнтаристський підхід МОН ставить університети і наукові установи у невизначене становище. Де гарантії, що перебудувавши усю свою наукову діяльність відповідно до умов методики 2024 р., вони в умовному 2029 р. не отримають міністерський циркуляр з новими критеріями оцінювання їхньої роботи (а такий розвиток подій є очевидним, адже у діючій методиці присутня маса прогалин. Зокрема, серед критеріїв оцінювання наукової діяльності відсутня звітність про проведені науково-комунікативні заходи).

У чиновників МОН відсутнє розуміння, що атестаційні форми повинні охоплювати усі можливі напрями наукової діяльності, а не лише ті, які вони можуть верифікувати, тому що відсутність

окремих видів робіт у звітних формах призведе до ігнорування їх виконавцями. Як наслідок, вітчизняна наука може позбутися наукових конференцій, наукової експертизи (за винятком опонування і рецензування) і навіть зазнати серйозних втрат на ниві виконання науково-дослідних робіт, які виконуються в НАН України у рамках фундаментальних досліджень. Судячи з усього, викорінюватиметься практика підготовки колективних монографій і збірників тез наукових конференцій, які виконували свою особливу функцію (оприлюднення цілісних результатів великих досліджень у першому випадку, і публікацію наукових розвідок молодих учених-початківців – у другому). З іншого боку, зусилля установ спрямовуватимуться на ті напрями, за якими можна здобути найвищі атестаційні бали – публікації у журналах, що індексуються системами Scopus і WoS, незважаючи на зростаючу профанацію такого виду "наукової діяльності", масовий набір до платної аспірантури без врахування потреб ринку праці, гонитву за міжнародними грантами на шкоду вітчизняним науковим проєктам.

Основною проблемою державного будівництва в Україні був і залишається гострий дефіцит стратегічного планування в усіх сферах державної політики, що доводить демонстрацією відсутності основоположних стратегічних документів щодо розвитку різних суспільних сфер. З іншого боку, різними державними інституціями розроблено величезну кількість планів стратегічного розвитку, причому у деяких сферах цілком логічних і структурованих. Подекуди прослідковується чіткий еволюційний розвиток зміни стратегічних пріоритетів залежно від зовнішніх і внутрішніх обставин. Це, зокрема чітко видно на прикладі стратегічного планування процесів європейської інтеграції України, де протягом трьох десятиліть стратегічні цілі України еволюціонували від інтеграції в європейський простір до набуття асоційованого членства і, зрештою, до отримання повноправного членства у ЄС. Еволюційні зміни відбувалися також у стратегуванні національної безпеки України – від багатовекторності і позаблоковості до Стратегії національної безпеки 2020 р. як універсального стратегічного документа, що створював загальну рамку для цілої низки секторальних безпекових стратегій, ухвалених протягом року перед

початком широкомасштабної війни з Росією. Одним з фундаментальних документів також є Національна стратегія економічного розвитку, ухвалена у 2021 р. Ці три "мегастратегії" є настільки універсальними документами, що виходять далеко за межі предмета свого регулювання. Особливо це стосується стратегічних документів, покликаних забезпечити набуття повноправного членства України у ЄС. Це зумовлено тим, що їх реалізація можлива лише за умови виконання великого переліку рекомендацій з реформування ключових сфер суспільного життя – від економіки до науки і досліджень. Іншими словами, реалізація стратегії набуття членства у ЄС безпосередньо залежить від розробки і втілення стратегій реформування усіх інших суспільних сфер.

Унікальність ситуації полягає у тому, що реальна перспектива членства в ЄС виникла внаслідок "зачарованості" європейців героїчним опором українського народу значно могутнішому агресору, а переговори про вступ розпочалися ще у період відкритої фази війни. Це означало, що українська держава була вимушена докладати надзусиль відразу на двох фронтах: російсько-українському мілітарному й українсько-європейському переговорному.

Шлях України до Європи є тривалим, звивистим і стражденним Прямуючи ним, вона мусить здолати не тільки російську навалу, недовіру Європи, а й власну амбівалентність і недосконалість. Як бачиться на поточний момент, Україна отримає повноправне членство у ЄС авансом, попри її численні невідповідності, які змушена буде виправляти ще тривалий час. І це, насправді, є прийнятним сценарієм, реалізацію якого потрібно домагатися за усяку ціну.

З іншого боку, процес стратегування майбутнього українського суспільства відбувається не достатньо транспарентно та інклюзивно, що викликано як об'єктивними (складності комунікації і політичної діяльності у воєнний період), так і суб'єктивними (транспарентність та інклюзивність призвели б до тривалих дискусій і великих часових витрат, що за умови прискореного вступу стало б серйозним гальмом на шляху до членства) факторами. Це створює цілий комплекс проблем, які в умовах війни, коли суспільство зайняте більш нагальними проблемами, не проявляють

себе повною мірою (хоча мікромайдан липня 2025 р. засвідчив, що навіть активні військові дії не здатні поховати громадянську активність), але обов'язково актуалізуються після нормалізації суспільно-політичних процесів. Адже стратегічне планування суспільного розвитку не може бути другорядним явищем, підпорядкованим основоположній меті, якою, безсумнівно, є членство в ЄС. Уже сам процес стратегічного планування, постановки глобальних завдань і вироблення спільних узгоджених компромісних рішень призводить до творення більш складного і високорозвиненого суспільства, формування стійких органічних внутрішньо-групових і між-групових взаємодій. Означення спільної візії (образу) майбутнього як бажаного стану країни, належного рівня її розвитку, утвердження високих цінностей, гарантування національної безпеки, добробуту, міжнародної ваги тощо є основною функцією політики. Це не просто мрія чи ідеал, а цілісне бачення, яке формує стратегічне планування; визначає пріоритети реформ; впливає на національну ідентичність; мобілізує суспільство в кризові періоди. Тому її творення неможливе у закритих кабінетах зусиллями кількох менеджерів. Без відновлення повноцінного демократичного політичного процесу розмови про "образ майбутнього" будуть пустою фікцією.

Одним з найбільших викликів, які постали перед українським соціумом в часи війни, стала стрімка депопуляція країни. За цих обставин найвищим виявом солідарності, на наше переконання, є готовність залишатися разом зі своїм народом у прямому сенсі цього слова. Ідеться про фізичне перебування на території України, відмова від пошуку щасливого життя за кордоном, натомість прагнення будувати його вдома.

Більшість українців емігрувала до успішних демократичних країн, саме до таких, якою прагне стати Україна, але якій для цього необхідно пройти складний, і не факт що успішний, шлях. Для того, щоб зберегтися фізично як народу, українцям необхідно перезавантажити власну державу, зробити її тим місцем, яким вони дорожили б понад усе, де вони мали б найвищі можливості реалізувати власний потенціал, в якій домінували б принципи правової держави, соціальної справедливості, свободи підприємництва,

слова та політичної участі, в якій безвідмовно працювали б владні інститути, забезпечуючи найвищу якість державних сервісів (освіти, медицини, соціального захисту, інфраструктури і, що найважливіше безпеки). Великим стимулом залишитися вдома для української молоді може стати можливість бути включеною у процес побудови нової України. Українці повинні розуміти, що відбувається з їхньою країною, бути долученими до процесу прийняття рішень, що стосуються кардинальних трансформацій цілих суспільних секторів, відстоювати власні інтереси і уявлення в процесі реалізації реформ.

Виходячи з викладеного, можна запропонувати ряд рекомендацій. Основні зусилля мають бути спрямовані на безперервне стратегування національної безпеки. Необхідно постійно оновлювати і доповнювати стратегічне планування у цій сфері. Зокрема, науковцями ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України було актуалізовано поняття "політична безпека держави" в умовах війни, яке передбачає розробку комплексу заходів, спрямованих на забезпечення стійкості політичної системи країни, яка піддається мілітарній і гібридним агресіям [Рафальський та Майборода, 2023; 2024b]. Зважаючи на те, що РФ стає перманентним фактором небезпеки на багато десятиліть уперед, одним з можливих напрямів безпекового стратегування може стати адаптація адміністративно-територіальної реформи до потреб організації оборони країни, яка б передбачала військово-адміністративний критерій утворення громад (застосування принципу, за яким кожна громада була б спроможною стати місцем формування і дислокації військової бригади).

Україна повинна невпинно і послідовно домагатися реалізації своєї основоположної стратегічної мети – набуття повноправного членства у Європейському Союзі. Партнерам необхідно переконливо доносити істину, що ті спорадичні сигнали про перетворення України на буферну зону, що час від часу лунають в окремих європейських столицях, є згубними не тільки для України, яка приречена у такому разі на нову Руїну, але й для самої Європи.

Якщо у ЄС домінуватимуть ті політичні сили, які не тільки розуміють це, але й не виношують планів опинитися в ареалі "китайсько-російської цивілізації", то всі ті рекомендації, які ЄС

пропонує Україні виконати для набуття повноправного членства, будуть умовностями, які не зможуть спинити стрімкого протікання цього процесу. Якщо ж навпаки, то жодні успіхи України у виконанні переговорної рамки ні на йоту не наблизять її до омріяної мети.

Українська влада зобов'язана нарешті завершити реформу антикорупційної системи і забезпечити її незалежне функціонування. Прагнення втрутитися в роботу антикорупційних органів екстраполюватиме відповідальність за збереження корупційних схем на тих, хто такі маніпуляції здійснюватиме. За умов, коли і серед зарубіжних партнерів, і в українському суспільстві корупція вважається загрозою, рівноцінною російській агресії, таке ототожнення може не тільки повністю знищити репутацію основних політичних гравців, а й підірвати довіру до держави. Це завдасть колосального удару політичній безпеці України.

Економічне стратегування – це та сфера планування державної політики, яка найбільше потрапила у процес адаптації до норм і практик Європейського Союзу. З початком відкритої фази війни ЄС пішов на безпрецедентні кроки, значно відкривши свої ринки для українських товарів. Однак дуже швидко загальноєвропейська солідарність з Україною обернулася на справжні торговельні війни на українських кордонах. Усе це засвідчує, що процес вступу в ЄС саме через розбіжність економічних інтересів буде досить складним. За цих обставин українська сторона повинна виробити зважені підходи саме в економічних переговорах про набуття членства, щоб, з одного боку, не заблокувати процес, а з іншого, не поступитися повністю українськими економічними інтересами. На нашу думку, Україні варто акцентувати увагу на двосторонніх переговорах з окремими країнами, шукаючи компромісів в економічній взаємодії з ними і заручившись їхньою підтримкою під час остаточного ухвалення рішень.

Національна стратегія економічного розвитку – концептуальний стратегічний документ, над яким працювали десятки аналітичних центрів і близько 500 спеціалістів, що була ухвалена у 2021 р., певною мірою втратила свою актуальність, у ній не враховано ті глобальні зміни економічної і поселенської структури, що

відбулися за час війни Усе це актуалізує потребу внесення суттєвих змін і доповнень у цей документ. Має йтися саме про розробку оновленої редакції чинної Стратегії, а не створення нової, з огляду на те, що багато з її положень синхронізовано з планами з набуття повноправного членства України у ЄС, зокрема в рамках програми Ukraine Facility.

Загальним проблемним пунктиром документів стосовно соціокультурного розвитку є уникання дражливих для суспільства тем. Зокрема, "медична стратегія" і далі розвиває утопічну ідею про всезагальну якісну і при цьому безоплатну медицину. Міністерство соціального захисту, розробивши демографічну стратегію, не ризикнуло порушити проблему реформування пенсійної системи. Важливою проблемою є відсутність універсальної стратегії розвитку освіти і науки, при цьому секторальні стратегії розвитку різних освітніх рівнів розроблено і за деякими з них уже активно здійснюються реформи. Це суперечить принципам системного підходу до вирішення важливих завдань. Зважаючи на те, шо процес атестації наукових установ і університетів, які здійснюють наукову діяльність, у 2025 р. відбувається з порушенням логіки стратегічного планування, вже зараз необхідно розпочати термінову ревізію діючої і ухвалювати нову методику, за якою здійснюватиметься наступна атестація у 2030 році, щоб учасники цього процесу отримали "правила гри" до її початку, а не після завершення, як це сталося зараз.

Україна переживає унікальні часи, коли доля країни одночасно вирішується на двох фронтах: східному (війна з Росією) і західному (активізація процесу набуття повноправного членства у ЄС). Незважаючи на те, що обидва ці напрями життєво важливі, другий у суспільному порядку денному виконує явно периферійну роль. Українське суспільство не потребує додаткового заохочування до руху в Європу: рівень підтримки набуття повноправного членства й так становить 84% [*Успіх* ..., 2025]. Але через "туман війни" українці у своєму позбавлені можливості бути повноцінними свідками і активними учасниками реалізації цього історичного шансу, який випав для їхньої країни. Іншими словами, існує гострий дефіцит транспарентності та інклюзивності процесів трансформації країни.

На наше переконання, влада повинна докласти значних зусиль, щоб змінити цю ситуацію

У режимі демократії, де виникає потреба у забезпеченні одночасно й легітимності, й компетентності стратегування, застосовується так зване трирівневе стратегування: 1) громадсько-політичне публічне стратегування; 2) інституційне стратегування та 3) елітне стратегування [Дацюк, 2007]. Публічне стратегування – основа легітимності, інституційне стратегування – основа дієвості, елітне стратегування – основа компетентності. При цьому "тільки громадсько-політичний рівень стратегування є повністю публічним і підлягає повному громадському контролю", Процеси євроінтеграції стимулювали активізацію інституційного стратегування, однак розробка політичних публічних загальнонаціональних стратегій гальмується Одним із найбільш продуктивних способів повернути політичне життя – розпочати публічні дискусії стосовно стратегічних пріоритетів розвитку країни. Для цього варто консолідувати величезну кількість розрізнених стратегій і планів реформ у лаконічні і доступні розумінню простих громадян універсальні довгострокові (на період від 10 до 20 років) публічні стратегії; делегувати Верховній Раді повноваження ухвалювати і контролювати дотримання універсальних публічних стратегій; удосконалити процес громадських обговорень численних стратегічних документів. Експрес-режим, у якому опинилася Україна, реалізуючи курс на членство в ЄС, не залишає запасу часу на тривалі дискусії, тому необхідно впроваджувати більш активні моделі публічних консультацій, застосовуючи положення Закону "Про публічні консультації" [Про публічні …, 2024; *Публічні консультації онлайн* …, 2021; *Публічні консультації: можливості* …, 2021].

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В УМОВАХ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІЙНИ

Історія багатьох країн, що пережили масштабні війни, свідчить: період після перемоги часто буває не менш складним, ніж сам час воєнних дій. Досвід Європи після Другої світової війни чи Балкан після 1990-х показує, що збереження єдності в мирний час вимагає нових форм співпраці та ефективних інституцій. Післявоєнний період стане тестом на здатність українців зберегти й переосмислити солідарність. Під час війни вона була "єдиною зброєю" мільйонів – від військових і волонтерів до громадян, які підтримували одне одного у найскладніших обставинах. У мирний час, коли зникне гостре відчуття спільної загрози, ця згуртованість може ослабнути під тиском політичної конкуренції, економічних труднощів і соціальної нерівності.

У липні 2022 року, на конференції в Лугано, український уряд представив План відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди. План складається з 15 національних програм та базується на п'ятьох основних принципах: негайний початок і поступовий розвиток; нарощування справедливого добробуту; інтеграція в ЄС; відбудови кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах; стимулювання приватних інвестицій [*План відновлення України*, 2022].

При Президентові України створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни, яка є консультативно-дорадчим органом [Національна рада з відновлення України ..., 2022]. Національною радою утворено 24 робочі групи й розроблено план заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який містить перелік пропозицій щодо пріоритетних реформ та стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, ухвалення та реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відбудови України у воєнний і післявоєнний періоди [Національна рада з відновлення України ..., 2022].

18 серпня 2025 року новий Прем'єр-міністр України Юлія Свириденко та Кабінет Міністрів представили Проект Програми дій Уряду, що містить пропозиції за ключовими напрямами урядової політики та передбачає 4 опори або стратегічні напрями змін – безпека, економіка, гідність і відновлення, які формують основу для подальших реформ. Практичним втіленням цих реформ стануть 12 ключових пріоритетів, що охоплюють ключові напрями урядових політик на 2025–2026 роки, містять покрокові плани реалізації та індикатори виконання [*Кабінет Міністрів представив* …, 2025].

Під час війни солідарність набуває мобілізаційного характеру – об'єднання навколо спільної мети виживання та перемоги. У мирний час цей механізм потребує переналаштування: 1) **від воєнної мобілізації до мирної кооперації** – спільна діяльність переорієнтовується з фронтової підтримки на проєкти відбудови, розвиток місцевих громад та економічного відновлення; 2) **переосмислення ідентичності** – війна створює новий колективний наратив "ми", який охоплює ветеранів, переселенців, волонтерів, діаспору; 3) **гібридність солідарності** – поєднання традиційних інституційних форм (місцеве самоврядування, ветеранські об'єднання) з цифровими, мережевими каналами мобілізації.

Соціальними драйверами еволюції солідарності у період відбудови можуть стати спільний досвід страждань та втрат, який підвищує рівень емпатії; героїзація захисників і волонтерів як символів нової громадянської етики; локальні історії успіху відбудови, які демонструють результат колективних зусиль; активна підтримка української діаспори. У той же час гальмами еволюції солідарності швидше за все будуть емоційне й ресурсне виснаження населення; конкуренція за обмежені ресурси між регіонами та соціальними групами; інформаційні маніпуляції, які можуть підривати довіру; соціально-економічна нерівність, що сприяє поляризації.

Солідарність як основа стійкого урядування: між державою, громадами та громадянським суспільством. Особливо гостро ця потреба проявляється в умовах війни та післявоєнної відбудови, коли державні інститути не завжди встигають реагувати на виклики, а громади та ініціативні громадяни беруть на себе відповідальність за організацію допомоги, захисту та відновлення.

Український досвід, зокрема після 2014 р. та в умовах повномасштабної агресії Росії, яскраво демонструє, як горизонтальна й вертикальна солідарність стали основою мобілізації ресурсів, самоорганізації громад та нового типу взаємодії між державою та суспільством. Умови повномасштабної війни проти України створили безпрецедентний виклик для традиційних моделей урядування, водночас активізувавши нові форми суспільної взаємодії, взаємодопомоги та горизонтальної відповідальності.

У процесі воєнного спротиву, гуманітарного реагування та організації тилових процесів ми спостерігаємо еволюцію солідарності: від емоційного імпульсу до інституційно вкорінених практик взаємодії. Саме ця солідарність часто "підхоплює" ті функції, з якими публічна влада не встигає впоратися – від евакуації до логістики, від цифрового волонтерства до адвокаційних кампаній.

Після 24 лютого 2022 р. в Україні постала ціла інфраструктура солідарності: від волонтерських хабів у громадах до міжнародної підтримки українських біженців. Ці структури діяли на принципах довіри, взаємодопомоги та горизонтального врядування, часто з мінімальним втручанням або за відсутності централізованого керівництва. Особливо яскраво це проявляється на рівні територіальних громад. Так, у місті Тростянець на Сумщині після звільнення від окупації громада спільно з місцевою владою, благодійними фондами та військовими зуміла за кілька тижнів відновити базові інфраструктурні послуги. Це стало можливим завдяки швидкій мобілізації людей та високому рівню довіри – показовому прояву солідарного урядування на місцевому рівні.

Варто також наголосити, що в умовах війни українські громади не припиняють співпрацювати та підтримувати відновлення прифронтових і постраждалих територій. Так, у межах державного проєкту "Пліч-о-пліч: згуртовані громади" уже об'єдналися 133 міста та села, серед яких 64 громади-партнери та 69 громад-форпостів [*"Пліч-о-пліч" став символом …*, 2025]. Яскравими прикладами того, як громади підтримують одна одну, є такі: Стрийська громада, що на Львівщині, відремонтувала амбулаторії, житлові будинки у Добропіллі на Донеччині; Вінницька міська громада виділила 5 млн грн на ремонт житла для ВПО у Балаклії на Харківщині; місто

Тернопіль виділило 2 млн грн на відновлення міста Суми [*"Пліч-о-пліч" став символом* …, 2025] та інші.

Водночас війна стала викликом і для вертикальної моделі солідарності, яка зазнала помітної еволюції, пройшовши крізь кілька суттєвих фаз. У перші місяці війни держава була змушена адаптуватися до нових реалій, передавати повноваження громадам і громадянському суспільству, чим формувалася основа нової моделі партнерства у післявоєнному врядуванні на основі солідарного співурядування. Сучасне врядування дедалі частіше виходить за межі традиційної моделі "держава як центр управління" [*"Пліч-о-пліч" став символом* …, 2025].

Модель Co-governance – урядування як спільна справа діє у низці країн. Це модель, за якої управління здійснюється через партнерство, а не через субординацію. У ній ключову роль мають відігравати взаємна довіра між державою та громадянами; відкритість процесів прийняття рішень; участь громад у виробленні політик, що стосуються їхнього життя. Вже зараз у багатьох містах України діють *громадські бюджети участі* – інструмент, що дозволяє мешканцям самостійно визначати, які проєкти реалізовувати за кошти міського бюджету. Неурядові організації та ініціативні об'єднання мають стати посередниками між владою та населенням, допомагаючи налагодити комунікацію, інформувати людей та формувати запит на зміни. Так, ініціатива Спільно HUB (ЮНІСЕФ + місцева влада + громадські організації) стала платформою, де громадяни можуть отримати психологічну, гуманітарну та правову допомогу, а також бути залученими до прийняття рішень.

Повномасштабна війна проти України змусила не просто переглянути структури управління, а й заново осмислити те, на чому вони тримаються. Після 24 лютого 2022 р. Україна стала унікальним прикладом масштабної самоорганізації суспільства, фактичної трансформація моделі врядування – від централізованого до партнерського. Серед найбільш репрезентативних прикладів прояву солідарності як ресурсу співурядування на особливу увагу заслуговують такі практики, як "Паляниця-хаби" та волонтерські центри (2022–2024), урядова програма "Пліч-о-пліч" (2023–2024), а також громадські ради при військових адміністраціях. Приміром,

"Паляниця-хаби" виступили не лише місцями отримання гуманітарної допомоги, а й осередками горизонтальної мобілізації та солідаризації, слугуючи мікромоделями спільного врядування в умовах кризи.

Запроваджена у 2023 р. урядова ініціатива "Пліч-о-пліч" стала прикладом міжмуніципальної солідарності нового типу – налагодження партнерства між громадами, безпосередньо постраждалих від війни, регіонів і тих, що зберегли відносну стабільність. Так, Львівська область узяла на себе шефство над кількома громадами Харківщини, надаючи будівельну техніку, кадрові ресурси, а також допомогу в координації робіт. Через такі програми формується елемент структурованої міжрегіональної солідарності. У регіонах, де діють військові адміністрації, із середини 2023 р. почали формуватися дорадчі громадські ради, які виконують функції моніторингу, представництва інтересів громади, консультування з питань розподілу ресурсів та оцінки ефективності відбудови.

Солідарність несе в собі потенціал гнучкого, адаптивного, інноваційного інструменту суспільної мобілізації. У процесі відбудови України її енергія має бути не втрачена, а інтегрована в офіційні політики, вона повинна бути не альтернативою владі, а її живою основою. І саме від здатності держави підтримати й розвивати цю солідарність залежить стійкість українського суспільства в майбутньому.

Після завершення бойових дій Україна постане перед масштабним викликом: не просто відновити зруйновану інфраструктуру, а переосмислити засади суспільного устрою. У цьому процесі солідарність може стати ключовим ресурсом – не символічним, а практичним, інституційним та стратегічним. Саме післявоєнна відбудова стане "лакмусовим папірцем" для зрілості нашого суспільства, його здатності до єдності, взаємопідтримки та довіри.

У повоєнний період відбудови питання солідарності постає вже не як ситуативна реакція, а як фундамент довгострокової стійкості та ефективного урядування. Сама відбудова – це не завдання тільки держави, а багаторівневий процес, у якому беруть участь громади, громадські організації, бізнес, міжнародні партнери. Яскравим прикладом стали коаліції у деокупованих громадах Херсонщини чи

Сумщини, де місцева влада, волонтери та міжнародні донори разом працюють над відновленням соціальних послуг, шкіл, медичних закладів. Лабораторія законодавчих ініціатив провела важливе дослідження – "Оцінка стану публічних послуг у деокупованих громадах (Херсонська область)" [*Оцінка стану публічних послуг* ..., 2024], яке висвітлює унікальний досвід територіальних громад Херсонщини після деокупації. Попри серйозну нестачу фінансових і кадрових ресурсів, ці громади не припиняють забезпечувати населення базовими публічними послугами. Аналіз цього досвіду має велике значення – він дозволяє узагальнити напрацьовані підходи та краще підготуватися до викликів, які можуть постати після звільнення інших регіонів України. Ще одне дослідження, підготовлене Лабораторією, – "Аналіз соціально-економічної ситуації деокупованих громад: Херсонська область" [*Аналіз соціально-економічної ситуації* ..., 2024] розкриває загальні тенденції розвитку таких громад. Особливу увагу в ньому приділено п'ятьом ключовим напрямам – соціально-демографічному, фінансовому, інфраструктурній доступності, міграційному та співпраці. Це дослідження надає унікальні й вкрай потрібні дані для стратегічного й обґрунтованого планування відновлення деокупованих територій.

Солідарність повинна стати гарантією інклюзивності відбудови, запобіжником відтворення старих нерівностей чи соціального виключення, натомість забезпечити врахування потреб різних соціальних груп, прозоре планування та залучення громадян до ухвалення рішень, підтримку локальних ініціатив, а не лише великих державних проєктів.

Потрібне переосмислення змісту держави у напрямі наповнення її новою політичною етикою. Відбудова – шанс не лише відновити, а перетворити Україну на сучасну, демократичну та інклюзивну країну. Це вимагає не просто політики відновлення, а політики співтворення. Солідарність у цьому процесі означає участь громадян у прийнятті рішень; інклюзивність у розподілі ресурсів; партнерство з НУО, громадами, бізнесом, міжнародними донорами.

Україна вже впроваджує принципи співврядування (co-governance) Зокрема, йдеться про LEADER та "Build Back Better".

Підхід LEADER був запроваджений в Європейському Союзі в 1990 р. у відповідь на неспроможність традиційної політики *"згори до низу"* вирішити проблеми, з якими стикаються багато сільських районів Європи. LEADER-підходи – коли громади самі ініціюють відновлення територій за підтримки держави. Стратегією розвитку сільського господарства та сільських територій на період до 2030 р. передбачається до кінця 2025 р. затвердження урядом програмного документа щодо створення умов для розвитку сільських територій України з урахуванням принципів LEADER [*LEADER – інструмент розвитку* ..., 2025]. Програма LEADER є найуспішнішим інструментом політики місцевого розвитку під керівництвом громад – невід'ємної частини Спільної аграрної політики ЄС.

Підхід "Build Back Better" – не просто відновлення, а інноваційне переосмислення, з пріоритетом на стійкість, справедливість, екологічність. Зазначимо, що словосполучення "Build Back Better" ("Відбудова з покращенням" або, як перекладають в уряді: "Відбудувати краще, ніж було") уперше прозвучало в контексті Національного плану відновлення, представленого після Конференції з відбудови України (2023), що відбулася в місті Лугано (Швейцарія). У зазначеному документі підкреслюється, що принцип BBB має стати одним із базових орієнтирів процесу відновлення держави. Кабінет Міністрів України затвердив постанову, якою визначено шість населених пунктів, де в межах експериментального проєкту відновлення проходитиме комплексно й за новими принципами – Бородянку та Мощун на Київщині, Тростянець на Сумщині, Посад-Покровське на Херсонщині, Циркуни на Харківщині та Ягідне на Чернігівщині.

Регіональний вимір солідарності. Нерівномірність руйнувань та відновлення створює ризики "регіональної заздрості" або недовіри. Регіони, які зазнали менших втрат, можуть бути менш залученими у процеси допомоги, тоді як постраждалі громади потребуватимуть додаткових ресурсів та часу для відновлення. Позитивним прикладом вирішення цієї проблеми є міжрегіональні партнерства а також локальна солідарність, яка проявляється відновленням інфраструктури силами місцевих жителів.

25 лютого 2025 року Організація Об'єднаних Націй у співпраці з урядом України, групою Світового банку та Європейською

комісією оприлюднила спільну Оновлену оцінку збитків та потреб (RDNA4) для України [*Оновлена оцінка збитків* ..., 2025]. Згідно з оцінкою, станом на 31 грудня 2024 року загальна вартість реконструкції та відновлення в Україні упродовж наступного десятиліття становитиме 524 мільярди доларів США, що приблизно у 2,8 раза перевищує номінальний ВВП України за 2024 рік. Пошкоджено або зруйновано 13% всього житлового фонду України, втрати транспортного сектору оцінюються майже у $78 млрд, енергетики і видобувної промисловості майже у $68 млрд, торгівлі і промисловості у понад $64 млрд, сільського господарства у понад $55 млрд [*Оновлена оцінка збитків* ..., 2025]. Лише витрати на розчищення та утилізацію завалів у всіх секторах сягають майже $13 млрд. У всіх секторах найбільших руйнувань зазнали Донецька, Харківська, Луганська, Запорізька, Херсонська та Київська області, на які припадає близько 72% загальних збитків [*Оновлена оцінка збитків* ..., 2025].

Програма розвитку ООН [*ПРООН впроваджує* ..., 2025] в Україні за підтримки урядів Японії та Республіки Корея, а також Фонду відновлення громад України розпочалася як одна з найбільших у світі ініціатив з розчищення завалів. Цей проєкт охопить вісім областей України, а пріоритетними об'єктами для розчищення завалів будуть зруйновані приватні будинки, багатоповерхові будівлі, школи, лікарні та інші об'єкти інфраструктури, у рамках проєкту передбачено створення понад 350 робочих місць.

Повинна бути надана додаткова динаміка таким проєктам, як "Державна допомога для підвищення спроможності громад", Реформа управління публічними інвестиціями (PIM – Public Investment Management) [*ЄС, Японія та ПРООН* ..., 2025], "Посилення відновлення в Україні на основі фактичних даних" і т. п. Усі вони об'єднують громади навколо спільної мети. Замість того, щоб кожен працював ізольовано, ці ініціативи створюють спільний напрямок руху, зміцнюючи почуття солідарності. Такі проєкти сприяють обміну досвідом між громадами. Громади, які успішно впровадили реформу PIM та залучили фінансування, можуть поділитися своїм досвідом з іншими. Це створює мережу взаємодопомоги, де знання та ресурси не концентруються в одному місці, а розподіляються по всій країні. Цей горизонтальний зв'язок між громадами є потужним

інструментом для солідарності. Наприклад, громада з Рівненщини може надати консультаційну допомогу громаді з Донеччини, базуючись на своєму успішному досвіді.

Участь у цих проєктах, від стратегічного планування до реалізації, перетворює громадян з пасивних спостерігачів на активних учасників. Це формує почуття спільної відповідальності за майбутнє своєї громади та країни. Коли люди усвідомлюють, що вони є безпосередньою частиною процесу, вони готові більше інвестувати своїх зусиль і часу, що є ключовим компонентом солідарності. Проєкти такого роду не лише відновлюють фізичну інфраструктуру, але й будують соціальний капітал – довіру, співпрацю та спільну відповідальність, які є основою для сталої та солідарної післявоєнної відбудови України.

У цьому контексті особливої ваги набуває питання залучення молоді до процесів відбудови та модернізації країни. Відповідно, Кабінет Міністрів України 12 серпня 2025 року схвалив концепцію Державної цільової соціальної програми "Молодь України: покоління стійкості – 2030" [*Міністерство молоді та спорту України* ..., 2025]. На її основі Міністерство молоді та спорту України у партнерстві з Програмою розвитку ООН (ПРООН) в Україні, ICAP Єднання та за фінансової підтримки уряду Данії розпочало розробку Програми. Її метою є формування у молоді, як стратегічного сегмента людського капіталу України, відчуття суспільної належності, розвиток життєстійкості та створення можливостей для особистісної самореалізації. І завдання державі почути їхні голоси та втілити їхні ідеї в національну політику.

Потребують поширення мережеві практики та цифрова самоорганізація. У післявоєнному контексті цифрові інструменти можуть стати основою для відбудовчих ініціатив. Онлайн-координація дозволяє об'єднувати волонтерів з різних регіонів, залучати кошти через краудфандинг, вести публічний моніторинг використання ресурсів. Український досвід повномасштабної війни довів ефективність Telegram- та Facebook-чатів, платформ на кшталт *United24*, локальних додатків для швидкої координації ремонтних та відновлювальних робіт, а також розширення можливостей сталої цифрової та зеленої трансформації у ключових економічних секторах країни.

Загалом у 2025 році в різних регіонах України відкрито десять хабів (Київська, Харківська, Одеська, Волинська, Вінницька області) [*Нові цифрові можливості для підприємництва* …, 2025], які охоплюють широкий спектр функцій – від коворкінгу в укриттях із безперебійним доступом до електроенергії до інноваційного осередку цифрової трансформації у Харкові. 25 липня 2025 року у Харкові відкрили ще один Європейський цифровий інноваційний хаб – Eastern Ukraine EDIH (European Digital Innovation Hub), метою якого є підтримка місцевих підприємців та сприяння інноваційному розвитку бізнесу [*Нові цифрові можливості для підприємництва* ..., 2025].

Ініціативу створення таких хабів реалізовано в межах проєкту "Eastern Ukraine EDIH 2025", що фінансується урядом Японії та впроваджується Програмою розвитку ООН (ПРООН) в Україні як складова проєкту "Трансформаційне відновлення задля безпеки людей в Україні" [*Нові цифрові можливості для підприємництва* ..., 2025]. Водночас ця діяльність логічно доповнює ініціативи проєкту "Розширення можливостей сталої цифрової та зеленої трансформації у ключових економічних секторах Східної України (Eastern Ukraine EDIH)", співфінансованого Європейським Союзом у межах програми "Цифрова Європа" [*Нові цифрові можливості для підприємництва* ..., 2025].

Важливим аспектом функціонування таких хабів є формування мережевих практик та розвиток цифрової самоорганізації, що стають ключовими чинниками післявоєнного відновлення. Хаби виступають не лише як інфраструктурні майданчики, а й як середовища горизонтальної взаємодії, де громадяни, представники громад, бізнесу та інституцій створюють сталі партнерства та колективні ініціативи [*Нові цифрові можливості для підприємництва* ..., 2025]. Саме через цифрові інструменти та об’єднання у спільноти формується новий тип соціальної солідарності – гнучкої, децентралізованої, але водночас спроможної швидко мобілізувати ресурси та реагувати на виклики.

Мережеві практики та цифрова самоорганізація у поєднанні з інституційною підтримкою міжнародних партнерів не лише зміцнюють спроможність громад до відбудови, але й формують підґрунтя для більш інклюзивного та стійкого розвитку. Солідарність, що проявляється як у спільній роботі локальних спільнот, так і в

міжнародній кооперації, постає фундаментальною умовою трансформаційного відновлення України.

Культурний та символічний вимір солідарності має проявлятися відчуттям колективної єдності та новою суспільною ідентичністю шляхом проведення пам'ятних заходів та створення меморіалів. У цьому відношенні заслуговує на розповсюдження вже наявного досвіду створення меморіальних просторів у Києві та Дніпрі, "Книги пам'яті" від компанії Elpix [*Інтерактивний інформаційний комплекс* ..., б. д.], онлайн-проєкту пам'яті 181 загиблому унаслідок повномасштабної війни культурних діячів та діячок "Їх убила Росія: постаті української культури" [*В Україні запустили онлайн-проєкт* ..., 2025], "Бібліотек пам'яті" зі спогадами українських родин, які були змушені покинути свої домівки через війну [Поліковська, 2024].

Ключову роль у переосмисленні воєнного досвіду повинні відграти мистецькі проєкти, такі як, наприклад, виставка "Ukraine. Under a Different Sky", організована українськими митцями у Берліні та Варшаві, яка через фотографії та інсталяції показала буденність життя під час обстрілів і водночас – силу стійкості та взаємопідтримки українців, образи єдності. Інструментом конструювання символічної солідарності можуть бути медіанаративи, такі як кампанія "Сміливість бути Україною", ініційована Міністерством культури та інформаційної політики України, або документальні фільми чи серії репортажів регіональних медіа, які підкреслюють взаємоповагу та колективну відповідальність за відбудову.

Представник УВКБ ООН в Україні Кароліна Ліндхольм Біллінг зазначила, що головним завданням заходів із відновлення, як це було під час екстреного реагування, має бути залучення, підтримка й увага до кожного українця та українки незалежно від їхнього походження, ситуації переміщення чи досвіду, аби ніхто не почувався забутим або залишеним осторонь [Ліндхольм Біллінг, 2025].

Аналіз ставлення громадян до перспектив власного життя в Україні після початку повномасштабної війни відображає глибші процеси суспільної солідарності та соціальної стійкості. Попри певне зниження частки тих, хто планує будувати своє майбутнє в країні, рівень прихильності у 2025 році (83%) значно перевищує

показники довоєнного періоду [*День Незалежності* ..., 2025]. Це свідчить про формування довгострокової настанови на колективне майбутнє, яка зміцнює основу для відбудови держави.

Відсутність статистично значущих гендерних відмінностей та висока готовність різних вікових груп, особливо старших поколінь, залишатися в Україні демонструють широкий суспільний консенсус щодо спільної відповідальності за країну [*День Незалежності* ..., 2025]. Натомість скепсис серед молоді та мешканців східних регіонів вказує на зони потенційної соціальної вразливості, де важливо посилювати політику солідаризації та підтримки.

Динаміка уявлень про майбутнє життя в Україні виступає індикатором не лише індивідуальних життєвих стратегій, а й рівня суспільної солідарності, що є ключовим чинником успішного відновлення та модернізації країни. Упродовж більшої частини 20-річного моніторингу, який проводить Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва, серед емоційних орієнтацій щодо майбутнього України домінували надія, оптимізм і тривога. В останні роки (2024–2025) рівень страху знову зріс до показників, що свідчить про амбівалентність суспільних настроїв: віра у перемогу поєднується з високим рівнем тривожності. Гендерні відмінності незначні, однак жінки на 10% частіше за чоловіків повідомляють про страх за майбутнє країни. Молодь, навпаки, характеризується більшою упевненістю й оптимізмом, ніж старші респонденти, що може розглядатися як ресурс оновлення соціального потенціалу. Регіональні відмінності виражені сильніше: мешканці південних і східних областей частіше демонструють песимістичні очікування та рідше висловлюють надію порівняно з жителями центральних і західних регіонів [*День Незалежності* ..., 2025]. Це вказує на нерівномірність солідаризаційних процесів та потребу в цілеспрямованій політиці підтримки вразливих макрорегіонів.

Попри усі відмінності абсолютна більшість респондентів (73%) усе ще вірить у перемогу України, що є важливим показником стійкості суспільної солідарності [*День Незалежності* ..., 2025]. Водночас зниження цього показника у 2024–2025 роках свідчить про поступове вичерпання ресурсів довіри, що може створювати ризики для консолідації в умовах затяжної війни з інерцією переходу цих ризиків у відбудовний період.

Потенційні загрози суспільній солідарності в післявоєнний період. Після завершення війни українське суспільство опиниться перед новими викликами, серед яких можна виокремити явище суспільної втоми, ризики нерівномірної відбудови та соціальної поляризації, політичні й економічні труднощі, а також трансформацію цінностей і культурні суперечності.

До нерівномірності відбудови та соціальної поляризація додається ще один потенційно небезпечний фактор – різний рівень руйнувань у регіонах України, ризик дисбалансу в розподілі ресурсів, який може породити відчуття несправедливості. Особливої уваги потребуватимуть внутрішньо переміщені особи, ветерани та мешканці зруйнованих міст і сіл. Якщо ці групи не отримають належної підтримки, зросте ймовірність появи нових соціальних конфліктів, що розколюватимуть суспільство. Паралельно країна зіштовхнеться з політичною конкуренцією, з боротьбою різних груп впливу за доступ до фінансових потоків та ресурсів, з такими умовами від міжнародних партнері та донорів, що не завжди узгоджуватимуться з внутрішніми пріоритетами. Додатково з'являться економічні труднощі – зростання безробіття, інфляція та інші наслідки воєнної кризи – здатні загострити соціальну напругу.

Війна глибоко змінила систему цінностей українців, але після її завершення ці зміни можуть виявитися джерелом нових суперечок. Можливі розбіжності між тими, хто безпосередньо брав участь у бойових діях або відбудові країни, та тими, хто пережив війну, перебуваючи за кордоном. Питання євроінтеграції, взаємин із сусідніми країнами, а також пошук оновленої національної ідентичності стануть предметом активних дискусій. Якщо ці дебати відбуватимуться у конфліктній, а не конструктивній площині, вони можуть послабити єдність суспільства, яку так важко було здобути. Післявоєнна солідарність не буде чимось гарантованим – вона потребуватиме постійної уваги, продуманих політик і готовності суспільства працювати над внутрішнім порозумінням, аби зберегти той рівень взаємної підтримки, що став запорукою перемоги.

Еволюція солідарності в умовах відбудови – це процес переходу від ситуативної мобілізації, зумовленої війною, до стабільних, інституційно та культурно закріплених форм взаємодії. Найбільшими

ризиками залишаються виснаження суспільства, соціальна поляризація та регіональні дисбаланси. Водночас потенціал для збереження та розвитку солідарності значний – за умови поєднання моральної основи, критичної рефлексії та комунікативної дії, а також сучасних мережевих форм мобілізації. Розвиток ситуації у найближчому десятилітті залежить від того, чи зможе суспільство трансформувати воєнну згуртованість у мирний соціальний контракт, заснований на довірі, справедливості та взаємоповазі.

Післявоєнний період буде критично важливим для збереження рівня солідарності, сформованого під час війни. Головними викликами будуть втома суспільства, нерівномірність відбудови та можливі політичні конфлікти. Ефективна соціальна політика, прозоре відновлення країни, залучення громадян та міжнародна підтримка сприятимуть зміцненню єдності. Освіта, культура та громадська активність мають стати духовним фундаментом довгострокової суспільної солідарності.

Післявоєнне відновлення України неможливе без поєднання інституційних реформ, інфраструктурних інновацій та соціальної мобілізації. У цьому контексті цифрова самоорганізація та мережеві практики постають як ключові механізми соціальної згуртованості та ефективного управління ресурсами. Створення хабів нового типу формує середовище горизонтальної взаємодії, де громадянське суспільство, молодь, бізнес і міжнародні партнери стають учасниками спільного процесу трансформаційного відновлення.

Цифрові екосистеми забезпечують інтеграцію локальних ініціатив у ширший національний та європейський контексти, а солідарність – як міжособистісна, так і міжінституційна – стає основою довіри та взаємної підтримки. Молодь у цьому процесі виконує стратегічну роль: будучи носієм нових цінностей і цифрових компетентностей, вона формує критично важливий потенціал людського капіталу, необхідний для побудови більш стійкої, інноваційної та відкритої України.

Отже, синергія інституційних реформ, міжнародної підтримки, цифрової самоорганізації та мережевих практик у поєднанні з активною участю молодого покоління здатна забезпечити формування нової моделі українського суспільства – суспільства солідарності, стійкості та інноваційного розвитку.

Післявоєнна відбудова – це не лише технічне завдання з відновлення будівель, а глибокий соціальний процес, що потребує емоційної, політичної та громадянської солідарності. Якщо вона стане наріжним каменем нового урядування – ми матимемо шанс побудувати не просто відновлену, а сильнішу, єдину і справедливу Україну. Солідарність у врядуванні – це не лише моральна норма, а й практичний принцип, що забезпечує довіру, включення, ефективність та стійкість політичної системи. Вона забезпечує перехід від "керування зверху" до "управління разом".

Для підтримки та зміцнення суспільної солідарності в процесі відбудови країни необхідно вжити такі заходи:

Поглиблення взаємодії між державою та громадянським суспільством. Необхідно перейти від ситуативного партнерства до стратегічної співпраці. Держава має створити прозорі механізми для залучення громадськості до процесу прийняття рішень щодо відбудови, які передбачають:

1) Регулярні консультації з представниками волонтерських організацій, ветеранських спілок та місцевих громадських об'єднань.

2) Створення спільних робочих груп та наглядових рад, які б контролювали використання коштів і хід виконання проєктів.

3) Впровадження електронних платформ для публічного обговорення планів відбудови та збору пропозицій від громадян.

Підтримка низових ініціатив та локальної солідарності. Сила солідарності виявляється на місцях. Для її зміцнення слід:

1) Запровадити програми малих грантів для підтримки місцевих проєктів, які ініціюються самими громадами.

2) Сприяти створенню та розвитку кооперативів та громадських фондів, які управляються жителями та спрямовані на розв'язання локальних проблем.

3) Організовувати тренінги та освітні заходи для підвищення кваліфікації лідерів громад, допомагаючи їм ефективно управляти проєктами.

Інтеграція та інклюзивність як основа солідарності. Відбудова не може бути успішною без забезпечення рівних можливостей для всіх верств населення такими кроками, як:

1) Розробити та реалізувати програми, спрямовані на соціальну та професійну інтеграцію ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та людей з інвалідністю.

2) Створювати інклюзивні простори та середовища, де кожен може почуватися захищеним і потрібним.

3) Забезпечити доступ до освіти, працевлаштування та медичних послуг для всіх, незалежно від їхнього статусу.

Створення механізмів відповідальності та протидія корупції. Довіра є ключовим компонентом солідарності. Для її підтримки необхідно:

1) Гарантувати повну прозорість у використанні донорських та бюджетних коштів. Всі фінансові операції мають бути доступні для громадського моніторингу.

2) Створити незалежні антикорупційні органи, що будуть ефективно розслідувати зловживання та притягати винних до відповідальності.

3) Популяризувати принцип нульової толерантності до корупції в суспільстві, заохочуючи громадян повідомляти про порушення.

Культурна та медійна підтримка ідеї солідарності. Солідарність потребує постійного підживлення. Медіа та культурні інституції можуть відіграти тут важливу роль:

1) Створювати та поширювати історії успіху, які демонструють, як спільні зусилля призводять до позитивних змін.

2) Розгорнути освітні кампанії, що пояснюють переваги солідарності для суспільного розвитку.

3) Інтегрувати теми взаємодопомоги та громадянської відповідальності в освітні програми, починаючи зі шкіл.

4) Використовувати мистецтво та культуру як інструменти для об’єднання людей та осмислення спільного досвіду.

РОЗДІЛ 5

АРГУМЕНТАЦІЙНА ПЕРЕКОНЛИВІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

"Золотим артикуляційним стандартом державної політичної практики" можна було б вважати її відповідність заявленим намірам, за аналогією "наше діло і є словом". У такій системі смислових і значеннєвих координат політичні рішення (політики) та їхній наслідковий ефект на рівні суспільно-політичної дійсності набувають статусу якщо не вичерпної артикулятивної бази, то принаймні виконують функцію ключового критеріального маркера, який визначає рівень переконливості як конкретних політичних рішень, так і державної політичної практики загалом.

Утім, така зручна модель розуміння не є артикулятивно вичерпною; більше того, в багатьох визначальних аспектах вона виявляється взагалі безпорадною – йдеться насамперед про дві істотні ознаки політичних реалій: системність та перспективність (темпоральну динаміку). Побіжно зупинимося на кожному з цих імперативів політичного статус-кво.

Політична дійсність будь-якого функціонального рівня й статусного щабля є апріорі системною, смислове й значеннєве вістря пов'язане з тим, що кожне прийняте (чи не прийняте) політичне рішення попри свою позірну коректність, своєчасність і вагомість може мати вкрай неістотне, суто інкрементальне значення для загального політичного фону [Weimer & Vining, 2017].

Наведена специфічна ознака вагітна численними іронічними курйозами – на кшталт того, що кожен із елементів системи сам по собі може мати переконливий вигляд, проте їх взаємопотенціюючий ефект на рівні системної взаємодії є не взаємопотенціюючим, а взаємопоглинаючим, тобто виявляється негативним, згубним і навіть фатальним для функціонування системи в цілому.

Щодо цього новітня політична історія України містить чимало виразних ілюстративних прикладів – взяти хоча б натужно

рекламовану інформаційним порядком денним кінця 1990-х ідею максимізації кількості стратегічних партнерів, реалізація якої українським офіціозом подавалася як нібито безпрецедентна перемога української дипломатії і свідчення авторитету політичного менеджменту України серед провідних країн світу. На дилетантському рівні вона була доволі привабливою і переконливою. Але пелена ілюзій впала 29 вересня 2003 року, коли один із 19 стратегічних партнерів України інспірував навколо острова Тузла конфлікт, який балансував на межі повноцінної війни, а решта 18 стратегічних партнерів обмежилася "висловленням глибокого занепокоєння".

Під знаком запитання залишається аспект суб'єктності, а саме: з чиїх очей тоді впала пелена ілюзій – з очей топ-рівня українського політикуму чи масової свідомості? Одразу навіть важко збагнути, що гірше – якби українська влада тоді позбулася ілюзій чи якби вона із самого початку не плекала ілюзій щодо профанативності стратегічного партнерства з ледь не двома десятками країн світу. Власне, це і є ілюстрацією нелінійної складності функціонування системних об'єктів і процесів.

Якщо топ-рівень українського політикуму справді перебував у полоні таких ілюзій, то його дилетантизм викликає симбіоз співчуття і відчаю. Що ж стосується масової свідомості України, то події довкола острова Тузла чи не вперше з часів набуття державної незалежності зафіксували різноспрямованість трендів: з одного боку, український соціум істотно консолідувався довкола ідеї непохитного захисту національних інтересів, а з іншого боку, підтримуючи рішучість президента Леоніда Кучми в часи "Тузлівської кризи", пересічний репрезентант суспільної думки почав усе більш виразно формулювати запитання, яке буквально стугоніло в скронях: а чи не є кризовий статус-кво наслідком не стільки підступної політики тих, хто намагався зробити вигляд доброзичливого стратегічного партнера, скільки результуючим ефектом введення в оману українського суспільства українською ж владою, яка лише з їй відомих причин тривалий час видавала бажане за дійсне?

Між іншим, саме тоді пролунали "перші дзвіночки" для тверезого переосмислення вітчизняною суспільною думкою Будапештського меморандуму – мовляв, якщо в питанні Тузли Україна залишилася на самоті, то чи може стати на заваді гіпотетичній агресії в майбутньому папір, який не має юридично зобов'язальної сили.

Однак медаль реалістичного сприйняття політичних реалій мала зворотний бік у формі світоглядного дискомфорту та фрустраційної депресивності, тому доволі передбачувано для української ментальної специфіки з мовчазної згоди політичної вертикалі та горизонталі громадянського суспільства (точніше, того, що в наших політичних широтах прийнято позначати таким терміном) перевагу було надано витісненню неприємних думок на далеку периферію підсвідомості, щоб натомість і надалі ніжитися в теплій ванні ілюзій – аж поки 24 лютого 2022 року по цій рятівній ванні не пройшлися гусениці російських танків.

Повертаючись до концептуалістики системної специфіки політичної дійсності, слід зазначити: фундаментальні труднощі предметного, а не популістського чи демагогічного оперування системними об'єктами обумовлені тим, що на початковому етапі оперування елементним складом системи неможливо застосувати наукометричний інструментарій – тобто визначити питому вагу того чи іншого елементу для сукупного системного ефекту. Безперечно, кожен елемент політичної системи конкретно-історичного формату і кожен сегмент політичного пазла віддзеркалюють чіткий політичний потенціал і його праксеологічні параметри, однак ця опція засвоюється політичною системою не в повному обсязі й не буквально, а опосередковано – через взаємодію з іншими елементами. Така взаємодія є синергетичною, холістичною і емерджентною, внаслідок чого системна сукупність потенціалів окремих елементів системи практично ніколи не є арифметичною сумою, формальним механічним поєднанням потенціалів.

Додаткові труднощі на рівні сприйняття та інтерпретації суспільно-політичних реалій пов'язані з тим, що кожен політичний статус-кво є не просто системою, а системою відкритою для зовнішніх впливів з боку інших систем. І якщо йдеться про системи

більшої політичної ваги в регіональному чи глобальному масштабі, то вплив таких систем набуває не лише істотного, а й вирішального значення. Найбільша ж проблема пов'язана з тим, що нижча за статусом система, яка зазнає впливу, не лише не володіє правом вето на прийняття рішень більшою системою, а й не має в своєму розпорядженні навіть приблизного розуміння логіки, пріоритетності й черговості прийняття рішень більшою системою. В цьому сенсі формула "наше діло і є словом" набуває недоречних ознак, позаяк у широкому контексті відкритої системи будь-яке "діло" нижчої за статусом системи може мати неоднозначне відлуння – себто набути ознак "слова" в настільки розлогому смисловому й значеннєвому діапазоні, що його діаметрально протилежні версії виявляються антагоністами, несумісними антиподами.

Ще одним вагомим фактором, який ставить під сумнів кредо "наше діло і є словом", є перспективність (темпоральна динаміка) політичних явищ і процесів, їхня підлеглість принципу розвитку, відповідно до якого кожен кейс прикладної політики, який вважається доречним і ефективним сьогодні, завтра може зазнати істотних змін за шкалою доречності й ефективності. Річ у тім, що не існує політичних практик з універсальним, трансчасовим та інваріантним рівнем ефективності: із кожним конкретно-історичним статус-кво суспільно-політичних реалій корелює лише той, а не будь-який інший набір інструментів, засобів і заходів, що відповідають критеріям функціонального оптимуму. Тож, будь-який інший набір інструментів, засобів і заходів є щонайменше неоптимальним [Schmitter & Blecher, 2020].

Фактично тут ідеться про мистецтво знаходження оптимальних балансів між стратегією та тактикою. В абсолютній більшості випадків політичні практики зловживають тактичними резонами, намагаються отримати сьогочасні переваги, які здебільшого досягаються за рахунок знекровлення стратегічних можливостей. В основі такої поведінкової екстреми лежить потреба регулярної звітності перед суспільством як імперативної умова демократичної легітимації і підтвердження владних повноважень за результатами виборів.

Що стосується політичних режимів, які не мають проблем із легітимацією (як правило, це авторитарні, тоталітарні та теократичні

формати влади), то вони можуть собі дозволити розкіш підпорядкувати політичні практики обслуговуванню стратегічних пріоритетів коштом ігнорування поточних потреб. Такий спосіб ієрархізації політичних пріоритетів часто позначають терміном "традиціоналістський (консервативний) романтизм". Утім, як і його концептуальний антипод тактичного популізму, він також є праксеологічною екстремою, яка прирікає на неспроможність знаходження і втілення на практиці оптимальних балансів між стратегією та тактикою.

На заваді консенсусній канонізації певного золотого артикуляційного стандарту державної політичної практики стоїть ще одна поважна сфера невизначеності, котра позначається формулою "політика – мистецтво можливого": оскільки діапазон такого можливого містить безліч релевантних аспектів і факторів, то їх вичерпне наукометричне врахування набуває вкрай химерних ознак. За цих обставин кредо "наше діло і є словом" втрачає свою артикулятивну силу, а натомість актуалізується функціонал слова – аргументаційний супровід політичних явищ і процесів загалом і прийняття (чи неприйняття) політичних рішень (політик) зокрема й насамперед.

Інформаційний порядок денний як ідеальна модель та суспільно-політична практика: феноменологія розбіжностей. Ідеальна модель аргументаційного супроводу політичних явищ і процесів є похідною від ідеальних моделей держави і суспільства. Це постає точкою відліку для двох концептуальних розгалужень: або не існує ідеальної моделі аргументаційного супроводу політичних явищ і процесів для всіх країн і народів, або ідеальна модель аргументаційного супроводу політичних явищ і процесів все-таки існує, однак за умов урахування одного "але": вона корелює із симетричним їй не реальним, а ідеальним форматом держави й суспільства. У розпорядженні кожного з цих концептуальних підходів перебувають когорти прихильників і послідовників [Agamben, 2005; Debord, 2002; Laclau, 2005; Mouffe, 2013; Riker, 1986].

Утім, для нашого предметного кейсу принципового значення набуває дещо інший аспект, а саме: неусувна кореляція між

специфікою аргументаційного супроводу політичних явищ і процесів – з одного боку, та з іншого боку – форматом держави й суспільства, який вважається взірцевим, або принаймні слугує тією точкою критеріального відліку, котра, власне, й обумовлює саме такий, а не будь-який інший різновид (стиль, спосіб тощо) втілення на практиці аргументаційного супроводу політичних явищ і процесів. Тут ми підходимо до принципового концептуального положення: кожен конкретно-історичний випадок аргументаційного супроводу політичних явищ і процесів постає втіленням лише йому когерентного формату праксеологічного втілення держави і суспільства, а будь-який інший формат праксеологічного втілення держави і суспільства означає потребу іншого (ідейно й змістовно адекватного, валідного, тотожного їй) аргументаційного забезпечення.

У фаховому середовищі практично відсутні розбіжності щодо ідеальної моделі суспільства і держави: ідеальна (з міркувань функціональної ефективності) держава постає віддзеркаленням суспільства, кожному члену якого забезпечено можливість максимальної реалізації його особистісного потенціалу. Автором однієї з найбільш радикальних (послуговуючись сучасним терміном – лібертаріанських) версій ідеальної держави вважається Барух Спіноза (Бенедикт Еспіноса): він уподібнював ідеал держави владі множинної особистості (*potentia* як силі багатоманітності), тобто сукупності індивідів, які прагнуть максимізувати свої вроджені й набуті функціональні опції за рахунок долучення до їхньої спільноти щоразу нових членів – за принципом: кожен новий член держави є носієм нової можливості спільної самореалізації.

У зазначеній генеалогічній особливості держави вкорінений потенціал державного експансіонізму, пандержавності. Такий потенціал вірусного розростання меж і обсягів держави в системі концептуальних координат Б. Спінози урівноважується імперативним правом кожного члена суспільства будь-коли вийти зі складу держави, позаяк вона має статус абсолютно добровільного утворення. З огляду на цей концептуальний наголос Б. Спіноза багатьма вважається першим і найбільш видатним лібералом усіх часів і народів.

Отже, відповідно до аргументаційних наголосів Бенедикта Спінози, держава постає агентом суспільства чи навіть автономних

індивідів, які використовують переваги держави для забезпечення власних потреб та інтересів; в разі, якщо ефективність держави падає нижче певного критичного рівня, держава з волі її засновників (членів суспільства) скасовується в її попередньому форматі.

Тут виникають виразні аналогії з есе Роберта Музіля "Німецька людина як симптом": причиною всіх великих революцій, – зазначав автор, – є не стільки посилення експлуатації мас, скільки ерозія солідарності між керуючими верхами та керованими низами. Така ерозія значною мірою є курйозним наслідком медіафренії – клінічної картини світу, яка має принципові розбіжності з очевидними реаліями, а тому змушує навіть тих, хто "просто пливе за течією", починати плисти проти течії, визначеної керуючими верхами.

Квінтесенцію ключових запитань можна сформулювати так: хто і чому віддає перевагу саме такому формату інформаційного порядку денного, а не іншому? В ідеалі інформаційний порядок денний має віддзеркалювати істотні змістовні аспекти й проблемні виклики суспільно-політичної дійсності як ключового фактору поточного функціонування й перспективного еволюціонування суспільства в цілому та всіх його членів зокрема. Однак слід мати на увазі, що наведена ідеальна модель покликання інформаційного супроводу життєдіяльності притаманна ідеальній моделі держави, яка, як ми вже з'ясували, на рівні практичних реалій неможлива, а її функціональне призначення пов'язане лише з критеріями, на які необхідно орієнтуватися, та із взірцями, до яких слід прагнути.

Інформаційний супровід у реальній державі визначається специфікою владно-управлінської вертикалі – зокрема, обраними нею цільовими пріоритетами. Самі такі пріоритети й преференції надають картині політичної дійсності, яку малює політичний топрівень, того чи іншого смислового забарвлення, аксіологічної стилістики та деонтологічної насиченості палітри кольорів.

Другим за значущістю фактором у наш час є чинник інформаційної епохи. Він не суперечить і не протистоїть детермінативному впливу владно-управлінської вертикалі – скоріше навпаки: здебільшого інформаційна сфера постає зручним інструментом реалізації владних повноважень.

Кен Уілбер аргументовано наполягав, що визначальною ознакою інформаційного суспільства є інтерпретація, тобто кожен

має право на власну думку і на її обґрунтування. На жаль, якщо відсутній повноцінний дискурс і полілог, то це означає відсутність того зворотного зв'язку, яке виконує, висловлюючись фігурально, функцію відлуння або дзеркала, в якому можна розгледіти переваги та недоліки своїх уявлень про предметну сферу. Як слушно зазначає Наталія Бондаренко, "зростання в епоху інформаційного суспільства інформаційних обсягів в геометричній прогресії і навіть за експонентою призводить до фізичної неможливості його відстеження споживачами інформації в повному обсязі та в онлайн режимі, а це, в свою чергу, створює спокуси інкорпорування в інформаційне поле інформаційних сегментів, які не мають нічого спільного ні з відображенням істини, ні з потребами споживача освітніх послуг зокрема, а натомість скеровані виключно на забезпечення потреб та інтересів власника інформаційного продукту" [Бондаренко, 2024, с. 63].

Важко не погодитися з Віталієм Петренком: "Розгалуження і посилення інформаційних каналів впливу на індивідуальну і суспільну свідомість утворюють одну з ключових детермінант, які визначають життєдіяльність суспільства в найрізноманітніших аспектах – зокрема, в сенсі міри адекватності інформаційної картини світу, коректності смислових і значеннєвих ієрархій, аксіологічних пріоритетів і етичних преференцій. Якщо ці аспекти звести до спільного знаменника, то можна стверджувати, що інформаційно-комунікативні впливи є тим комплексним чинником, який істотно визначає ефективність життєдіяльності суспільства на рівні як фактичного статус-кво, так і в розумінні вірогідних перспектив і можливих напрямів еволюціонування" [Петренко, 2024, с. 246].

Відповідно до фундаментального канону античної риторики доповідач має вичерпати предмет інформаційного повідомлення, а не терпіння слухачів. Схоже на те, що епоха інформаційного суспільства опанувала хитрощами, які дають змогу не вичерпати терпіння слухачів, навіть не розкриваючи предмета інформаційного повідомлення. Це досягається нав'язуванням різноманітних фетишів інформаційного порядку денного, котрі ефектно й ефективно відволікають увагу на другорядні й суто віртуальні аспекти, які часто не мають до буттєвих реалій жодного стосунку. Якщо ж

провалля між дійсним та належним уже настільки разюче, що не підлягає подоланню в принципі, то зусилля скеровуються на транквілізуючому маніпулюванні масовою свідомістю, аби та зосередила фокус своєї уваги на інших тематичних пріоритетах, внаслідок чого провалля між Щось та Ніщо не кидалося б у вічі.

Інформаційна сфера нашої сучасності регулярно зловживає нав'язуванням і методичним контролем сприйняття дійсності крізь певну призму смислових фреймів і критеріальних лекал. Сумнівні риторичні аргументи та відверто ідіотський рівень дезінформації призводять не лише до проблеми когнітивних спотворень, а й до ефекту "галюцинування" нейромереж та шизоїдного тренду інтерпретацій, який спонукає до дисоціативного розладу особисті, виразно проілюстрованого Деніелом Кізом у "Таємничій історії Біллі Міллігана" [Кіз, 2016].

Безроздільне домінування в інформаційній сфері однієї політичної сили надає зручну можливість для нав'язування масовій свідомості наративів, котрі мають перед собою будь-яку мету, окрім однієї – сформувати в реципієнта інформації об'єктивну картину дійсності, причинно-наслідкових зв'язків і найбільш вірогідних альтернатив майбутнього.

Інформаційна сфера невпинно трансформується в середовище політтехнологічного інжинірингу, в заручницю пріоритетів політичного порядку денного, який у принципі може не мати нічого спільного з національними інтересами країни, а натомість має на меті потребу забезпечення партійних, корпоративних і навіть суто особистих інтересів. Такий політтехнологічний інжиніринг не обтяжений необхідністю дотримуватися вимог наукової об'єктивності, повноти, верифікованості й т. ін.; він може бути (й здебільшого є!) тенденційним, упередженим, маніпулятивним і демагогічним.

Попри те, що зазначені мегатренди мають універсальне ілюстративне й методологічне значення, вони цілком коректні в прикладному випадку України, інформаційне середовище якої являє собою класичний випадок фальшивих наративів, які навіть не намагаються коректно, адекватно й вичерпно відображати суспільно-політичні реалії. Часто державно політична практика має на меті цілком об'єктивне висвітлення суспільно-політичних реалій, але, не

розуміючи справжнього змістовного наповнення процесів і явищ, приходить до так само спотворених і тенденційних результатів. Тут напрошується приклад соціологічних досліджень, значення яких для з'ясування суспільно-політичних реалій відчутно переоцінені, прикладом чому можуть слугувати докорінні відмінності результатів соціологічних опитувань щодо входження України до складу "оновленого СРСР" та щодо доцільності державного унезалежнення України в 1991 році. Між ними минуло лише декілька місяців, а тектонічні зрушення на рівні світоглядних і аксіологічних ієрархій були такими, немов позаду залишилася кількасотлітня епоха.

Змітання проблем під килим як спосіб їх "розв'язання". Не розминулася з істиною теза, що "найбільшою проблемою постмодерну є те, що реальність усе частіше заміщують симулякри – імітаційні замінники, які можуть не мати до об'єктивної дійсності жодного стосунку" [Петренко, 2024, с. 251].

Як іронічно зауважила Ніколь Кук у резонансній книзі "Фейкові новини та альтернативні факти", в епоху інформаційного суспільства основна битва розгортається не за реальність як таку, а за те, що слід вважати реальністю [Cooke, 2018]. Тут ключового значення набуває аспект не достовірності, а саме доцільності (насамперед політичної, а також ідеологічної, інтерпретативної, репутаційної тощо), яка досягається увиразненням, візуалізацією будь-якого наративу. Мета увиразнення досягається не обов'язково способом багатослів'я – інколи більш промовистим засобом є мовчання. Приміром, ще у вересні 2024 року керівництво Республіканської партії США через спікера Палати представників Конгресу Майка Джонсона фактично висунуло українській владі ультиматум – негайно звільнити посла України Оксану Маркарову. Однак українські офіційні особи витримали безпрецедентну паузу театрального мовчання: лише через 11 місяців (наприкінці серпня 2025 року) замість Маркарової послом України у США було призначено Ольгу Стефанишину, яку в той же день ключові постаті Державного Департаменту США охрестили "Маркаровою №2" з огляду на її близькість до структур Джорджа Сороса. Замість того, щоб адекватно оцінити коридор можливостей і виконати вимогу, озвучену Майком Джонсоном, негайно, вище політичне керівництво

України розмірковувало над доброзичливою пропозицією майже рік. Важко збагнути, чим воно керувалося, а от чого це коштувало Україні загалом і як це позначилося на її протистоянні російській агресії зокрема визначити значно легше.

По-перше, найвище політичне керівництво України так і не спромоглося налагодити якщо не приятельські, то хоча б доброзичливі стосунки зі своїми візаві в адміністрації Президента США Дональда Трампа.

По-друге, Україна отримала в свій пасив відверто провальний візит президента В. Зеленського в США 28 лютого 2025 року.

По-третє, виникають сумніви у загальній адекватності позиції, зайнятої українським істеблішментом.

По-четверте, виникла тривога щодо аналітичного забезпечення ключових кейсів, за якими відбувається комунікування України із Заходом загалом і США зокрема й насамперед. Чого вартий лише аспект рідкоземельних металів, порушений Дональдом Трампом ще на початку 2025 року: замість того, щоб без зволікань дати згоду й активувати можливість отримати від Сполучених Штатів будь-яку зброю (окрім ядерної) на $500 млрд, політичне керівництво України за посередництва підконтрольних ЗМІ розпочало "багатосерійну мильну оперу" на тему "НЕ ДОПУСТИМО РОЗКРАДАННЯ УКРАЇНИ!" Ще один дражливий аспект "рідкоземельного кейсу" стосується того, що з середини 1990-х практично всі поклади рідкоземельних металів України були "зафрахтовані" різними фінансово-промисловими групами та олігархічними центрами впливу. Саме цей "секрет Полішинеля" лежав в основі зволікань української влади з відповіддю на пропозицію Дональда Трампа. Важко припустити, що така специфічна особливість була невідома президенту США – вірогідно, саме з цієї неафішованої причини початкова реакція медійного пулу, орієнтованого в своїх інформаційних методичках на Офіс президента, була настільки неврівноваженою і грубою.

Виникає аналітична альтернатива: або теперішній формат політико-управлінської вертикалі безпосередньо причетний до "прихватизації" українських надр на десятки трильйонів доларів, або він причетний опосередковано (читай – корупційно), бо не

лише не повернув надра у власність народу України, а й навіть не надав цій кричущій проблемі публічного розголосу.

Ще один вагомий предметний напрям "рідкоземельного кейсу" пов'язаний із тим, що понад 70% покладів цих корисних копалин припадають на територію Донецької та Луганської областей. За свідченням інформаційних агенцій "Fox News" та "The Hill", пропонуючи угоду щодо рідкоземельних металів, Дональд Трамп давав зрозуміти, що модероване ним припинення війни означатиме не лише невизнання юрисдикції Росії над Донбасом, а й виведення російських військ із цього регіону. Однак зволікання України з відповіддю на пропозицію президента США, подальші територіальні втрати України і неадекватна реакція на будь-які ініціативи офіційного Вашингтона провладного медійного пулу нашої країни призвели до коригування позиції американського президента та його адміністрації: за станом на кінець серпня 2025 року єдине, на що може розраховувати Україна, – це невизнання російської юрисдикції над Донбасом, а от наполягати на виведенні російських військ із цього регіону політичне керівництво США вже не вважає за можливе чи за доцільне.

Схоже на те, що третина століття державної незалежності не надто позначилися на підвищенні компетентності української політики топ-рівня: назагал і надалі домінує містечковість, інфантилізм і безвідповідальність, які в разі екстраполяції таких псевдофахових опцій на сферу Великої Політики (*The Big Picture*) міждержавних відносин раз-у-раз перетворюються на візуалізацію гротескного заперечення не просто здорового глузду, а самої ідеї здорового глузду в принципі.

Ейфорія, драма і фарс проєвропейського наративу України. У більшості випадків інструмент замочування використовується для потреб того, що позначають словосполученням "змітання проблем під килим". Для цих же потреб застосовують принцип інформаційної політики за назвою "видавання бажаного за дійсне". Найбільш виразним кейсом видавання бажаного за дійсне політичною верхівкою України є проєвропейський мегатренд, який містить декілька відносно автономних складових: європейський цивілізаційний

вибір України; карго-культ європейського вибору України; Європа як природний і цілком надійний союзник України.

Виходячи з тих міркувань, що найбільші проблеми в суспільно-політичній сфері є наслідком зловживання ілюзіями, приділимо першочергову увагу надмірному сподіванню на європейську допомогу, тим більше, що він глибоко вкорінений як у масову свідомість України, так і в спеціалізовану політичну свідомість. Упродовж попередніх століть Європа надто часто мовчала, коли Україна потребувала якщо не діла, то хоча б слова підтримки. Вона мовчала надто часто, щоб це було прикрим збігом обставин чи випадковістю. Тому Україні про таку поведінкову особливість Європи варто пам'ятати – пам'ятати завжди, а пречінь тоді, коли дуже кортить створити собі кумира.

Цивілізаційний вибір здебільшого й насамперед пов'язують з певною аксіологічною спорідненістю, з регулятивною визначальністю ціннісних ієрархій чи принаймні з "готовністю поділяти спільні ціннісні пріоритети". У фаховому середовищі ніхто не наважиться спростовувати цивілізаційну складову світопорядкової, політичної, геополітичної та інших картин світу. І знову-таки не викликає заперечень, що цивілізаційний вибір утворює своєрідне перехрестя, причинно-наслідковий місток до трьох взаємопов'язаних факторів – цивілізаційної визначеності, державної суб'єктності й національних інтересів [Козловець, 2009].

Специфічна особливість, яка потребує ретельної уваги і врахування, пов'язана з тим, що на практиці перехрестя цивілізаційного вибору може слугувати як органічній єдності чинників цивілізаційної визначеності, державної суб'єктності й національних інтересів, так і їх антагоністичному протистоянню. Причому, на початкових фазах генезису ця межа є доволі непомітною, тому часто нею легковажать, залишаючи на далекій периферії уваги.

Тут усе залежить від кваліфікованості аналітичного супроводу та своєчасності прийняття політичних рішень, адекватних потребам часу. На жаль, сама собою риторика цивілізаційного вибору не гарантує його переваг і преференцій. Кожний Президент України (точніше кажучи, кожна владна команда) від самого моменту набуття Україною державної незалежності так чи інакше

використовував проєвропейський наратив, керуючись суто тактичною, кон'юнктурною метою. Ніхто з них не пов'язував з європейським трендом сподівань на "тектонічні зрушення" в питанні соціально-економічного поступу та регіональної і глобальної статусності України. В кожному конкретному випадку йшлося про більш приземлені речі – на кшталт особистої та корпоративної легітимації на колективному Заході та створення своєрідного "польотного завдання" для внутрішньої аудиторії на роки й навіть десятиліття. Ситуацію могла б врятувати принциповість і непоступливість вітчизняного громадянського суспільства, а також інформаційного та академічного простору, однак доводиться констатувати, що в цих середовищах дискурс європейського цивілізаційного вибору як однієї з багатьох вірогідних альтернатив розвитку України спочатку латентно трансформувався у фактичний статус наративу, внаслідок чого була де-факто вилучена аргументаційна складова на користь неєвропейських альтернатив, згодом одностайність наративу набула агресивних популістсько-демагогічних форм, а сама ідея європейського цивілізаційного вибору перетворилася на різновид карго-культу [Рафальський та Самчук, 2018].

Новітня історія європейського цивілізаційного вибору України – це наочний приклад того, як жива ідея перетворюється на мумі-фікований артефакт, який ще може виконувати функцію спонуки до ґрунтовних рефлексій, проте вже не в змозі бути імпакт-фактором, драйвером ефективної суспільно-політичної модернізації.

Поступово артикулятивний тренд європейського цивілізаційного вибору в українських навколополітичних широтах перетворився на зручну маску, в щось на кшталт одного зі стовпів патріотичного наративу, а спосіб оприлюднення такого наративу все більше нагадує змагання в акробатичних здібностях. Проблема полягає в тому, що лише незначна частина учасників таких змагань у проєвропейській риториці володіє акробатичними здібностями, тому час від часу виникають кумедні ситуації, коли "весь пар іде у свисток".

Час від часу виведення з анабіозу сумнівних і здебільшого міфологізованих принад Європи здійснюють когорти гіперактивних дилетантів та професійних оптимістів: у вже автоматизований

спосіб підживлюють згубні ілюзії. А втім, навіть респектабельні вітчизняні аналітики часто "дають слабинку", відключаючи свої аналітичні опції або просто залишаючись у зоні комфорту зручних стереотипів.

Ось лише один із багатьох прикладів спонтанного самоцензурування: "Події, пов'язані з виходом Великої Британії з Європейського Союзу, засвідчили прагнення британців спорудити нові стіни в Європі та їхню готовність забути про ганьбу Берлінського муру" [Гомілко, 2020, с. 289]. Тут важко втриматися від запитання: звідки ця нерозважлива (щоб не сказати патологічна) впевненість у саме таких причинах Brexit? І чому б не зробити інші, значно більш правдоподібні, припущення – приміром, що спорудження британцями "нових стін у Європі" зумовлене фінансово-економічною збитковістю попереднього статус-кво, ментальним дискомфортом, а також несумісністю ідеологічних, геополітичних та інших розбіжностей? Фахівці в галузі суспільних дисциплін мали б робити насамперед такі припущення, але не зробили, можливо тому, що в університетських аудиторіях фахівці в галузі суспільних дисциплін викладають першокурсникам певні стереотипи, які є апріорі недосконалими, а апостеріорі, у віддаленій перспективі навіть фатальними.

У такій диспозиції домінування інтелектуальної і моральної невибагливості актуалізується фактор гідності як суспільно-політичної цінності. Українське сьогодення вочевидь потребує апґрейду, перепрошивання, перезавантаження національного менталітету з метою виходу на новий, значно вищий за якісним параметром рівень гідності, який досягається не внаслідок революцій (хоча така опція здебільшого також не зайва), а в процесі повсякденної копіткої праці, спрямованої на, скажімо так, "видавлювання з себе раба" [Стражний, 2008]. Зрозуміло, що коли на офіційному рівні Україна частіше казатиме своїм партнерам і навіть союзникам "ні", то це об'єктивно й закономірно не всім і не завжди подобатиметься. Але недоліки такої ситуації будуть істотно мінімізовані в разі застосування переконливої аргументації щодо мотивації такого "ні". Треба відмовитися від згубної в своїй основі (а пречінь – у наслідках) звички завищених очікувань, пов'язаних із зовнішніми

культурно-цивілізаційними та політичними факторами. У випадку Європи часів війни Росії проти України ми маємо справу навіть не стільки із завищеними очікуваннями суспільної думки України, скільки з відвертим небажанням європейських партнерів нашої країни такі очікування виправдовувати. Для виразної ілюстрації цієї тези існує безліч прикладних кейсів. Європа володіла реальними можливостями, насамперед фінансовими, щоб зупинити вторгнення Росії в Україну. Європа щороку витрачає €4,2 трлн на соціальні потреби, які можна було б відчутно скоротити на користь потребам протидії Росії. Але не зробила цього, оскільки на протилежних терезах знаходяться корпоративна зона комфорту, фінансове забезпечення численних бюрократів, а також корупційні схеми у формі прісноПам'ятних "відкатів".

За наведених умов і обставин аргументація на користь "безальтернативності європейського вибору" набуває виразних ознак гротескної непереконливості. І все ж, вона не припиняє безроздільно домінувати в політично ангажованому інформаційному просторі України.

Під впливом жорстких реалій війни проти Росії проєвропейська ейфорія в масовій свідомості України істотно вивітрилася, а від остаточного фіаско її рятує лише цілеспрямований інформаційний пресинг, який, з огляду на кричущий дисонанс із суспільною думкою дедалі виразніше перетворюється на відвертий фарс − на сумнозвісну валізу без ручки, яку і далі врочисто нести надто складно, а кинути під якимось смітником якось незручно. Вочевидь, маємо справу з класичною дилемою фрустраційного дискомфорту, яка з високою вірогідністю найближчим часом буде розблокована способом вибору на користь меншого дискомфорту.

Маріонетки зовнішніх впливів. Політичне керівництво України зробило своєю зручною звичкою пояснювати залежність від зовнішніх факторів усюдисущим глобалізмом та все більш популярним аутсорсингом. Позаяк глобалізм усім уже набив оскомину, зупинимося кількома словами на аутсорсингу – моделі віддаленого найму, за якої окремі завдання делегуються зовнішнім фрілансерам, які володіють максимально високим кваліфікаційним рівнем у проблемній сфері.

Виокремимо три основні аспекти, які притаманні українським реаліям, однак *de facto* не мають нічого спільного з аутсорсингом, хоч і демагогічно прикриваються ним. По-перше, в умовах класичного аутсорсингу зовнішні виконавці не отримують доступу до *know-how*, інфраструктури, систем і сервісів замовника, які мають статус "для службового користування" і можуть бути використані зовнішніми чинниками для потреб шпигунства і згубної для замовника конкуренції. Натомість в українських реаліях на відкуп віддаються які завгодно інформаційні ресурси, кадрові та політичні рішення. Це перетворює країну на безпрецедентну ярмарку гостинності.

По-друге, класичний аутсорсинг передбачає виконання зовнішніми фрілансерами лише некритичних для життєдіяльності системи функцій і процесів. На противагу такому функціональному еталону в Україні зовнішні бенефіціари на власний розсуд визначають сфери впливу й обсяги повноважень, які їм до вподоби. Очевидно, не варто пояснювати істотність таких відмінностей і навіть їхню концептуальну антагоністичність, несумісність.

По-третє, аутсорсинг завжди використовують задля заощадження, скорочення видатків. В Україні ж ми маємо справу із фантасмагорією діаметрально протилежного штибу: жодне з Державних підприємств (ДП), яких брали під свою опіку зовнішні фрілансери або нав'язані із зовні структури, так і не вийшло "в нуль", тобто не перестало бути збитковим. Чи не найбільш показовою є ситуація з НАБУ та САП, які "за легендою" були покликані покласти край корупції топ-рівня й повернути у володіння держави розкрадені активи та привласнені ресурси. Натомість по десяти роках "титанічної праці" цих структур не відзвітовано про виконання жодної з ключових функцій.

Фундаментальна проблема пов'язана з тим, що нав'язані Україні ззовні структури, кадровий персонал і політичні рішення ніколи не мали на меті "будувати Україну" і в жодному разі не збиралися враховувати її національні інтереси; навпаки – за рахунок України і способом нехтування її національними інтересами вони завжди забезпечували потребу своїх особистих і корпоративних інтересів. Тут у жодному разі не йдеться про захист

національних інтересів України і навіть про захист національних інтересів будь-якої іншої країни – все значно прозаїчніше: маємо справу із захистом особистих (*maximum maximorum* – корпоративних) інтересів тих персон і структур, які були суб'єктами цієї, умовно кажучи, інвестиції. Це фасад, за яким на повсякденному рівні захист корпоративних інтересів вигодоотримувачів покладено на плечі маріонеток і театральних декорацій у вигляді різноманітних неурядових організацій (НУО) та інших нібито інститутів громадянського суспільства, які на практиці не мають жодного стосунку ні до реальної життєдіяльності українського суспільства, ні до громадянської позиції, яка істотно корелює з принциповим і безальтернативним відстоюванням національних інтересів України, а не інтересів зовнішніх замовників і бенефіціарів.

Недвозначна ангажованість цього специфічного середовища робить перспективи його об'єктивності й неупередженості висвітлення ним будь-якої предметної сфери апріорі ілюзорним. Чітка афільованість із різними центрами зовнішніх впливів призводить до того, що виразною функціональною ознакою є послідовне слідування інформаційному порядку денному своєї "материнської" структури, відстоювання її "генеральної лінії" в дуже вузькому аргументаційному діапазоні спущених "згори" методичних рекомендацій.

Усе, що оприлюднює це середовище, є або ініційованим, або, щонайменше, санкціонованим умовним Соросом. Це, зокрема, пояснює дивну вибірковість "картонних" мітингів на захист структур, які впродовж десяти років свого безбідного фінансового забезпечення українським держбюджетом так і не спромоглися вийти на рівень хоча б примарної рентабельності.

Рівень національної консолідації перебуває у великій залежності від кількох визначальних факторів. Основним з-поміж них є ефективність виконання політико-управлінською вертикаллю своїх посадових зобов'язань. Саме цей параметр обумовлює легітимність влади та рівень довіри до неї, які, у свою чергу, слугують маркером готовності суспільства скеровувати свої зусилля на спільне благо з тим чи іншим рівнем інтенсивності й самовідданості. Тобто тут доводиться мати справу з низкою взаємопов'язаних причинно-наслідкових зв'язків, а саме: чим краще влада виконує свої

повноваження, тим вищий рівень довіри до неї; чим вищий рівень довіри до влади, тим сильніше спонтанне бажання пересічного індивіда бути частиною суспільства, керованого такою владою; чим сильніше спонтанне бажання бути частиною суспільства, тим вищий рівень національної консолідації.

Однак існує чимало сфер функціонування політико-управлінської вертикалі, в яких коректне визначення ефективності виконання посадових зобов'язань істотно утруднене об'єктивними обставинами. Йдеться, зокрема, про стратегеми розвитку, результати яких будуть відомі лише у віддаленому майбутньому, а також про кейси амбівалентної вірогідності прийнятих рішень, які з приблизно однаковою вірогідністю можуть мати як позитивні, так негативні наслідки. В таких випадках значно актуалізується аспект аргументаційної переконливості державних політичних практик, інтерпретативний супровід намірів, дій і процесів. Щоб докорінно змінити ситуацію на краще, потрібні рішучі й безкомпромісні дії, а не чергова епопея заколисуючих мантр чи гонитва за хибними й порожнинними цільовими пріоритетами.

Звичайно, кожна інтерпретація нетотожна фактичному стану справ, проте вона справляє істотний вплив на визначення суспільною свідомістю рівня довіри до влади, який, у свою чергу, істотно корелює з фактором національної консолідації – точніше, визначає її емпіричні параметри. Також слід зауважити, що питома вага аргументаційної переконливості державних політичних практик істотно підвищилася в епоху інформаційного суспільства, оскільки галопуючий розвиток інформаційного інструментарію створює сприятливі умови для максимально виразної артикуляції щодо будь-яких суперечливих і проблемних аспектів, ігнорувати такі можливості вкрай нерозважливо – особливо, якщо йдеться про публічну складову діяльності політико-управлінської вертикалі.

Оскільки емоційна солідарність є істотним фактором суспільної консолідації, то не варто дивуватися, що політико-управлінська вертикаль значну увагу приділяє засобам, які мотивують і генерують емоційну солідарність – тим більше, що окрім суспільної консолідації емоційна солідарність забезпечує високий рівень суспільної (електоральної) підтримки, а відтак – і пролонгації

владних повноважень. Здебільшого саме ця особливість лежить в основі мотивації політико-управлінської вертикалі щодо підживлення емоційної солідарності. Однак щодо методів, засобів, інструментарію досягнення такої мети у фахового співтовариства залишається чимало сумнівів і обґрунтованих незгод.

На окрему увагу заслуговує феномен низького аргументаційного рівня державних політичних практик. Причин у такого наслідку може бути декілька. Передовсім це невміння використати безпрецедентні можливості наявних інформаційних ресурсів. Однак вирішальне значення має причина загального кваліфікаційного, світоглядного, інтелектуального, морально-психологічного та іншого рівня: якщо такий рівень є критично низьким, то ефективно використати інформаційний потенціал практично неможливо.

Другою за значущістю причиною низького аргументаційного рівня державних політичних практик слід визнати фактор прогресуючої втрати Україною суб'єктного статусу, внаслідок чого наша країна перетворилася на ретранслятора інформаційного порядку денного зовнішніх бенефіціарів, які не лише не мають жодного стосунку до забезпечення національних інтересів України, а й здебільшого не є репрезентантами жодних національних інтересів, оскільки відстоюють лише корпоративні та індивідуальні інтереси їхніх фронтменів та груп впливу.

Особливо загрозливих ознак ця тенденція набула в часи протистояння України російській агресії, адже вочевидь проблематично ефективно протистояти зовнішній експансії і окупації за умови існування внутрішньої окупації у формі самоцензурування і особистісного опортунізму, який, попри його зручність в індивідуальних випадках, має достеменно згубні наслідки для країни. Ми повинні нарешті збагнути, що Україна – єдина країна, яка в нас є. А збагнувши це, маємо не просто боротися за неї, а перемогти в боротьбі з будь-яким ворогом – зовнішнім, внутрішнім чи з обома водночас.

Оцінюючи ситуацію крізь призму ключового запитання шекспірівської п'єси, можна констатувати, що країна з такими специфічними особливостями значно ближча до перспектив "не бути", ніж до "бути". За великим рахунком, справжнє лихо не від

наявності, а від відсутності дум, бо саме ігнорування подібних дум і дистанціювання від них із наміром створити зону комфорту на тактичному рівні призводить до національного фіаско на стратегічному рівні. Між іншим, Україна підійшла до цієї фатальної межі вже дуже близько. Тому потрібно негайно приступити до спільного осмислення ситуації.

Почати потрібно з пролегомен, з політики здорового глузду, яка "вже довела свій функціональний статус імпакт-фактора ефективного суспільно-політичного розвитку. З цієї причини Україні доцільно зробити недвозначний вибір на користь парадигми здорового глузду як світоглядного й політико-управлінського критерію функціонування соціуму за висхідним трендом розвитку. В кожнім разі треба виразно усвідомлювати, що країна, яка неспроможна чи з якихось причин не бажає засвоїти прописні істини ефективного функціонування, приречена на болісну стагнацію і подальший колапс" [Самчук, 2025, с. 281].

Загалом треба розуміти, що найбільш ощадливий і надійний шлях у напрямі підвищення рівня аргументаційної переконливості державних політичних практик пролягає через заохочення повноцінного суспільного дискурсу, організованого на принципах транспарентності, артикулятивної виразності та деліберативної демократії.

РОЗДІЛ 6

МОДЕЛЮВАННЯ ПОВОЄННОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

Усвідомлення важливості протистояння з агресором в інформаційному просторі вже відображено в аналізах окремих аспектів інформаційної політики держави та у прогнозах її подальшого розвитку. Українськими науковцями зокрема, запропоновано, визначення принципів інформаційної політики в умовах війни [Пунда та ін., 2022], також наголошено на необхідності формування спеціальної інформаційної політики для жителів тимчасово окупованих Російською Федерацією територій [Голованова, 2022, с. 57–70], підкреслено важливість відповідальності за поширення забороненої інформації під час дії правового режиму воєнного стану [Терещенко, 2023]. Окремі спроби моделювання державної інформаційної політики були здійснені українськими науковцями у контексті аналізу проблем інформаційної безпеки [Дячков, 2019; Котерлін, 2022; Мазуренко, 2022; Мирошниченко, 2023]. Науковцями було також наголошено на небезпеці маніпулювання громадською думкою в умовах війни [Смотрич та Браілко, 2023].

У багатьох наукових розвідках дослідники висловлюють розуміння необхідності централізованої моделі комунікації в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації, але при цьому висловлюють сумнів у доцільної її збереження після завершення / припинення бойових дій зважаючи на її невідповідність базовим демократичним принципам. Та й взагалі цю модель поступово стали пов’язувати із посиленням авторитарних тенденцій в управлінні державою.

Інформаційне протистояння залишається одним із найважливіших чинників, який суттєво впливає на здатність громадян України продовжувати боротьбу з агресором. Нинішня ситуація дозволяє зробити припущення, що боротьба в інформаційному

просторі буде продовжена й після припинення вогню і, найбільш вірогідно, триватиме допоки Російська Федерація з тих чи інших причин буде змушена відмовитися від імперських амбіцій.

Виходячи з того, що модель політики – це узгоджений набір концепцій, підходів і принципів, які визначають систему цілей, заходів, засобів і дій для розв'язання певних суспільних, галузевих, територіальних та інших проблем розвитку, моделювання державної інформаційної політики на сучасному етапі може бути здійснене шляхом визначення основних напрямів її втілення у життя задля забезпечення суспільно-політичної солідарності після завершення / припинення бойових дій. Такі напрями мають визначатися із урахуванням існуючих загроз суспільно-політичній солідарності, а також тих, які потенційно можуть бути сформовані як наслідок війни.

Загрози забезпеченню суспільно-політичної солідарності. Серед загроз такого роду можна виділити формування розколів в українському суспільстві на основі різного досвіду, якого набули громадяни під час війни, коли утворилися лінії розмежування між тими, хто безпосередню брав участь у бойових діях, і тими, хто перебував у тилу, між тими, хто залишився в Україні або повернувся під час повномасштабного воєнного вторгнення РФ, і тими, хто перебував за кордоном протягом усієї війни [Галів, 2025; Шолян, 2025]. Деякі дослідники [Мирний, 2024] стверджують про існування такого розколу вже нині. І це не дивно на тлі того, що вже восени 2023 року майже 80 % опитаних не мали близьких родичів, які змушені перебувати за кордоном через повномасштабне воєнне вторгнення РФ [*Всеукраїнське опитування* …, 2023].

Про загрозу розколу між громадянами України, які живуть на підконтрольній уряду території, і тими, хто перебуває на тимчасово окупованих ворогом територіях (ТОТ), свідчать деякі дані соціологічних опитувань. Виявлено, що українці значно краще ставляться до внутрішньо переміщених осіб (ВПО), ніж до людей, які залишилися в окупації як після 2014, так і після 2022 року. Зокрема, 13% українців негативно ставляться до співгромадян, які опинилися на ТОТ після 24 лютого 2022 року і досі там проживають. Натомість 68% опитаних позитивно ставляться до внутрішньо переміщених

осіб [Мирний, 2024]. Наприкінці 2024 року прохолодне ставлення до мешканців ТОТ та українців, які виїхали за кордон, висловлювали вже від 20 до 30% респондентів, а у січні 2025 року 60% респондентів не були готові допустити у своє оточення людей, які опинилися на окупованих територіях [Грушецький, 2025а].

Таке ставлення, на думку соціологів, зумовлене тим, що значна частина жителів з ТОТ увійшла в колаборацію, у т.ч. військову, з агресором [Григор'єв, 2025]. Разом з тим окремі дослідники відзначають відсутність у влади розрахунку на можливість деокупації ТОТ із демонстрацією прагнення повернути насамперед території, але не людей [Гармаш, 2025]. Таким чином, завершення / припинення бойових дій із можливим визначенням лінії розмежування та збереженням контролю ворога над ТОТ може сприяти формуванню розколу між населенням підконтрольної і тимчасово непідконтрольної території України.

У сучасних умовах певне розмежування спостерігається між військовослужбовцями та цивільними, особливо з питання ухилянтства від служби у збройних силах. Про наявність нерозуміння між військовими та цивільними стверджували аж 54% респондентів, а про проблему у взаємодії та порозумінні між цивільними та представниками ТЦК – 70% [*Як розвивати* …, 2025]. Однак твердити про існування розколу між військовослужбовцями та цивільними в Україні на сучасний момент не варто. На підтвердження цього можна навести дані, що 70% з опитаних навесні 2025 року респондентів стверджували про покращення відносин між ними і тими, хто служить [*Як розвивати* …, 2025].

Більшість громадян України мають родичів чи знайомих, які служать у ЗСУ, що визначає регулярність комунікації, яка сприяє порозумінню. Проте є й протилежні сигнали, які можуть залунати гучніше, якщо ті або інші політичні сили в Україні будуть намагатися перекласти відповідальність за воєнні невдачі виключно на військовослужбовців та маніпулювати несправедливими звинуваченнями на адресу вищого керівництва Збройних сил України.

Повномасштабна війна взагалі загострила запит українського суспільства на справедливість. За даними соціологічних опитувань, за роки повномасштабного воєнного вторгнення РФ частка тих, хто

вважав українське суспільство несправедливим, зросла протягом 2023-2024 років від 35,5% до 47,8%, той час як частка з діаметрально протилежною оцінкою зменшилася від 17,3% до 12,5% при 40% тих, хто чітко не визначився [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 189]. І такі оцінки можна вважати небезпечними для внутрішньополітичної стійкості та згуртованості [Потапенко та ін., 2025b, с. 16].

Війна радикалізувала ставлення в Україні до колаборантів та зрадників. Влітку 2024 року для половини респондентів поняття справедливості виявилося пов'язаним насамперед із покаранням винних у злочинах у формі судового переслідування винних, усунення / недопущення їх до влади, навіть самосуду (щодо нього частки згодних і незгодних з ним опитаних виявилися майже рівними) [*Правосуддя* …, 2024].

Іншим аспектом уявлень про справедливість стало переважне несприйняття ідеї про можливе заохочення зовнішньої трудової міграції задля відбудови України. Наприкінці 2024 року до мігрантів з країн Азії та Африки прохолодне ставлення висловили 52% опитаних. Трудова участь мігрантів для багатьох українців прийнятна, якщо вона буде тимчасовою, з наступним поверненням мігрантів до країн походження.

Із багатьма пересторогами в українському суспільстві сприймається можлива відмова держави від відновлення низки зруйнованих ворогом населених пунктів, особливо монофункціональних поселень. Певне незадоволення серед українських громадян можуть викликати й заходи держави, спрямовані на обмеження повернення громадян до низки поселень, наближених до лінії фронту / розмежування на користь розміщення військових підрозділів та/або ліній укріплень [Ніколаєць, 2024b, с. 27–28].

У 2025 році залишається актуальним запит на справедливість у питанні проведення мобілізації. За словами президента Київського міжнародного інституту соціології В. Паніотто, соціологи уникають ставити запитання про справедливий характер мобілізації, оскільки цим можна було б лише оцінити ставлення громадян до тих чи інших варіантів проведення мобілізації, але держава таких варіантів не пропонувала. Проте за висловлюваннями громадян у

соціальних мережах можна судити, що претензії до справедливого залучення до мобілізації усіх верств населення, а не тільки жителів маленьких міст і сіл, в українців є [Потапенко та ін., 2025b, с. 16]. Опосередкованим свідченням такого ставлення громадян є те, що 43% опитаних українців "відчувають сором за чоловіків, які ховаються від мобілізації", хоча 53,9% з розумінням ставляться до їхнього страху перед смертю [*Опитування* …, 2024].

В умовах, коли українські еліти виявили недостатньо бажання безпосередньо брати участь у бойових діях, а деякі високопосадовці віддали перевагу втечі за кордон, суспільство досить гостро реагує на появу так званих "батальйонів Монако", хизування придбанням коштовних речей чи відпочинками на дорогих курортах, які відбуваються в умовах, коли від військовослужбовців регулярно лунають звернення до громадян України із закликом зібрати кошти на термінове придбання, наприклад, дронів чи військового спорядження.

У 2024 році сумарна частка тих, хто цілком або радше погоджується з твердженням про надто велику в Україні різницю в доходах між різними групами населення, була достатньо великою; 48,7 % респондентів вважали, що умови життя в Україні для більшості населення є поганими. Як наслідок, в українців зберігається досить великий рівень роздратування через наявну соціально-економічну нерівність (4,81 бала за десятибальною шкалою). Понад те, у складних умовах війни, коли громадяни роблять запит на суспільну солідарність, цей рівень роздратування перевищив довоєнний показник (4,5) [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 187]. Це загострює проблему справедливості у справі організації опору ворогові і може стати причиною розколу між тими, хто воював, і тими, хто перебував у тилу. При тому РФ уже використовує це у організації інформаційної війни проти України і не припинятиме це робити після завершення / припинення бойових дій.

Неоднозначно у контексті уявлень про справедливість може бути сприйнята й можлива відмова держави від прискореної демобілізації після завершення / припинення бойових дій. Така відмова зумовлена прагненням зберегти можливість відбити раптовий удар РФ, яка за сприятливих для себе умов може поновити бойові дії. Тому, ймовірно, Україна буде змушена тримати

порівняно великі сили поблизу лінії розмежування та витрачати значні кошти для підтримання боєздатності армії та флоту. Це вимагатиме порозуміння між владою і громадянами у справі збереження порівняно високого рівня мілітаризації економіки та утримання значних за чисельністю збройних сил. І уявлення про справедливість у ставленні до військовослужбовців відіграватимуть надзвичайно важливу роль у цьому процесі

Природне для воєнного стану падіння майже до нуля конкуренції у середині політичного поля країни відкриває режиму можливості максимальної централізації влади і зосередження у своїх руках важелів управління, а готовність населення до "гуртування навколо прапора" обумовлює його згоду на певний відхід від демократичних практик. Однак саме під час війни накопичується втома від соціальних обмежень, від психологічних і моральних стресів і формується потенціал політичного протесту, який може бути використаний політичною опозицією [Майборода, 2024].

Змагальність між владою і опозицією за збереження чи здобуття владних повноважень може бути вагомим чинником, який стане перешкодою формуванню суспільно-політичної солідарності. Тим більше, що опозиція не відмовиться від спроб тиснути на владу через поширення інформації про викриття ймовірних "корупційних схем", причин порівняно швидкого захоплення ворогом низки українських територій на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ, відмову від формування коаліційного уряду та централізацію інформаційної політики тощо.

Важливим питанням, яке може викликати розкол у суспільстві, є визначення черговості виборів та забезпечення умов для їх проведення. Невдоволення результатами або загалом невизнання результатів виборів певною частиною електорату може мати катастрофічні наслідки. З огляду на загальну агресивність великої частини населення, психологічні травми та наявність досвіду силових дій, невдоволені можуть вдатися до крайніх форм протесту. Одним з каменів спотикання стане й питання черговості проведення виборів.

З уявленнями про справедливість пов'язані й надії на принципову відмову у мирних умовах від авторитарних методів керівництва країною вимушених у ситуації повномасштабного воєнного вторгнення РФ. Однак багато централізованих рішень не були переконливо пояснені через централізовані інформаційні канали, що породжувало сумніви у єдності самої влади, утруднювало "гуртування навколо прапора" як однієї з умов суспільно-політичної солідаризації країни, сприяло збереженню серед майже третини населення впевненості, що навіть під час війни доцільна жорстка критика влади [Ніколаєць, 2024а, с. 34–36].

Сумніви у єдності влади та масштабне незадоволення українського суспільства спостерігалися після ухвалення Верховною Радою України 22 липня 2025 року резонансного законопроєкту щодо роботи НАБУ і САП, яким передбачалося обмеження повноважень цих органів. Масові протести проти нього в Україні у липні 2025 року стали вагомим свідченням того, що спроба влади використати централізовану модель комунікації в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ спрацювала лише частково, а оцінки дій владних органів формуються не лише лояльними до очільників держави медіа. Схильність влади до надання громадянам мінімуму інформації про процес ухвалення політичних рішень сприяла послабленню комунікації з громадянами і може спричинити політичні протести, які ворог не відмовиться використати у своїх цілях.

Найбільшою ефективність централізованої моделі була на самому початку розгортання повномасштабних бойових дій. У подальшому спроби визначити певні рамки поширення інформаційних повідомлень дедалі більше наштовхувалися на спротив як частини медійників, так і значної кількості споживачів інформації, які виявляли незадоволення її якістю, маніпуляціями, пов'язаними із визначенням можливих термінів завершення бойових дій, проведенням виборів та розподілом частини бюджетних коштів.

Переважно із недовірою були сприйняті спроби влади поширювати інформацію через обрані канали у месенджерах, соцмережах та відеохостингах. В умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україні виникла ситуація, коли на формування

дискурсу про війну величезний вплив справляли цивільні особи, які не мали фахових знань, достатніх для адекватної оцінки дій військово-політичного керівництва. У зв'язку з цим у медіа неодноразово лунала необґрунтована критика дій очільників ЗСУ, яку громадяни сприймали досить неоднозначно.

Використання централізованої моделі комунікації у демократичній країні в умовах, коли громадяни переважно отримують інформацію через мережу Інтернет і звикли послуговуватися кількома її джерелами, виявило ефективність такої моделі, коли вона сприймалася як важливий засіб організації відсічі агресору. Проте, коли стало зрозуміло, що швидко звільнити ТОТ не вдасться, коли постала перспектива тривалої війни на виснаження за нестачі власних сил та засобів для її ведення, громадяни дедалі більше почали замислюватися над причинами невдач і прорахунків та розмірковувати над різними можливими варіантами розвитку подій. У таких умовах постала необхідність відмови від централізованої моделі комунікації із можливою її заміною на діалогову модель. Консолідація громадян у справі визначення прийнятного варіанта розвитку подій, пов'язаного із завершенням / припиненням бойових дій і подальшим розвитком держави, є одним із найважливіших завдань державної інформаційної політики. Ефективне визначення прийнятного варіанта можливе, насамперед, за відмови від централізованої інформаційної політики із переходом до інформаційної політики діалогової. Діалогова інформаційна політика дозволить не лише поліпшити комунікацію влади і громадян, а й знайти прийнятні для суспільства відповіді на багато проблемних питань, серед них і тих, які пов'язані із організацією відсічі ворогові та визначенням умов припинення вогню.

Запровадження діалогової інформаційної політики. Практика ухвалення політичних рішень без належним чином вибудуваної комунікації влади і громадян загрожує не лише зниженням довіри до влади, а й категоричним неприйняттям певних політичних ухвал. Однією з ознак налагодженої комунікації є пояснення необхідності та важливості рішення до його ухвалення, а не після. Іншими ознаками є організація експертного обговорення із залученням визнаних фахівців, дотриманням прозорості та законності

підготовки і ухвалення рішень, окреслення можливих результатів із визначенням наслідків залежно від прогнозованих обставин.

У деяких випадках важливе окреслення можливостей держави досягти певних цілей із визначенням доцільності залучення тих чи інших ресурсів чи інвестицій. За наявності порівняно великих ризиків для досягнення визначених цілей іноді доцільно окреслити для громадян такі ризики та причини, через які держава змушена до них вдаватися, а також засоби, покликані їх мінімізувати.

Існують ситуації, коли для пояснення доцільності певних кроків можуть бути залучені переважно регіональні медіа. Саме вони можуть відігравати ключову роль у формуванні картин кризових ситуацій. Завдяки порівняно кращому усвідомленню настроїв та сподівань, здобутків та проблем місцевих жителів регіональні медіа можуть виступити вагомим засобом пошуку прийнятних для більшості рішень, а також засобом формування переконань, які сприятимуть підвищенню привабливості інвестиційного клімату на місцях, реалізації окремих державних програм (зокрема й тих, які тією чи іншою мірою пов'язані зі змінами поселенської структури, перекваліфікацією працівників, реабілітацією військовослужбовців, релокацією та розміщенням виробництва).

Серед питань, рішення щодо яких вимагають високого рівня комунікації влади і громадян, можна виокремити зміни статусу окремих територій держави, серед них і тимчасово окупованих; зміни у векторі зовнішньої політики; кадрові зміни, якщо вони стосуються помітних у суспільстві осіб; зміни у правилах набуття чи позбавлення громадянства; використання коштів, які були акумульовані за значної участі громадян; зміна повноважень органів місцевого самоврядування та перерозподіл їх коштів за участі держави; зміни в організації чи проведенні виборчого процесу; рішення із найбільш резонансних питань; пріоритетність економічного розвитку того чи іншого регіону; ініційовані державою зміни поселенської структури, статусу окремих категорій; зміни у правилах економічної діяльності, які можуть тягнути за собою ризики погіршення екологічної обстановки; розміщення великих гідротехнічних чи інших споруд, якщо вони суттєво змінюють умови життя на певній великій території.

Застереження вимагає імітація діалогу із залученням неавторитетних спеціалістів, визначених владою представників громадськості, виключно провладних політиків та політичних сил, місцевих керівників, призначення яких здійснює центральна влада, а також представників медіа та інфлюенсерів, чия попередня діяльність була пов'язана із реалізацією проєктів влади тощо. Імітація діалогу перед ухваленням непопулярних рішень загрожує соціальними протестами, чия сила зросте за рахунок усвідомлення громадянами того, що влада не лише ухвалює такі рішення, а й відверто нехтує при тому думкою населення, прикриваючись фейковим "обговоренням".

Діалогова інформаційна політика передбачає поширення повідомлень про важливі події політичного життя країни та за її кордонами через використання кількох інформаційних джерел. Серед переваг діалогової інформаційної політики можна виділити: ефективний пошук точок дотику між владою і громадянами; визначення настроїв громадян; окреслення ефективних засобів підвищення рівня стійкості громадян до ворожих інформаційно-психологічних спецоперацій; забезпечення засобів переваги у дискурсах, які є визначальними для державного будівництва; згладжування суперечок між владою і опозицією та спільний пошук виважених тощо.

Перехід до діалогової моделі інформаційної політики може бути зумовлений також тим, що прийнятні для суспільства відповіді на багато проблемних питань після завершення / припинення бойових дій швидко сформувати не вдасться: ні влада, ні опозиція не може гарантувати концентрацію в Україні ресурсів, необхідних для післявоєнного відновлення та уникнення напруженості на соціальному ґрунті. Тим більше в умовах, коли опозиція не має явного лідера, а рівень довіри громадян до Президента України залишається порівняно високим [Майборода, 2024].

На державну інформаційну політику після завершення / припинення бойових дій справлятимуть великий вплив політичні рішення, які передбачають множинність інтерпретацій, зміну ціннісних орієнтирів громадян, плюралістичні трактування минулого, сьогодення і майбутнього України, а також трансформацію

геополітичного простору, обумовлену становленням та зміцненням багатополярності. Завдання інформаційної політики полягатиме у досягненні консенсусу щодо фіксованих проблем, що обумовить необхідність суттєвого посилення комунікації між владою і громадянами із можливою відмовою від централізованої моделі поширення інформації. Імперативна чи маніпулятивна модель інформаційної політики будуть суттєво менш ефективними, аніж діалогова, заснована на поєднанні зусиль держави та громадянського суспільства у формуванні спільних "точок дотику" для забезпечення суспільно-політичної солідарності.

Неефективність централізованої інформаційної політики ставить на порядок денний визначення часу, коли від неї доцільно відмовитися. Порівняно довго у суспільстві побутувала думка про доцільність такої відмови після завершення війни / активних бойових дій. Така думка переважно транслювалася й владою. Проте вже з 2023 року усе частіше лунало переконання, що відмова від централізованої інформаційної політики задля демократизації інформаційного простору повинна відбутися вже зараз, не чекаючи припинення бойових дій.

Частина учасників фокус-групових досліджень у середовищі журналістів переконані в тому, що потрібно діяти на випередження щоб не допустити інерції цілеспрямованої цензури та обмеження свободи слова. Інші зберігають надію, що ці обмеження будуть достатньо швидко припинені після закінчення війни, зокрема і через тиск країн Заходу. Також були висловлені сподівання на те, що безальтернативність європейської та євроатлантичної інтеграції матиме конкретні вимоги стосовно свободи діяльності медіа [Бондаренко та ін., 2025].

Як показав досвід війни, вимога повної свободи для медіа видається недоцільною. В умовах війни є певні рішення військово-політичного керівництва, які не повинні стати предметом широкого обговорення. До таких рішень можна віднести: розміщення військових частин; переміщення військ; організацію та проведення великих загальновійськових операцій (як наступальних, так і оборонного характеру); кадрові переміщення топ-рівня; організацію протиповітряного захисту населених пунктів.

Війна також виявила, що медіа, особливо приватні, можуть бути використані ворогом для формування антидержавних настроїв у суспільстві, а організований їхніми журналістами діалог із громадянами може бути спрямований виключно на дестабілізацію ситуації у країні.

Звичайно, заборона діяльності приватних медіа у сучасних умовах видається недоцільною, але потрібно зберегти вимогу щодо оприлюднення інформації про їх кінцевих бенефіціарів задля того, щоб громадяни мали можливість сформувати для себе уявлення про інтереси, цілі та завдання їхніх власників.

В умовах війни українське суспільство віддало перевагу незалежним і "швидким" електронним медіа та соцмережам, де можна отримати доступ до будь-якої відкритої інформації, а свобода висловлювань для українців залишилася однією із головних засад розвитку [*Невидимий клей* …, 2023]. Однак з часом загострилася проблема вразливості соцмереж і месенджерів від ворожих інформаційно-психологічних спецоперацій. Значна частина користувачів виявилася схильною до поширення неперевіреної інформації, чуток та недоведених висновків.

Війна виявила й загрозу популізму у контексті організації відсічі агресору. Громадян вдалося об'єднати думкою, що сучасна російсько-українська війна є екзистенційною для України, однак маніпуляції щодо можливостей і часу її завершення негативно позначилися на формуванні уявлень про неї як про тривале протистояння, яке вимагатиме напруження усіх сил громадян. Популістські заяви про можливість воєнним шляхом деокупувати тимчасово захоплені ворогом території, про масштаби допомоги Україні з боку іноземних партнерів, яку, начебто, вони зобов'язані надавати у бажаній кількості, про доцільність призначення на цивільні посади колишніх військовослужбовців без оцінки рівня їх фахової підготовки певною мірою дезорієнтували громадян.

У сучасному українському суспільстві назрів запит на відмову від політичного популізму, однак збереглись і переконання щодо переваг народоцентризму [Потапенко та ін., 2025b, с. 16]. За результатами соціологічних опитувань 2024 року українці в цілому підтримують ідею виборної демократії, верховенства права та

незалежного суду, погоджуються з ідеями народоцентризму [Потапенко та ін., 2025b, с. 16]. Це свідчить про присутність у суспільстві певного запиту на те, щоб влада дослухалася до "волі народу". Проте поширення переконання у тому, що "народ набагато мудріший за політиків", потенційно загрозливе недооцінкою ролі професійної політичної діяльності, формує підґрунтя для популізму.

Помітна ще з 2019 року ставка влади на можливість "безпосередньо" спілкуватися із громадянами, використовуючи соцмережі і месенджери, посилила увагу суспільства до інформації, розміщеної на їх сторінках. Це ще більше посилилося в умовах пандемії COVID-19, а на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ соцмережі та месенджери узагалі стали засобом найшвидшого отримання потрібної інформації. Вільне спілкування у мережі Інтернет ототожнило її із втіленням свободи обміну думками, однак така свобода зовсім не є гарантією того, що обмін інформацією, формулювання висновків буде бодай якоюсь мірою фаховим. З'явилася порівняно велика кількість "спеціалістів", які намагалися подати себе знавцями усіх і усього. Це стосується і появи "експертів", які позиціонують себе такими, що здатні адекватно оцінювати складні проблеми політичного життя. При тому привабливість участі у такому оцінюванні у багатьох випадках визначена прагненням її монетизувати. Проте поширення нефахового обговорення рішень військово-політичного керівництва країни може сприяти зростанню недовіри до влади, створює передумови для реалізації ворожих інформаційних спецоперацій, націлених на її дискредитацію.

Перехід до діалогової моделі інформаційної політики вимагає порівняно високого рівня медіаграмотності населення. Її підвищення може містити у собі такі кроки: формування звички до верифікації інформації за допомогою кількох джерел; формування переконання у громадян про можливість із максимальною недовірою ставитися до інформації, яка подана без зазначення її авторства або до такої, чиє авторство за вказаними реквізитами встановити неможливо; координація зусиль громадянського суспільства та держави у справі виявлення ворожих ІПСО; активізація

зусиль, спрямованих на протидію ворожим агентам впливу; використання програмного забезпечення, здатного виявляти ознаки ворожих ІПСО та забезпечувати аналіз алгоритмів поширення інформації; залучення до штатів органів державного управління і місцевого самоврядування спеціалістів з інформаційної політики.

Ефективна організація особистого комунікативного простору та вибір індивідуальної комунікативної дистанції видаються виваженими засобами протидії ворожим ІПСО. У зв'язку з цим необхідне формування у громадян здібностей та прагнення знати і поширювати у колі свого спілкування не стільки те, про що говорять, скільки мати потяг до того, щоб дізнатися, що відбувається насправді.

Зростання медіаграмотності населення може бути забезпечене виключно за умови, коли влада не сприяє розмиванню офіційної інформації, а подає її максимально чітко із якістю, яка не передбачає спростування оприлюднених повідомлень у майбутньому. Формування владою україноцентричних наративів сприяє згуртуванню громадян для відсічі агресору, а поширення популістських заяв може спричинити зворотний ефект.

Важливими також будуть зусилля, спрямовані на розвиток інформаційної культури та комунікативної компетенції, яка дає можливість дещо спростити пошук прийнятних формулювань для обґрунтування низки важливих політичних рішень. Однак у цій ситуації важливо, щоб влада не лише брала участь у організації діалогу, а й ухвалювала певні рішення за його результатами, але за збереження обов'язкового пріоритету професійних експертів у справі підготовки таких рішень.

Збереження централізованої моделі інформаційної політики. Потенційна загроза з боку Російської Федерації у разі завершення / припинення бойових дій буде залишатися вагомим чинником, який визначатиме спрямування державної інформаційної політики. Найбільш ймовірно, що влада виступить за збереження, принаймні протягом певного часу, "воєнної моделі" керівництва країною, мотивуючи таке рішення, наприклад, необхідністю зміцнення військового потенціалу держави для стримування можливих агресивних дій з боку РФ у перспективі, проведення

стабілізаційних заходів на наближених до ворога територіях. Збереження "воєнної моделі" може бути мотивоване й необхідністю вдаватися до ухвалення непопулярних рішень, зокрема у сфері фіскальної, міграційної та кадрової політики.

Не варто скидати з терез, що "воєнна модель" може бути збережена після завершення / припинення бойових дій і на запит українського суспільства. Про присутність такого запиту свідчать результати низки соціологічних опитувань. Хоча підтримка демократії становить 61,2%, однак на запитання "Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?" у 2024 р. 55,4% респондентів дали ствердну відповідь. Схвальну відповідь дали 73,2% опитаних і на запитання "Чи погодитеся ви з твердженням, що за певних обставин авторитарний уряд типу „сильної руки" буде кращим?". Отже, можна стверджувати: підтримка демократичного вибору залишається важливою для значної частини українців, що водночас не заважає значній кількості громадян вважати, що за певних обставин, наприклад під час війни, авторитарний уряд сильної руки буде ліпшим [Потапенко та ін., 2025b, с. 16].

Суспільний запит на сильного лідера, який зберігається в умовах війни, спонукає і буде стимулювати владу до формування відповідного іміджу за збереження централізованої моделі інформаційної політики. Однак збереження такого іміджу вимагає ухвалення рішень, які будуть підтримані більшістю громадян і не будуть загрожувати перетином визначених українським суспільством "червоних ліній", до яких варто віднести: уявлення про загрозу процесу євроінтеграції та євроатлантичної інтеграції; визнання частини тимчасово окупованих РФ територій російськими; відмову від проведення демократичних процедур або відкладення передбачених законом таких процедур на невизначений термін за можливості їх організації після завершення / припинення бойових дій; відмову від припинення дії місцевих військових адміністрацій на користь відновлення діяльності місцевих рад; потенційно корупціогенні рішення.

Централізована модель інформаційної політики може слугувати засобом переконання громадян у доцільності збереження

місцевих військових адміністрацій тільки у районах, наближених до лінії розмежування. На сьогодні наближеність територій до лінії фронту може бути обмежена 50 км, однак у майбутньому ця відстань може бути змінена. Важливо, щоб громадяни усвідомили об'єктивні показники наближеності до лінії розмежування та із розумінням сприймали обмежувальні заходи, які може застосовувати держава задля захисту від відновлення агресивних дій ворогом. Таке розуміння може бути сформоване на основі оприлюднення експертних розрахунків та висновків із максимально доступним поясненням громадянам доцільності визначення тих чи інших меж територій, наближених до лінії розмежування. Тим більше, що держава буде змушена обмежити перебування та переміщення громадян на цих територіях, а також зберегти там розміщення порівняно великих підрозділів ЗСУ.

Модифікація централізованої моделі інформаційної політики після завершення / припинення бойових дій може передбачати відмову від всеукраїнського телемарафону із посиленням фінансування державних телеканалів, принаймні один із яких має стати джерелом офіційної інформації, якість якої не потребуватиме верифікації.

Пріоритет державного фінансування такого каналу не повинен бути причиною трансляції ним переважно позиції влади. Такий підхід може дуже швидко призвести до формування у громадян упередженого ставлення до нього. Запрошення політичних опонентів та експертів, які дотримуються різних думок, може бути важливим засобом формування уявлень про канал як про майданчик високого рівня для обміну думками. Офіційний державний канал міг би дотримуватися таких правил поширення інформації: першість у оприлюдненні офіційної інформації про події та явища політичного життя країни; чітке визначення та позиціонування джерел інформації; запрошення політичних опонентів для одночасного оприлюднення / захисту позицій, пов'язаних із політичною діяльністю; подача повідомлень державною мовою (винятками можуть бути випадки, коли ситуація вимагає наведення певної інформації мовою її першоджерела); канал також може і повинен мати англомовну версію; залучення до експертного обговорення

визнаних авторитетних експертів; оприлюднення результатів журналістських розслідувань, здійснених виключно працівниками каналу або таких, результати яких повністю поділяє його керівництво і несе за них повну відповідальність; позиція громадян має бути представлена не окремими інтерв'ю з ними у громадських місцях, а результатами соціологічних опитувань, здійснених визнаними соціологічними службами; стрімінг з місця подій здійснюється виключно працівниками каналу; відсутність трансляцій ток-шоу.

Використання як джерела офіційної інформації саме телеканалу зовсім не означає відмову від її трансляції через мережу Інтернет на офіційному сайті. Навпаки, така трансляція може і повинна розглядатися як засіб збільшення поля досяжності, а також як засіб забезпечення зворотного зв'язку зі споживачами інформації.

Проблемою у разі збереження централізованої моделі інформаційної політики може бути ситуація, пов'язана із невиваженою участю військовослужбовців у політичних процесах. Тим більше, що тактика політичних сил на перших виборах після завершення / припинення бойових дій буде схожою: залучення найвідданіших представників команди, яких посилять відомими публічними особами, здатними примножити прихильність виборців. Потенційні списки кандидатів від політичних сил будуть наповнені військовими та волонтерами з багатою історією [Василь, 2025].

Конкуренція за участь у політичних проєктах відомих військових обіцяє бути запеклою. Вони жодним чином не окреслювали цієї можливості в публічному просторі, але їхня популярність і медійність, ймовірно, не залишаться без практичного застосування. Якщо активна участь військових у політичному процесі буде ускладнена специфікою служби, це може викликати певне напруження. І не тільки безпосередньо серед військових, оскільки армія є і у найближчій перспективі залишатиметься однією з інституцій з найвищим рівнем суспільної довіри.

Збереження телемарафону після завершення / припинення бойових дій, найбільш вірогідно, буде сприйматися як спроба посилення авторитарних тенденцій в управлінні державою. З цих

самих позицій може бути оцінена й спроба перешкодити роботі телеканалів, чия діяльність не була припинена як діяльність проросійських медіа. Збереження ставки влади на поширення інформації через наближені до неї медіа, блогерів та інфлюенсерів, які не мають досвіду роботи професійними журналістами, може призвести до подальшого падіння якості інформації, безумовної недовіри до інформації, яка поширюється з певних джерел, а також до пошуку громадянами альтернативних інформаційних джерел, чим неодмінно скористається ворог для поширення вигідних йому наративів.

Практика показала, що блокування певних джерел інформації має лише обмежений ефект, оскільки користувачі в Україні мають можливість звернутися до інших її джерел, зокрема й через використання VPN. Деякі інфлюенсери, чиї канали були заблоковані, просто використали для поширення контенту інші джерела. А низка успішних проєктів інфлюенсерів, які, за умови монетизації розміщення контенту, сприяли самореалізації та отриманню певних фінансових ресурсів, лише сприяла привабливості такого роду занять. Особливо це стосується молодих людей, які з дитинства мають навички керування смартфонами із можливістю самостійного монтажу та розміщення у мережі відеоконтенту.

Збереження централізованої моделі інформаційної політики може також загрожувати формуванню уявлень про неї як про таку, що спрямована на реалізацію політики в інтересах великих фінансово-промислових груп. Таке уявлення може бути підживлене переконанням, що тільки окремі медіа, наближені до частини ФПГ, отримують державне фінансування для створення контенту телемарафону. Водночас проблема фінансування медіа в умовах війни не обмежується лише цим.

Війна сприяла зростанню кількості громадських об’єднань, породжених політичною системою або зрощених із нею задля забезпечення власної підтримки та тиску на конкурентів чи політичних опонентів. При цьому частина громадських об’єднань, пов’язаних зі сферою медіа, постала та/або розвивалася за потужної зарубіжної підтримки, зокрема фінансування за програмою USAID [Вінокуров та Максимчук, 2025]. За цією програмою у

рамках проєкту "Трансформація комунікацій" фінансування отримували Мінагро, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури, Міністерство культури та стратегічних комунікацій, представництво Президента України в АРК, Секретаріат Кабінету Міністрів / Служба віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, а також Інформагентство "УКРІНФОРМ" та ін. У рамках проєкту "Медійна програма в Україні" були профінансовані ГО "Інститут Масової Інформації", ГО "Детектор Медіа", ГО "Громадське телебачення", ГО "Українська правда", ГО "Інститут розвитку регіональної преси", ГО "Інститут політичної інформації", ТОВ "Бабель", ГО "Центр Медіарозслідувань „Прозоро"", ПП "Україна молода", Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення тощо.

Скорочення або припинення фінансування цих організацій за програмами USAID вірогідно позначиться на їх активності чи навіть існуванні. Частина медіапроєктів закриється, частина адаптується, частина перечекає, але загалом є ризик значно відкотитися назад у розвитку та дотриманні стандартів медіа. Водночас можна очікувати на появу громадських об'єднань, діяльність яких була орієнтована на післявоєнний процес організації та проведення виборів або ж посилення впливу у медіапросторі певних фінансових груп, організацій та політичних партій.

Збереження чи відмова від централізованої моделі державної інформаційної політики не означає відмову від змагальності за формування переваги у дискурсах, які є надзвичайно важливими для забезпечення суспільно-політичної солідарності.

Перевага у дискурсі. Формування переваг у дискурсі буде багато у чому залежати від умов завершення війни / бойових дій. Те, наскільки такі умови будуть прийнятними для більшості громадян України, об'єктивно не варто оцінювати виключно у контексті оцінок дій влади, але найбільш імовірно, що буде відбуватися саме так. Це може призвести до "розмивання" відповідальності, оскільки буде наголос переважно на оцінці ухвалених рішень, а не на тому, наскільки ефективно вони були виконані.

Зміщення акцентів у бік пріоритетного визначення відповідальності влади може бути не на користь оцінюванню дій громадян

в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ. Звичайно, героїчні дії захисників Батьківщини, волонтерський рух, добровольчі об'єднання, дії патріотів у ворожому тилу перебуватимуть у центрі уваги медійників та експертного наукового середовища, але поза такою увагою можуть опинитися ухилення від мобілізації, самовільне залишення військових частин, дії колаборантів та незаконний виїзд частини чоловіків, здатних до військової служби або роботи на підприємствах, поза межі України тощо.

Відповідальність за результати війни / бойових дій має бути однаково покладена на державу та громадянське суспільство. І це є важливою запорукою післявоєнної виваженої оцінки причин, ходу та наслідків сучасної російсько-української війни. Видається, що саме такий підхід буде конструктивним для подальшого державного будівництва, зміцнення громадянського суспільства, відповідального за набуття та виконання владних повноважень. Для розбудови країни після завершення / припинення бойових дій важлива єдність громадян у оцінці збереження Української держави у боротьбі із сильнішим противником як результату спільних дій держави та громадянського суспільства.

Українські медіа в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення вчергове транслюють тези про можливість розв'язання внутрішніх українських проблем через приєднання до певних міжнародних альянсів. Хоча більш виваженим може бути акцент на максимальному використанні зовнішньої допомоги у власних інтересах задля зміцнення економіки та обороноздатності держави. Це тим більш важливо в умовах, коли після завершення бойових дій іноземна допомога може бути використана як важіль для реалізації в Україні певних інтересів іноземних держав.

Існування та розвиток держави вимагає підтримки громадянами пріоритету розвитку оборонно-промислового комплексу. Громадяни також повинні із розумінням сприймати релокацію виробництва, зміни поселенської структури, необхідність післявоєнної модернізації фіскальної та митної політики. Важливо не допустити післявоєнної кризи довіри громадянського суспільства до державних інституцій як до таких, що не можуть забезпечити економічне зростання та ефективну протидію корупції.

Негативним для України є формування в умовах повномасштабної війни тренду про можливість розв'язання низки внутрішніх українських проблем військовими. А особливо небезпечними є заклики до призначення виключно колишніх військовослужбовців на цивільні керівні посади. Поширення такого контенту не лише не сприяє солідаризації громадян, а виступає одним із засобів розмежування суспільства. Невиваженими також є спроби представити військових як післявоєнну загрозу для держави з огляду на їх емоційний та психофізичний стан. Україні вкрай потрібна виважена програма їх реабілітації зі зміцненням переконання у тому, що дії ЗСУ перешкодили реалізації планів ворога, пов'язаних із ліквідацією Української держави.

Державна інформаційна політика має забезпечити перевагу у дискурсі у контексті зміцнення відносин між цивільними та військовими. Шляхом до такого зміцнення, на думку психологів, має бути насамперед діалог, оскільки основною причиною непорозумінь можна назвати різницю життєвого досвіду. Водночас на тлі зменшення почуття загальнонаціональної єдності цивільні більше зосереджуються на підтримці знайомих і рідних військових [*Як розвивати* …, 2025].

Серед найбільш вагомих майбутніх проблем демобілізованих називають психологічні розлади, проблеми зі здоров'ям та нерозуміння суспільства. Тому, щоб уникнути проблем у майбутньому, державна інформаційна політика має стати вагомим засобом повернення військових до цивільного життя. При тому 84% респондентів вважають, що саме цивільні мають зробити вирішальний внесок у адаптацію військових [*Як розвивати* …, 2025]. І одним із виявів поваги до військовослужбовців має стати популяризація "жестів вдячності".

Важливим завданням державної інформаційної політики повинно стати й підвищення якості інформації про життя на тимчасово окупованих ворогом територіях. Так, наприкінці 2024 року 79% респондентів заявили, що цікавляться ситуацією на тимчасово окупованих територіях, особливо мешканці прифронтових і прикордонних областей. Водночас 52% опитаних відзначили, що медіа надають недостатньо інформації про умови життя на ТОТ.

Формування переваги у важливих для держави дискурсах має відбуватися за умов взаємодії влади із професійними журналістами, які мають високий рівень комунікативної компетентності (володіння навичками ведення діалогу, техніками подолання розбіжностей, керування емоційним фоном, переконання та аргументації).

Для держави також важливо забезпечити стійкість інформаційних ресурсів. Неодноразові атаки ворога на інформаційні ресурси України свідчать про необхідність гарантування захищеності найбільш важливих серверів, каналів передачі інформації та систем, які забезпечують її обробку, зокрема й за використання штучного інтелекту (ШІ). Концепції "глибинного захисту" передбачають заходи щодо обмеження фізичного доступу до ІТ інфраструктури неавторизованих осіб, хардверні та софтові способи захисту інформації, призначені контролювати мережевий доступ до об'єктів інформаційної системи, а також політики і процедури інформаційної безпеки [Дячков, 2019, с. 120].

Сучасний розвиток подій на фронті дозволяє стверджувати, що частина захоплених ворогом територій певний час буде залишатися непідконтрольними уряду України. Тому інформаційне забезпечення цих територій після завершення / припинення бойових дій повинно залишатися серед пріоритетів державної інформаційної політики. Така політика не має обмежуватися створенням одного чи кількох теле- чи радіоканалів, орієнтованих на жителів ТОТ.

Оцінюючи українське суспільство скоріше як роз'єднане, поляризоване, українці гуртуються по лінії спільних проблем одного на всіх та невдоволення владою. Більшість респондентів наприкінці 2024 року висловили незадоволення комунікацією центральної влади із суспільством. Ситуація з комунікацією місцевої влади дещо краща. І вищі оцінки у цьому питанні були зафіксовані у прифронтових (особливо Харківській області) та західних областях.

Це вимагає участі влади у організації обговорення важливих проблем, які постали перед суспільством під час війни. Не виключено, що для забезпечення довіри громадян владі доведеться визнати окремі помилки та прорахунки, які траплялися під час організації відсічі ворогові, концентрації дипломатичних зусиль та забезпечення підтримки України іноземними партнерами тощо.

Водночас владі не варто приписувати переважно собі ті позитивні досягнення, які можуть бути просто результатами завершення / припинення бойових дій.

Незалежно від того, яка модель інформаційної політики буде пріоритетом після завершення / припинення бойових дій, важливо забезпечити підвищення якості інформації в інформаційному полі держави, його демократизацію з відмовою влади від популістських заходів. Водночас мають бути збережені обмеження на поширення певної інформації оборонного характеру.

Держава має забезпечити перевагу у дискурсі, пов'язаному із оцінкою результатів російсько-української війни. Ключовим для визначення таких результатів є те, що вони забезпечені спільними зусиллями громадян. Перекладення відповідальності тільки на владу або на ЗСУ, на іноземних партнерів чи окремі міжнародні організації не сприятиме визначенню об'єктивних результатів збройного протистояння з агресором. Іншим ключовим моментом у забезпеченні переваги у дискурсі буде визначення факторів, які забезпечили збереження української державності.

Важливою для держави буде перевага у дискурсі, зорієнтованому на організацію відновлення України після завершення / припинення бойових дій, оскільки така перевага може сприяти поверненню частини утікачів від війни, зростанню інвестицій у розвиток виробництва та логістики, виваженій концентрації трудових ресурсів, поступовому здійсненню демобілізації зі збереженням здатності ЗСУ відбити раптовий удар ворога у разі відновлення війни.

Державна інформаційна політика повинна стати вагомою перешкодою ворожим деструктивним впливам у інформаційному просторі за умови її здійснення насамперед в інтересах розбудови держави, а не окремих великих фінансово-промислових груп чи влади. Війна довела, що українські громадяни єдині у прагненні зберегти державу, поглиблювати процес євро- та євроатлантичної інтеграції. Тому будь-які дії, які будуть сприйматися як перешкода цим процесам, можуть викликати протести громадян. У такому разі солідаризація суспільства у негативному сприйнятті рішень влади може бути вагомим фактором дестабілізації ситуації в країні.

Після завершення / припинення бойових дій держава може виступити ініціатором створення і розвитку патреон-платформ, які

дозволять не лише виявити таланти, а й скерувати їхню діяльність та енергію у русло, визначене державними інтересами. У таких умовах не виключене збільшення уваги до краудфандингових моделей за зосередження медіавласності у кількох бізнес-груп за спільного фінансування діяльності медіа.

Модернізація державної інформаційної політики може передбачати виділення телеканалу, зорієнтованого на поширення офіційної інформації та організації діалогових майданчиків найвищого у країні рівня, може забезпечити підвищення якості інформації та якості аналітичних оцінок ситуації із висвітленням виважених прогнозів. Виділення такого каналу та відмова від всеукраїнського телемарафону можуть бути здійснені до підписання угоди про завершення / припинення бойових дій.

Відмова влади від поширення інформації через окремі соціальні мережі та месенджери може слугувати вагомим засобом підвищення уваги громадян до трансльованих владою меседжів. Збереження пріоритету поширення інформації через окремі соціальні мережі та месенджери може бути фактором, який додатково сприятиме падінню довіри до владних структур.

У суспільстві зберігається відмінність у довірі до офіційних сторінок владних органів у мережі Інтернет та до інформації, розміщеної ними у соцмережах та месенджерах, оскільки під час війни сформувалося стійке уявлення про те, що такі мережі та месенджери можуть бути джерелом неперевіреної інформації та фейків.

Вкрай негативно громадянами може бути сприйнята післявоєнна спроба влади уникнути обговорення гострих проблем, які виникли у процесі організації відсічі повномасштабному російському воєнному вторгненню. Так само негативно може сприйматися спроба влади уникнути відповідальності за помилки і прорахунки, які були допущені під час війни. І особливо негативним трендом може стати спроба ототожнювати критику влади із російськими інформаційними спецопераціями.

Готовність влади до конструктивної критики та адекватної реакції на критичні зауваження має бути обов'язковою умовою

визначення підходів до формування державної інформаційної політики після завершення / припинення бойових дій.

Виходячи з того, що встановлення справедливості для жертв та постраждалих від війни, на думку половини респондентів, найбільше залежить від Президента України, можливо, саме йому варто визнати деякі свої помилки та прорахунки. Таке визнання має обов'язково супроводжуватися визначенням їх об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Це дозволить не лише пом'якшити незадоволення певними діями керівництва, а й обмежити можливості ворожої пропаганди у формуванні думки про абсолютну відповідальність президента за все, що відбувається у перебігу воєнного протистояння з РФ. Водночас варто бути досить обережним у звинуваченнях політичних опонентів з огляду на концентрацію влади в руках президентського оточення, а отже, й на різні рівні відповідальності в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Росії.

РОЗДІЛ 7

УТВЕРДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ ЯК НЕОБХІДНОЇ УМОВИ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ НА ЕТАПІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Екстремальні умови російсько-української війни зумовили відмінний характер та особливості солідаризації в цей період, привели до того, що в середовищі українського суспільства остаточно провідним типом групової солідарності (поряд з класовою, етнічною, релігійною та ін.) стала громадянська солідарність, згуртованість на рівні всього суспільства [*Соціальний діалог як інструмент повоєнної солідаризації* ..., 2024]).

Феномен солідарності, який базується на потребі соціальної взаємодії та взаємодопомоги, реалізації ідеї справедливості та загального блага, перебуває у складному симбіозі з такою автономною сферою суспільного життя, як громадянське суспільство [Парсонс, 1998, с. 38]. Громадянське суспільство, за виразом Дж. Александера, як відповідна форма соціальної організації передбачає поєднання колективної солідарності та наявності в індивіда вільного вибору, особистих переконань, розвинутих універсальних зв'язків, що базувалися на моральних принципах права та гуманізму [Александер, 1999, с. 29–30].

Поряд з цим громадянське суспільство саме виступає суб'єктом солідаризації, адже його інститути покликані слугувати інструментом їхньої громадської активності та самоорганізації, інтеграції на основі узгодження інтересів заради спільного блага [Гелстон, 2005, с. 862, 866]. З успішним функціонуванням громадянського суспільства пов'язаний і процес консолідації демократії [Патнам, 2001, с. 114–124, 209]. Останнє набувало непересічного значення для сучасної України – як в умовах мобілізації зусиль у відбитті ворожої агресії, так і на етапі мирної відбудови.

Взаємне підсилення феномену громадянської солідарності та громадянського суспільства пояснюється й тим, що в умовах

широкомасштабної російсько-української війни процес солідаризації суспільства хоча і відбувається стрибкоподібно, під тиском обставин (екзистенційна зовнішня небезпека), однак для більшості громадян він є переважно природним, не декларативним. Розвиваючи теоретичні погляди Е. Дюркгейма [Дюркгейм, 1991, с. 126, 252–258] щодо умов переходу від нижчого типу солідарності ("механічного") до вищого ("органічного"), Є. Головаха [Головаха, 2024, с. 167] запропонував розглядати події в Україні через призму "формальної" та "змістовної" солідарності, стверджуючи про перевагу останньої. Серед складових змістовної солідарності виокремлюються такі: 1) наявність усталеної національно-громадянської ідентичності (яка в роки війни остаточно стала провідною); 2) залученість у різні форми громадянської активності незалежно від того, заохочує їх держава чи ні; 3) готовність до особистих жертв заради досягнення спільної мети – збереження суверенності держави, її права на власний вибір шляхів розвитку [Головаха, 2024, с. 167–168]. У свою чергу, наявність цих характерних ознак солідарності для українського суспільства (включаючи свободу вибору, право на самоорганізацію, підтримку державних інституцій без примусу тощо), досягнення загальнонаціональної єдності дає змогу державі успішно протистояти агресору і долати труднощі реконструкції без порушення демократичних засад суспільного життя.

Взаємообумовленість розвитку громадянського суспільства з утвердженням практики солідаризму повною мірою було підтверджено вітчизняною практикою. Так, згідно з висновками дослідників, для українського соціуму, як транзитивного, тривалий час було характерне поширення ціннісно-нормативних типів, що пропагувалися у радянський час (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо) і які пов'язувалися з пріоритетами традиціоналізму, цінностями безпеки і виживання. У процесі утвердження нових суспільно-політичних відносин, стабілізації соціально-економічної ситуації в Україні відбувалося формування нової системи цінностей [Ручка та Наумова, 2013, с. 294–297].

На користь цього, зокрема, вказували і поступові зміни поведінкових стратегій громадян України, що відображало їхній

рівень адаптації до нових суспільно-політичних реалій, розширення поля для інтеграції та довіри. Складним залишалося морально-психологічне почуття суспільства. Так, у 2013 рр. рівень оптимізму серед громадян знизився до 19%, надії – до 35%, упевненості – 8%, а рівень безвиході зріс до 17%, розгубленості – до 24%, тривоги – до 33% [Ворона та Шульга, 2013, с. 500, 533]. Натомість сегментованість українського суспільства, проблеми з самоідентифікацією, недовіра до влади (Президента України, Верховної Ради України, Уряду), недостатній рівень політичної участі поряд із непрозорою "всюдисутністю" держави у всіх сферах суспільно-політичного, економічного, а також значною мірою, приватного життя [Кочан, 2013, с. 169], існуючі відмінності між нормативністю суспільних ідеалів та фактичною їхньою реалізацією (розрив між "тим, що є і тим, що має бути" [Bayertz, 1999, p. 3]), поширені явища корупції, патримоніальних та клієнтелістських відносин у сукупності з порушенням принципів соціальної справедливості та солідарності українського суспільства призводили до того, що ареал соціального життя громадян часто звужувався до "локального рівня безпосередньої взаємодії" [Зоткін, 2014, с. 25, 30].

Незважаючи на значний вплив Помаранчевої революції та Революції Гідності, які продемонстрували великий потенціал колективних дій, протестну солідарність та відчуття відповідальності за стан справ у державі, активізація участі громадян у суспільно-політичному житті на той час усе ще мала характер переважно ситуативного та емоційного згуртування в кризовому стані, але не системної солідаризації українського суспільства на основі реальних спільних інтересів, за реалізацію яких кожен має особисто відповідати [Злобіна та ін., 2016, с. 41–44]. Це пояснювало і певний "відкат" солідарних взаємодій суспільства, які після значного піднесення під час політичних криз поступово повернулися до попереднього рівня, що супроводжувалося наростанням розчарування, падінням позитивних очікувань.

Так, дослідження, проведене Фондом "Спочатку люди" та БФ "Творчий центр ТЦК" виявило, що на початку другого десятиріччя XXI ст. спонукальним поштовхом для 80% громадян до суспільної активності було "бажання поліпшити щось на місцевому

рівні" [Комарова та ін., 2013, с. 11]. Громадяни вважали найбільш надійними і ефективними осередками інтеграції сім'ю (82%), об'єднання за інтересами (29%), громадські (21%) та релігійні об'єднання (20%) [Злобіна та ін., 2016, с. 45]. Щодо політичної сфери, то вона виявилася найбільш віддаленим колом у житті пересічного українця – політичні партії і державні структури отримали найменше визнання як можливих інтеграторів суспільства.

Революція Гідності, початок гібридної війни істотно позначилися на характері і значущості цілої низки суспільних солідаритетів – зниження рівня традиційних чинників соціальної інтеграції – релігії, мови національної ідентичності і т. п., натомість підвищення ваги емоційних станів, переживань, довіри й переходу до згуртування однодумців на основі спільних цінностей і переконань. Українців все більше почало об'єднувати "прагнення спільно долати труднощі життя в країні", "віра в краще майбутнє", що свідчило про стимулюючу дію кризових механізмів інтеграції значної частини українського суспільства. Помітний зсув стався щодо суспільно-політичної самоідентифікації – значимість позиції "громадянин України" зросла в 1,5 рази [Злобіна та ін., 2016, с. 45–47, 106, 144].

Громадянське суспільство України тривалий час перебувало в аморфному стані формування, поступового нарощування потенціалу. І хоча загальний рівень довіри громадян країни до об'єднань громадянського суспільства мав позитивну динаміку, створення нових громадських організацій наражалося на труднощі. Окрім юридично-правових складнощів були й пересторогі вступати у конфлікт з офіційними представниками влади [Зоткін, 2014, с. 34–35], зневіра щодо досягнення позитивних результатів спільної діяльності, байдужість, відсутність необхідних знань та інформації щодо ОГС, незадовільний рівень громадської активності [Остапенко, 2011, с. 136]. Далеко неузгодженим залишався і комплекс інтересів, переконань та цінностей громадян, їхньої готовності до мобілізації та солідаризації навколо певної мети чи ідеї.

Помаранчева революція, Революція Гідності і початок гібридної війни у 2014 р. на тлі значного піднесення активності громадян в суспільно-політичному житті в середовищі вітчизняного

громадянського суспільства зумовили перехід від стадії "становлення" до "інституціоналізації" [Резнік, 2019, с. 66]. Останній супроводжувався прискореною розбудовою громадських мереж, поширенням практик солідарності, продукуванням нових смислів, а в цілому – перетворенням громадянського суспільства на впливового суб'єкта суспільно-політичних процесів країни, надійного партнера держави. Радикальні трансформації, що відбулися в Україні, привели до утвердження нових форм громадянського суспільства, коли діяльність його об'єднань виходила за межі захисту вузькокорпоративних інтересів окремих соціальних груп, набуваючи характеру і масштабів загального суспільного значення (зокрема, у сферах захисту прав і свобод людини і громадянина, національної безпеки і оборони, захисту здоров'я, освіти, регіонального розвитку тощо) [Пирожков та ін., 2017, с. 283].

Натомість у розвитку громадянського суспільства, який усе ще поступався у показниках розвиненим демократичним країнам, залишалися ще значні проблеми. Так, у першому–другому десятиріччі XXI ст. серед зареєстрованих десятків тисяч ОГС системну діяльність проводили лише 4–5% від загальної кількості зареєстрованих організацій [Комарова та ін., 2013, с. 8]. Частка ж членів громадських об'єднань, за різними обрахунками, не виходила за межі 13–17% населення [Зоткін, 2014, с. 33]. Наприкінці другого десятиріччя, незважаючи на значну активізацію ОГС, особливо волонтерських та добродійних організацій, за висновком експертів, діяльність їхньої значної частини здебільшого мала фіктивний характер, існуючи "на папері" або нагадуючи філії політичних партій, фінансово-промислових груп [Яремчук, 2024а, с. 158].

Широкомасштабна російсько-українська війна стала каталізатором прискорення процесів солідаризації українського суспільства. Високий рівень громадянської солідарності українців (що відображало передусім емоційні почуття реагування на небезпечний зовнішній виклик, широку стихійну ініціативу громадян різних соціальних прошарків та професій до спільних дій [Головаха та Макеєв, 2023, с. 132]) був засвідчений загальнонаціональним соціологічним опитуванням, проведеним через тиждень після початку війни (1 березня 2022 р.) СГ "Рейтинг" [*Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни*, 2022].

Починаючи з перших днів російського вторгнення громадська ініціатива спрямовувалася переважно на участь у призовній кампанії та сприяння створенню територіальної оборони, допомогу Силам оборони, мільйонам постраждалих від війни та соціально незахищеним верствам населення. Перший рік війни, зважаючи на начальну потребу, величезні масштаби проблем, що їх не мали змоги оперативно розв'язати діючі соціальні інститути, був позначений небувалим піднесенням відповідальності українців за долю своєї держави та співвітчизників, і, як наслідок, вибухом їхньої активності і самоорганізації, залученням їхніх зусиль та ресурсів в ім'я перемоги. Реагуючи на нагальну потребу часу, в Україні стрімко зросла активність волонтерського руху, благодійництва, що охопило всі регіони країни.

Цей рух взаємодопомоги (включаючи допомогу майном, одягом, їжею, ліками, фінансовими пожертвами, послугами та доставкою гуманітарної допомоги, наданням житла як притулку та ін.), який набув всенародного характеру, став полем реалізації патріотичного потенціалу громадян, формування громадянських якостей. Згаданий напрям вияву солідарності українського суспільства упродовж короткого періоду трансформувався з рівня, який нагадував стихійну самоорганізацію активістів та груп, до структурованого системного руху, який у своїй діяльності оперував сучасними інструментами логістики та менеджменту.

На середину 2022 р. близько 86% громадян України на постійній чи спорадичній основі були залучені до різних видів волонтерської та доброчинної діяльності [*Благодійність у часи війни*, 2022, с. 17–41]. Їхня кількість, порівняно з довоєнним 2021 р., зросла у декілька разів. До речі, у 2025 р. 85,4% респондентів в Україні та 87% за кордоном заявили, що були залучені хоча б до одиничних заходів з надання допомоги людям [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* …, 2025]. Абсолютна більшість громадян, які брали участь у волонтерському та благодійному рухах, запевняли, що і після війни будуть віддавати свій час і ресурси такій роботі. Рух благодійництва був настільки потужним, що, згідно з рейтингом Word Giving Index за підсумками 2022 р., Україна у світовому рейтингу благодійності посіла почесне

друге місце (78% громадян надавали допомогу незнайомим людям, 70% жертвували гроші на благодійність, 37% брали безпосередню участь у волонтерських чи благодійних організаціях) [Charities Aid Foundation, 2023]. Ефективність згаданого виду суспільної діяльності як правило посилюється за рахунок активної співпраці громадян з владними структурами, органами місцевого самоврядування, їхнього залучення до мережі діючих ОГС, особливо спеціалізованих – благодійних фондів (БФ) та волонтерських організацій.

Сплеск громадянської активності підтверджував єдність усіх верств суспільства навколо спільних ідей, загальнонаціональних цілей. На початку війни 69% респондентів вважали, що українці "долають внутрішні суперечності", прямують до згуртованої політичної нації, що було майже удвічі більше, ніж до війни [Грушецький, 2024]. Ці процеси цілком підтверджувала і динаміка визнання громадянами українського громадянства своєю пріоритетною самоідентифікацією. Якщо у лютому 2022 р. відчували себе громадянами України майже 65%, то упродовж 2022–2024 рр. цей показник стабільно доходив до 80%, а у 2025 р. становив 94%. Воєнний час впливав і на бачення громадянами головних проблем (по суті, вони відображали ставлення до свободи, соціальної справедливості, прав людини та ін., що об'єднували більшість соціуму), вирішення яких пов'язувалося зі збереженням незалежності України – досягнення перемоги у війні, боротьба з корупцією, єдність суспільства, розвиток економіки, справедливість влади та ін. [*Хто ми та якою бачимо Україну?* ..., 2025].

На рівень громадянської солідарності позитивно вплинули ефективні дії різних гілок влади з відсічі ворогу, стабілізації соціально-економічної ситуації, соціальному захисту, впровадженню нового формату комунікації і співпраці з громадським сектором. Найбільш системно про процеси солідаризації суспільства в умовах війни і переходу до мирної відбудови свідчили дослідження, присвячені проблемі соціальної згуртованості в Україні – вимірювання якості відносин між громадянами та суспільними групами, а також інституціями (горизонтальний та вертикальний зріз згуртованості) як відображення за певними індикаторами загальної єдності суспільства,

його згуртування в ім'я досягнення спільної мети. Зокрема, йдеться про Індекс соціальної згуртованості, стійкості, відновлення та відбудови (reSCORE Україна), інноваційний аналітичний інструмент, який відображав і суспільні солідарні практики. Так, аналіз матеріалів підсумкового дослідження "Соціальна згуртованість в Україні" [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024], до якого увійшли матеріали 2021–2024 рр., дає підстави стверджувати, що попри тривалу війну та її виклики, певну динаміку (включаючи і від'ємну) змін індикаторів, українське суспільство залишалося згуртованим і єдиним, особливо в горизонтальному вимірі соціальної згуртованості.

Дослідження підтверджувало присутність у середовищі українського суспільства потужного відчуття спільної національно-громадянської ідентичності, що визначало стабільно високі показники з таких ключових індикаторів, як "відчуття належності до країни", "плюралістична українська ідентичність". Натомість зазначені результати вказували і на наявні ризики, особливо у вертикальному вимірі соціальної згуртованості. Громадянська довіра до органів влади, особливо після піку у 2023 р., помітно знизилася ("турбота української влади", "підзвітність органів влади"), хоча і залишалася вище довоєнного рівня. Останнє можна пояснити впливом низки причин – "втомою від війни", відходом від ситуативного та емоційного згуртування в кризовому стані, визнанням громадянами того, що держава в екстремальних умовах неспроможна повною мірою виконувати свої функції, включаючи гарантування безпеки, впровадження реформ, боротьбу з корупцією тощо.

Свою роль відігравали і зміна емоційного стану, погіршення психічного здоров'я українського суспільства, який, за свідченням соціологів, за роки війни пережив низку зумовлених війною змін – від періоду "нереалістичного" та "першого шокового оптимізму" (2022 р.), до періоду "поміркованого оптимізму" (2023 р.) та "суворого реалізму" (2024 р.) [Головаха, 2025]. Практично, в Україні був сформований новий тип солідарної стійкості, що поєднував глибоке відчуття реальності, але без втрати надії. Віра у перемогу та щасливе майбутнє країни, яка об'єднувала основний масив суспільства, відображала не лише емоційний стан громадян, але стала для них внутрішнім імперативом [Gradus Research, 2025].

Водночас варто зазначити, що індикатор "відчуття громадянського обов'язку", який оцінює вертикальні відносини, і надалі залишався вищим за середній показник, значно перевершуючи показник 2021 р. Це свідчило про те, що українці, попри війну, не припиняли відчувати сильну особисту відповідальність перед своєю країною. Останнє охоплювало такі базові почуття, як зосередження на спільному добробуті, що демонструє солідарність, відповідальність за долю інших, повагу до соціальних правил, залучення до суспільно-політичного життя. Щодо інших індикаторів ("співпраця в громадах", "соціальна толерантність"), то хоча в них і спостерігалися певні зміни, однак загальна тенденція свідчила про їхню стабільність, присутній дух взаємодії, що було надзвичайно важливим для подолання викликів воєнного часу. Поряд з цим залишався і великий нереалізований потенціал для посилення колективної підтримки та солідарності [Білоскурський та Зурабашвілі, 2024, с. 28–30].

Зрозуміло, що довгострокова стабільність і розвиток суспільства залежали від формування органічної / змістовної солідарності, яка ґрунтується на орієнтації на спільне благо, на свідомій участі у визначенні національної стратегії. Незважаючи на присутність цих суспільних настроїв, які, безумовно, не були формальними, а системними, що відповідали інтересам і цінностям громадян, як відзначали експерти з наукового середовища країни [Головаха, 2024, с. 166–167], громадського сектору [*Соціальна згуртованість в українському суспільстві* …, 2025], високий рівень соціальної участі попри великий інтерес до політики повною мірою не трансформувався в громадянську участь – залучення громадян до вирішення суспільно значущих питань, впливу на ухвалення рішень влади. Останнє, особливо в умовах переходу країни до мирної відбудови (ймовірного зникнення / зменшення зовнішньої загрози), за певних обставин і могло привести до створення нових ризиків для внутрішньополітичної та соціальної стабільності держави [Степаненко, 2024а, с. 166], ймовірної актуалізації патерналістськи орієнтованої моделі солідаризації. Однак на перепоні цьому був високий рівень соціальної згуртованості, утвердження принципів громадянської солідарності, що стали потужними

каталізаторами впровадження у життя інноваційних механізмів соціальної взаємодії та взаємодопомоги, що створювало гарантії успішного подальшого демократичного розвитку країни.

Прямим наслідком стрімкого піднесення громадянської солідарності, залучення мільйонів громадян до розв'язання нагальних проблем держави і суспільства стала і загальна розбудова громадянського суспільства – офіційно зареєстрованих організацій та численних ініціативно виникаючих громадських об'єднань, що ініціативно виникали, діяльність яких відбувалася у тісному контакті з центральними та регіональними органами влади, органами місцевого самоврядування, територіальними громадами. Спираючись на широку підтримку населення, ОГС, окрім допомоги Збройним силам України та підрозділам Територіальної оборони (як основного напряму), забезпечення функціонування цивільної інфраструктури, надавали допомогу біженцям та ВПО (включаючи допомогу в евакуації, розв'язанні соціально-побутових проблем, наданні психологічної, правової та інформаційної підтримки), незахищеним верствам населення. Велику роль вони виконували і в галузі документування воєнних злочинів, здійснення інформаційно-комунікативного супроводу перебігу війни, боротьби з ворожою пропагандою, адвокації України на зовнішній арені та ін.

Згадані напрями, багато з яких до тих пір були нетиповими для громадського сектору, охоплювали у перший рік широкомасштабної війни абсолютну більшість проєктів діючих та новоутворених ОГС. Ці структури, як автономні суб'єкти цивільно-правових відносин, уже з перших днів війни виявили здатність не лише залучення до своєї діяльності значних людських ресурсів, але й донорського фінансування, що значною мірою зняло навантаження з державного та місцевого бюджетів. Високі потенційні можливості громадянського суспільства, стрімкий розвиток його структур, їхня спроможність до мобілізації значних матеріальних та людських ресурсів на підтримку оборонних та гуманітарних потреб України були відзначені і у звіті міжнародної правозахисної неурядової організації Freedom House [Freedom House, 2023].

Водночас в умовах війни, проголошення правового режиму воєнного стану у 2022 р. громадянське суспільство України було

вимушене долати серйозні труднощі. Передусім це стосувалося значного ускладнення середовища функціонування ОГС (погіршення показників основних індикаторів діяльності – свобода об'єднань, свобода мирних зібрань, свобода вираження поглядів, доступ до фінансування, право на приватність, безпека, право на участь у процесі вироблення та ухвалення рішень та ін.). Відбулося різке скорочення обсягу та джерел фінансування, програм державної допомоги, втрата взаємодії з партнерами, організаційна та кадрова нестабільність, переміщення до безпечніших регіонів України або за кордон до 10% організацій, виклики психологічного характеру ("вигорання", невпевненість у майбутньому). Поряд з цим близько 80% ОГС повністю або частково спромоглися зберегли своє функціонування [Яремчук, 2024а, с. 164–165].

Останнє було досягнуто завдяки наростаючій підтримці з боку населення ОГС, насамперед волонтерських та добродійних організацій, що дали змогу громадянському суспільству пройти перший період війни з номінальними втратами. Так, воєнне лихоліття, зрушення з місць мільйонів громадян призвели до різкого (майже удвічі) скорочення динаміки появи нових ОГС. Натомість за десять місяців 2022 р., незважаючи на демографічну кризу, державну реєстрацію в Україні отримали 6,4 тис. благодійних організацій, що перевершувало показники довоєнного року більш ніж у 7 разів [*Громадянське суспільство України в умовах війни* …, 2023, с. 7]. У наступні роки тенденція прискореного створення волонтерських та благодійних спеціалізованих організацій, зважаючи на нагальну потребу, була збережена. Згідно з матеріалами Державної служби статистики України упродовж 01.01.2022 р. – 01.01.2025 р. чисельність наймасовіших організацій – громадських організацій (ГО) зросла з 96,5 до 105,9 тис. (зростання на 9,7%), БФ – з 20,5 до 31,7 тис. (зростання на 54,6%) [*Кількість зареєстрованих юридичних осіб ...,* 2025].

Уже у 2022 р. ОГС підтвердили значний вплив на суспільні настрої, консолідацію та мобілізацію громадян, на відбиття смертельної небезпеки. Своєю ефективною діяльністю вони довели, що є стійкими структурами, здатними адаптуватися до умов війни, готовими залучати до своєї діяльності широкі верстви суспільства,

освоювати нові форми діяльності – участь у коаліціях або інших формах мережування суспільства, міжсекторальне співробітництво (державний, комерційний, громадський сектори), бути рушієм важливих суспільно значимих інновацій, сприяти поширенню практик громадянської солідарності. Подібні погляди поділяли і активісти громадянського суспільства, які були переконані у тому, що їхня діяльність посилювала відчуття згуртованості українського народу [*Громадянське суспільство в умовах війни* …, 2023, с. 7–8].

Підтримка держави і населення сприяла тому, що в екстремальних умовах війни громадянське суспільство країни спромоглося здійснити істотний крок у своєму розвитку. Це знайшло своє відображення і у показнику Індексу сталості ОГС, яким що вимірюється здатність громадянського суспільства в семи ключових вимірах (правове середовище, організаційна спроможність, фінансова стійкість, адвокація, надання послуг, секторальна інфраструктура, публічний імідж). Так, у найважчий 2022 р. Індекс сталості ОГС вперше зріс (!) до 3,1 бала (де 1 бал є найвищим). Із 7 вимірів Індексу сталості чотири покращили свої показники – правове середовище, організаційна спроможність, фінансова життєздатність, адвокація. Інші три – надання суспільно-корисних послуг, розвиток секторальної інфраструктури, публічний імідж – залишилися на попередньому рівні [Скворцова, 2023]. Ці помітні зрушення, у свою чергу, відображали втілення в практику почуття відповідальності та патріотизму мільйонів громадян України, які, бажаючи долучитися до розв'язання нагальних проблем держави, масово залучалися до роботи структур громадянського суспільства, створення нових. Особливо важливим було й те, що в екстремальних умовах основними джерелами фінансування ОГС стали пожертви та членські внески.

У 2023 р. ОГС, оговтавшись від перших потрясінь війни, почали працювати не тільки на збереження, а й на відновлення та розбудову країни. За рахунок посилення показників організаційної спроможності, надання послуг, секторальної інфраструктури громадський сектор посилив свої позиці, а загальний показник Індексу сталості ОГС зріс до 3 балів, увійшовши у найвищу стадію – "посиленої сталості" [Скворцова та Походай, 2024, с. 7]. У

подальшому громадянське суспільство країни і надалі нарощувало свій потенціал. Були розширені сфери і масштаби діяльності ОГС, нового рівня досягла міжсекторальна співпраця, що загалом сприяло зміцненню згуртованості та стійкості суспільства. Практично вперше ОГС проявили себе в галузі народної дипломатії та адвокації потреб країни за кордоном, що сприяло зростанню міжнародного авторитету України, пропаганді її євроінтеграційних прагнень, культивуванню майбутнього образу країни як незалежної європейської держави, створенню потужної міжнародної коаліції, акумуляції значних матеріальних та фінансових ресурсів на потреби оборони та відбудови тощо [*Індекс сталості громадського сектору* ..., 2025].

Про зрілість громадянського суспільства свідчила не лише його велика активність у відбитті небезпечної російської інвазії, але й спрямування своїх зусиль на відбудову України, яка передбачала модернізацію існуючих суспільно-політичних відносин, утвердження нової якості у відносинах держави і суспільства. Починаючи з 2022 р. з боку аналітичних ОГС були запропоновані до впровадження стратегії відбудови (серед них – "Україна після перемоги. Бачення України – 2030" (2022), "Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року" (2023), "Візія стійкості: пропозиції щодо громадського порядку денного до URC-2024" (2024) та ін.), успішне втілення яких передбачало згуртування довкола спільного бачення майбутнього країни всього українського суспільства, утвердження принципів громадянської солідарності. Були накреслені й рекомендації та застереження щодо основних напрямів відновлення, що мали відповідати принципам нового суспільного договору – подолання розриву між суспільством і державою, отримання громадянами права на політичну суб'єктність та спроможність відповідати за свою державу, побудову власного добробуту [*Україна після перемоги* …, 2022, с. 2–3].

Уже на зламі 2022–2023 рр. громадянське суспільство, окрім традиційної діяльності у сфері допомоги Силам оборони, спрямовувало свою активність на підтримку патріотичного пориву суспільства для відбудови та модернізації економічного потенціалу країни, перетворення її на демократичну та заможну європейську державу. Демонструючи політичну волю та готовність брати на

себе відповідальність, ОГС, окрім участі у розробці та впровадженні державних програм на загальнонаціональному рівні, брати участь створенні реєстрів, інформаційних систем та аналітичних центрів для супроводу відновлення в регіонах, адаптації до мирного життя ветеранів та ВПО, залучали громадськість до планування і участі у відбудові, надавали інформаційно-методичну, юридичну та психологічну підтримку населенню. Загалом ОГС передбачали стати надійними партнерами для всіх 1470 територіальних громад України, обласних державних адміністрацій, місцевих рад у розробці та реалізації програм відновлення [Яремчук, 2024b, с. 310–314]. Велика увага приділялася і запровадженню дієвих механізмів контролю за витратами коштів та боротьби з корупцією, налагодженню міжсекторального співробітництва, розвитку нової культури партнерської взаємодії між суспільством і владою, формуванню ефективної та прозорої системи публічного врядування. Втілення у життя довгострокових проєктів громадянського суспільства (серед них – "Зміцнення громадської довіри", "Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства України", "Відновлення і стійкість" та ін.) були спрямовані на консолідацію українського суспільства, утвердження принципів громадянської солідарності, підвищення рівня міжособистісної та інституційної довіри.

Потенціал громадянського суспільства повною мірою був задіяний і на міжнародних форумах, присвячених відбудові України. На першому з них – Міжнародній конференції з питань відновлення України у Лугано – URC-2024 (Швейцарія, 2022 р.) – було оприлюднено "Маніфест громадянського суспільства" країни, який підтвердив головні принципи і цінності, що об'єднали українське суспільство в обороні і відновленні [*Маніфест громадянського суспільства* …, 2022]. Висловлені ідеї виявилися суголосними з основними принципами відбудови України, визначені конференцією, серед них – верховенство права, демократична участь, гендерна рівність, інклюзія тощо.

Високого визнання громадянське суспільство країни набуло і на останній міжнародній конференції (Рим, 2025 р.). Висновки за підсумками її роботи зводилися до того, що досягнутий у роки

війни рівень солідарності та взаємодії українського суспільства, соціальної стійкості, гідності та віри у свої сили необхідно зберегти і на етапі повоєнної відбудови. Свою роль у цьому процесі бачили і представники громадянського суспільства України – "під час війни громадські організації довели свою ефективність у наданні допомоги, мобілізації ресурсів і швидкому реагуванні на виклики. Але тепер роль громадянського суспільства ще ширша, а саме – бути драйвером якісних змін, об'єднувати громади, державу й бізнес навколо реальних рішень" [Куропась, 2025]. Враховуючи набутий досвід участі у міжнародних форумах відновлення, ОГС вже у 2025 р. розпочала підготовку до URC-2026 з наміром посилити свою участь у формуванні порядку денного конференції.

Загалом громадянське суспільство України в умовах широкомасштабної війни зазнало істотних змін. Воно продемонструвало безпрецедентний вияв організованості та патріотизму, спрямувавши свої зусилля на захист державної незалежності України, права на існування української політичної нації. Зрілість громадянського суспільства, його згуртованість, високі стандарти соціальної взаємодії, наростаюча вага в суспільно-політичному житті країни були наслідком трансформаційних змін усього українського суспільства, яке в умовах екзистенційної загрози спромоглося подолати залишки суспільної амбівалентності, продемонструвати політичну волю та готовність брати на себе відповідальність, мобілізувати свої зусилля на відбиття смертельної загрози.

Каталізуючу роль у цих процесах відіграло утвердження в країні феномену громадянської солідарності, який скріплювали почуття національно-громадянської єдності, українського громадянства, патріотизму, відповідальності та активізму, інституційної та міжособистісної довіри. Завдяки стійкості та здатності до самоорганізації соціуму громадянському суспільству України вдалося не лише з найменшими втратами пройти початковий період російсько-української війни, відіграти помітну роль у допомозі силам оборони, вирішенні гуманітарної кризи, але й мобілізувати потужні ресурси у сфері мирної відбудови та розбудови України як демократичної, заможної країни. Нове поле для діяльності громадянського суспільства, наступна розбудова його структур

потребують згуртованості всього українського суспільства, що може бути забезпечене непорушним дотриманням принципів соціальної справедливості, демократії, утвердженням високих етичних і моральних стандартів, громадянської солідарності, що створює сприятливі умови для соціального діалогу, узгодження позицій й інтересів соціальних груп щодо розробки і втілення стратегій повоєнної відбудови України, її інтеграції до світового цивілізаційного простору.

Для подальшого розвитку громадянського суспільства як відповідної форми солідаризації громадян, високих стандартів соціальної взаємодії, що були продемонстровані в умовах широкомасштабної російсько-української війни необхідно:

1) підвищити дієвість заходів держави і ОГС у сфері поширення громадянської освіти;

2) мінімізувати негативні наслідки очікуваної на етапі повоєнної відбудови соціальної та політичної диференціації суспільства шляхом посилення та ефективного використання соціального капіталу, дотримання високого рівня громадянської солідарності, інституційної та міжособистісної довіри;

3) створити в країні умови для оптимального функціонування суспільного організму, інклюзивності, адаптації мільйонів громадян до умов мирного життя, для стимулювання громадянської та ділової активності, формалізації різноманітних форм самоорганізації громадян та впровадження у життя громадських ініціатив, розвитку міжсекторальної співпраці між органами влади, підприємницькими колами, органами місцевого самоврядування та ОГС;

4) популяризувати принципи солідарності, розбудови каналів соціальної взаємодії, залучати громадськість до розв'язання найактуальніших проблем країни;

5) забезпечити високий рівень довіри та співпраці між громадянами та інститутами влади шляхом комплексних заходів, спрямованих на гарантування особистої безпеки громадян, надання якісних державних послуг, удосконалення нормативно-правових інструментів взаємодії держави і суспільства, застосування партисипативних практик, розширення каналів комунікації, відкритості влади всіх рівнів;

6) утверджувати принципи соціальної справедливості та громадянського діалогу, дієвого контролю громадськості над діями влади, посилювати боротьбу з корупцією та порушенням закону, залучати громадськість до здійснення соціально збалансованого розподілу ресурсів, громадських слухань та проведення громадських експертиз нормативно-правових актів, консультацій з державними органами щодо питань відновлення країни.

РОЗДІЛ 8

САМООРГАНІЗАЦІЯ ТА ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК КАТАЛІЗАТОРИ СОЛІДАРНОСТІ: СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЄДНОСТІ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Російсько-українська війна стала каталізатором безпрецедентної самоорганізації українців та хвилі громадської активності, завдяки чому горизонтальна солідарність і довіра між людьми сягнули дуже високого рівня. Водночас, випробування війни, економічні проблеми, масштаби внутрішнього переміщення, виклики інтеграції ветеранів та епізоди політичної турбулентності поставили питання: як капітал самоорганізації перетворити на довготривалу суспільно-політичну єдність після війни?

Солідарність і соціальна згуртованість розглядаються як багаторівневі явища, що базуються на національній ідентичності й міжособовій довірі – на мікрорівні, на мережах і асоціаціях – на мезорівні та на інститутах і нормах – на макрорівні.

Солідарність – це динамічний ресурс, що виникає з а) поєднання спільної ідентичності та норм взаємності, б) спроможності спільнот до колективної дії у стресі, в) мережевої архітектури *bonding – bridging – linking* (тобто, мережі зв'язків трьох типів – тісних усередині груп (*bonding*), мостових міжгрупових (*bridging*) і "вертикальних" каналів до державних інституцій та донорів (*linking*)). Відповідно, солідарність може оцінюватися через показники довіри, участі та інклюзії з особливою увагою до перетворення "емерджентної" суспільної мобілізації (що відповідає "механічній"), на базовану на "органічній" солідарності інституціоналізовану самоорганізацію, здатну підтримувати цілісність і стабільність суспільства у довгостроковій перспективі.

Неформальна громадянська активність. Від самого початку війни спостерігався сплеск самоорганізації громадян для розв'язання суспільних потреб через спонтанні ініціативи, що базуються

на неформальних групах та мережах [*Informal Civic Activism* …, 2025], і описуються як "безпрецедентний соціальний рух" [Applebaum, 2022]. Опитування громадянської активності, проведене USAID навесні 2024 р., показало, що майже половина українців брала участь у діяльності неформальних громадянських ініціатив, що майже вдвічі більше, ніж у діяльності офіційно зареєстрованих громадських організацій. Згідно з тим же опитуванням, більшість українців вважала, що неформальні громадянські ініціативи менш корумповані (62%) і більш ефективні за легалізовані громадські організації у забезпеченні пов'язаних з війною потреб (57%) та у розв'язанні нагальних соціальних проблем (53%) [*Civic Engagement Poll* …, 2024].

Під час опитування, проведеного USAID навесні 2024 р., кожен четвертий респондент заявив, що особисто ініціював якусь суспільно корисну діяльність, а 65% у 2023 р. і 60% у 2024 р. зазначили, що вони набагато частіше допомагають іншим порівняно з довоєнним часом [*Civic Engagement Poll* …, 2024]. Водночас доводиться визнати, що активність волонтерського руху поступово згасає – опитування громадянської активності USAID зафіксувало зниження залученості до волонтерства з 62 % у 2023 р. до 59 % у 2024 р., яке повернулося таким чином до рівня 2022 р. [*Informal Civic Activism*…, 2025].

Динаміка благодійності українців. У 2022–2025 рр. одним із головних індивідуальних способів підтримки державних цілей були благодійні пожертви. За різними соціологічними даними, у 2022 р. грошові донати робили 86% мешканців України [*Благодійність у часи війни*, 2022], у 2023 р. – 70 % [Charities Aid Foundation, 2023], у 2024 р. – 67 % громадян [Charities Aid Foundation, 2024]. Такий високий рівень солідарності українців зі своїми співгромадянами призвів до вражаючих результатів. За даними Управління стратегічних комунікацій Збройних сил України, з початку повномасштабної війни до грудня 2023 р. українці зробити благодійних внесків більше ніж на 100 млрд грн [Ковальова, 2023]. Опитування, проведене USAID навесні 2024 р., показало, що впродовж останніх 12 місяців 76% українців жертвували кошти на потреби, пов'язані з війною. У майбутньому 65% опитаних були готові донатити на підтримку ветеранів, ВПО та інших постраждалих від війни, 17% –

на відновлення пошкодженої інфраструктури (серед ВПО – 63% і 24%) [*Civic Engagement Poll* …, 2024].

Діяльність організацій громадянського суспільства також була зосереджена переважно на цих же напрямах: згідно з проведеним опитуванням, 77% громадських та благодійних організацій тим чи іншим чином допомагали ЗСУ, з них 90% надавали гуманітарну допомогу, 70% – інформаційну підтримку, 50% – організовували збори на потреби військових [*Громадянське суспільство України в умовах війни* …, 2023]. Від початку повномасштабної війни відбулося скорочення активності у таких сферах, як культура, спорт, туризм, менше уваги стало приділятися захисту прав людини, екології, соціальному підприємництву та науково-аналітичним дослідженням [*Громадянське суспільство України в умовах війни* …, 2024].

Цифрові інструменти участі. Війна прискорила перехід від офлайн-залучення до цифрової участі, зокрема набули поширення такі її форми, як електронні петиції та звернення, які забезпечують швидку артикуляцію суспільного запиту і є важливим інструментом формування порядку денного для центральних і місцевих органів влади. Інший перспективний напрям – формування громадських бюджетів. Цифрова участь відкриває можливості для онлайн-консультацій, які справляють значний вплив на підтримання солідарності у суспільстві, оскільки вони діють як канал "спільного сенсотворення", який: а) перетворює конфлікт інтересів на переговорний процес; б) вибудовує "вертикальну довіру" до органів влади; в) забезпечує включеність (інклюзію) громадян, підсилює відчуття належності; г) унормовує спільні правила, підтримує культуру поваги до процедур [*Strengthening Ukraine`s resilience* …, 2024; Keudel et al., 2024]. Цифрова участь під час війни стала ключовим каналом солідаризації населення та контролю за діями влади, але її довгострокова спроможність залежить від прозорості рішень, кіберстійкості, інклюзії та реальної зв’язки з виконанням політик і проєктів.

Важливе значення на повоєнний час – зберегти і посилити динаміку індивідуального відчуття громадянами своєї єдності. Треба мати на увазі, що згуртованість українського суспільства

поступово зміщується з "мобілізаційної єдності" у бік "інституціоналізованої згуртованості" із такими її організованими формами, як волонтерські мережі, благодійні фонди, цифрові сервіси, місцеві партнерства та ін., які переводять енергію солідарності у сталі практики громадянської участі [*Economic Surveys: Ukraine 2025*, 2025; *Strengthening Ukraine`s resilience* …, 2024; Keudel et al., 2024]. Водночас негативні явища в економіці, корупційні скандали, політичні конфлікти частково розмивають вертикальну довіру, тому відчуття єдності найвищі у площині оборонної взаємодопомоги та локальної співпраці, і слабші – у ставленні до загальнонаціональної політики [Myronovych et al., 2024; Білоскурський та Зурабашвілі, 2024].

Сукупність наведених даних свідчить, що суспільство залишається високо згуртованим у вимірі горизонтальної солідарності, тоді як сприйняття вертикальної єдності (довіра до політичних інститутів) є мінливою. Тому сценарії повоєнної єдності мають спиратися на інституціоналізацію горизонтальної солідарності і відновлення вертикальної довіри через прозорість та результативність політик, що підтримуватиме згуртованість суспільства на високому рівні навіть у періоди політичної турбулентності.

Факторний фон повоєнної динаміки суспільної солідаризації. Очікується, що після завершення війни на передній план вийде проблема подолання наслідків затяжного внутрішнього переміщення великої кількості людей, зокрема задоволення низки їхніх базових потреб [*Crisis in Ukraine*, 2025]. Для цього потрібне поєднання інструментів держави та громадянського суспільства: з боку держави – розвиток житлових програм і компенсацій за втрачене житло працевлаштування та перекваліфікація, муніципальні сервіси інтеграції; з боку громадських організацій – соціальний супровід, юридичні консультації, локальні хаби допомоги та програми інтеграції, партнерства з громадами й бізнесом.

Масштаби переміщення створили нові виклики перед приймаючими громадами. Для запобігання напруженню потрібні заходи, що знижували б конкуренцію за дефіцитні ресурси й підвищували б прозорість у їх розподілі: відкриті черги, спільні консультативні ради, партисипативні бюджети на інтеграційні проєкти, медіація / комунікаційні кампанії проти стигми тощо [Myronovych et al., 2024; Білоскурський та Зурабашвілі, 2024].

Негативним фактором залишається наростання виключеності закордонних українців із суспільно-політичного простору України. Ключовими детермінантами тут виступають географічна відстань та відмінність життєвого досвіду тих, хто залишився, і тих, хто виїхав, що зумовлює поступове віддалення останніх від національного інформаційного та суспільного порядку денного. Експертні оцінки також вказують на зростання розбіжностей у поглядах та інтерпретаціях суспільно важливих тем (зокрема, ставлення до мобілізації та зовнішньої підтримки). Зростанню виключеності українців за кордоном із суспільно-політичного життя України сприяють їхня стигматизація, зокрема звинувачення у "зраді" через виїзд, знецінення внеску у підтримку України, а також гендерно визначені упередження – докори на адресу жінок у "роз'єднанні сім'ї" та підозри щодо легальності виїзду чоловіків. Наслідком є посилення тривоги щодо майбутньої реінтеграції та очікування дискримінації й бар'єрів у доступі до публічних послуг, включно з державними інституціями [*Невидимі, стигматизовані, героїзовані* ..., 2025].

Неминуче заявить про себе ветеранський фактор. Інтеграція ветеранів критично важлива для збереження солідарності в українському суспільстві, зниження ризиків соціальної фрагментації ("військові vs цивільні"), мінімізації соціальної девіації, зміцнення місцевого врядування й економіки, перетворення воєнного досвіду на ресурс розвитку. Навпаки, провали у реабілітації / зайнятості ветеранів здатні породжувати локальні конфлікти і підривати довіру до суспільних інститутів.

Стан суспільної солідарності значною мірою визначається фактором політичної участі громадських активістів. Уже зараз, відповідно до опитування компанії "Active Group" (березень 2024 р.), більше половини респондентів вважають, що волонтери здатні замінити деякі функції державної влади (55,2%) та місцевого самоврядування (60,1%). Понад те, 36,1% опитаних заявили, що знають волонтера, який був би кращим міським головою за діючого, 53,8% – кращим за діючого депутата місцевої ради та 51,8% – діючого депутата Верховної Ради [*Електоральний вплив волонтерства*, 2024]. Той факт, що багато українців убачають у волонтерах потенційних політичних лідерів, свідчить про можливість їх

активної участі у політичних процесах у майбутньому. Ймовірність цього посилюється й низькою довірою громадян до політичних партій [*Оцінка ситуації в країні* ..., 2025].

Помітним фактором є поглиблення співпраці між волонтерами і державними структурами, що підтверджує інституціоналізацію волонтерського руху. Якщо на початку війни багато ініціатив діяли стихійно і автономно, то згодом виникли механізми координації з органами влади. За даними опитувань 2023 р., близько 40% громадських і волонтерських організацій отримували запрошення до співпраці з органами влади. Половина респондентів мала успішний досвід взаємодії з місцевим самоврядуванням, чверть – із центральною владою [*Громадянське суспільство України в умовах війни* ..., 2024].

Сценарний аналіз розвитку суспільно-політичної єдності у повоєнній Україні. Можна окреслити чотири можливі сценарії розвитку суспільної єдності у повоєнній Україні: оптимістичний – інклюзивна консолідація (успішне об'єднання суспільства на основі спільних цінностей і участі всіх груп); інерційний – локальна стабільність за національної фрагментації (збереження згуртованості переважно на місцевому рівні за ослаблення загальнонаціональної єдності); песимістичний – розпад вертикальної довіри, занепад участі (криза довіри до влади і втома суспільства, що призводить до роз'єднаності та пасивності); трансформаційний – новий суспільний договір через інтегровану участь (глибинні реформи, що інституціоналізують співпрацю держави і громадян, закладаючи основу стійкої єдності). Кожен зі сценаріїв стосується низки питань – якою може бути суспільна згуртованість, яку роль відіграватимуть різні актори (волонтери, громадські організації, держава, місцева влада, ветерани, ВПО, діаспора, цифрові платформи, міжнародні партнери), якими можуть бути ключові ризики, можливості та політики, що сприятимуть чи перешкоджатимуть реалізації відповідного сценарію.

За **оптимістичного сценарію** Україна зберігає і нарощує суспільну солідарність, досягнуту під час війни, переводячи її на "органічний" рівень після перемоги. Горизонтальна солідарність інституціоналізується – емерджентна самоорганізація часів війни

еволюціонує у повсякденні практики співучасті громадян у відбудові та управлінні. Одночасно відновлюється вертикальна довіра: влада стає більш відкритою і підзвітною, тож громадяни поступово зміцнюють повагу до державних інституцій. У суспільстві формується інклюзивна національна ідентичність – почуття єдності базується не лише на спільній загрозі, а й на спільних цінностях, дотриманні законів та активному громадянстві. Спрацьовує механізм "спільного переживання перемоги", коли люди з різних регіони і соціальних / професійних груп відчувають себе співтворцями успіху держави. Як результат, рівень соціальної згуртованості стабільно високий: українці в усій країні підтримують одне одного, довіряють як одне одному, так і демократичним інститутам. Така інклюзивна консолідація створює середовище, де конфлікти розв'язується шляхом діалогу, а ворожим силам важко розколоти суспільство.

Ключову роль у реалізації такого сценарію повинні відіграти найбільш впливові і авторитетні суспільні актори. Особлива роль відводиться волонтерству. У післявоєнний період волонтерський рух переходить від стихійної мобілізації до сталого партнерства з державою; волонтери і надалі відіграють ключову роль у суспільстві, але все більше інтегруються в офіційні структури і процеси. Їх мережі професіоналізуються та спеціалізуються, зберігаючи гнучкість, набуваючи водночас інституційних рис. Волонтери спільно з органами влади створюють механізми координації допомоги, беруть участь у проєктах відбудови (наприклад, громадський нагляд за відбудовою громад) і програмах соціальної підтримки. У відповідь держава спрощує регулювання та оподаткування їхньої діяльності, підтримує грантами локальні ініціативи тощо. У підсумку, волонтери стають невід'ємною частиною "нової нормальності" – громадяни знають, що в будь-якій справі можуть розраховувати і на державу, і на самоорганізованих активістів.

Інший авторитетний актор – громадські організації (ОГС). Громадянське суспільство зміцніло і розширило свою діяльність. Багато ОГС під час війни переключилися з екстреної допомоги на системні напрями розвитку країни. У повоєнний час вони стають партнерами держави у впровадженні реформ: від боротьби з

корупцією та забезпечення верховенства права до соціальної реінтеграції ветеранів і ВПО. У рамках нового суспільного договору влада залучає ОГС до процесу ухвалення рішень – через громадські ради, консультації, спільні робочі групи тощо. Громадські організації здійснюють незалежний моніторинг відбудови, надають експертизу та тримають зворотний зв'язок із громадами. Така інституціоналізація співпраці підвищує легітимність політик і допомагає уникати помилок, оскільки рішення приймаються з урахуванням потреб громад. Успішні приклади цього вже спостерігаються: за оцінками Freedom House, навіть під час воєнного стану Україна продовжувала реформи у сфері верховенства права, створюючи умови для більш формалізованої участі ОГС у контролі та адвокації [*Freedom on the Net 2024* ..., 2024; *Freedom in the World 2025* ..., 2025]. В оптимістичному сценарії ця тенденція лише посилюється.

Держава та її інституції повинні забезпечити прозорість, компетентність і орієнтацію на задоволення потреб громадян. За інклюзивного сценарію влада активно працює над відновленням вертикальної довіри – через результативні політики та публічну підзвітність, центральне керівництво також підтримує децентралізацію та субсидіарність, тобто надає більше повноважень місцевому самоврядуванню і громадам, залишаючись при цьому ефективним координатором національної стратегії розвитку. У процесі відбудови держава декларує інклюзивність і рівномірність розподілу ресурсів. Антикорупційні інституції функціонують автономно, що мінімізує репутаційні втрати. Модель взаємодії з суспільством зміщується від менторської до партнерської: планування відбудови супроводжується широкими залученням громадян, експертів і волонтерів. Такий підхід підвищує легітимність рішень і підтримує суспільну єдність у кризових умовах.

Органи місцевої влади та місцевого самоврядування мають виступати ключовими осередками розвитку та вузлами суспільної єдності. Реформа децентралізації закріплюється, і надалі забезпечуючи громадам ресурсну спроможність і управлінську автономію для розв'язання локальних проблем. Водночас поглиблюється співпраця з громадянами та ОГС через громадські слухання,

бюджети участі й спільні проєкти з волонтерами та бізнесом. Пріоритетами місцевої політики стають інтеграція ВПО та ветеранів (житлові програми, центри підтримки, освітні й медичні послуги). Така конфігурація поєднує загальнонаціональну солідарність із урахуванням місцевої специфіки, формуючи міцний фундамент єдності на рівні держави.

Сценарій інклюзії передбачає, що учасники бойових дій успішно реінтегруються в мирне життя завдяки державним програмам реабілітації, освіти, працевлаштування та підтримки ветеранського підприємництва. Це запобігає розмежуванню "військові vs цивільні" й перетворює ветеранів на локальних лідерів шляхом їхньої участі у місцевому самоврядуванні, громадських проєктах, бізнесі тощо. Капітал довіри та набутих на війні компетентностей (лідерство, організація, відповідальність) конвертується в посилення соціальної згуртованості та повоєнну відбудову.

В оптимістичному сценарії повоєнного відновлення частина внутрішньо переміщених осіб повертається до місць походження із компенсаціями та житловою підтримкою, інші – повністю інтегруються у громади, що їх прийняли. Реалізація принципу "не залишити осторонь нікого" передбачає поєднання державних інструментів (житлові програми, пільгові кредити) та ресурсів громадянського суспільства (локальні центри підтримки, правова допомога, інтеграційні заходи). *Bridging*-солідарність між ВПО та місцевими долає диференціацію "свій – чужий" і підвищує внутрішню згуртованість; прозорі правила розподілу ресурсів, відкриті черги й антистигматизаційні кампанії мінімізують конфлікти. Результат – консолідація політичної нації та перетворення масового переміщення з демографічного виклику на ресурс активного громадянства.

Українці за кордоном розглядаються державою як повноцінні актори відбудови й політичної участі. Держава інституціоналізує взаємодію через спеціальні програми й цифрові сервіси, розширюючи механізми участі та знімаючи бар’єри – з акцентом на підтримку й діалог, а не контроль. У фінансовому вимірі зберігається значущість грошових переказів закордонних українців рідним, водночас посилюються інвестиції діаспори в українські

бізнес-проєкти (зокрема, через податкові стимули). Громадські організації діаспори переорієнтовуються на довгострокові проєкти розвитку – від відбудови інфраструктури до освітніх і культурних програм. У підсумку, діаспора стає "мостом" між Україною та світом; повернення частини фахівців підсилює людський капітал і єдність українців, де б вони не жили.

Широке використання цифрових сервісів (зокрема "Дії") має сформувати інфраструктуру е-демократії, яка підвищує прозорість і підзвітність урядування. Цифрові канали залучають різні групи до вироблення рішень і трансформують конфлікти інтересів у переговорний процес. Наявність реальних наслідків у таких обговорень підтримує довіру. У підсумку, цифрові платформи стають "нервовою системою" консолідованого суспільства, що швидко виявляє проблеми, акумулює ініціативи та спрямовує ресурси солідарності.

Для **інерційного сценарію** характерне збереження локальної згуртованості (сусіди, волонтерські та ветеранські спільноти тощо) за одночасного послаблення загальнонаціональної єдності. Вертикальна довіра до центральних інститутів знижується, тоді як горизонтальні зв'язки між людьми і групами лишаються міцними. Країна набуває "мозаїчної" конфігурації: осередки стабільності функціонують автономно, але між ними бракує координації. Відсутній загальнонаціональний консенсус щодо реформ і розвитку – регіони та окремі соціальні групи рухаються різними траєкторіями. Єдність піддається ерозії – попри відсутність взаємної ворожості колишнє піднесене відчуття "ми всі разом" уже не відтворюється. Гострої внутрішньої кризи немає, проте потенціал воєнної солідарності реалізується не повною мірою.

Роль ключових акторів буде відрізнятися. Волонтерський сектор зберігає високу локальну активність (допомога війську, постраждалим, доброчинність), але втрачає загальнонаціональну координацію. Частина волонтерів інтегрується в ОГС, інші діють неформально. Волонтери і надалі компенсують брак державних ресурсів у критичних сферах (медицина, підтримка ВПО), однак відсутність єдиної платформи знижує вплив сектору на загальнонаціональну політику, зміщуючи фокус на локальні проєкти.

Громадський сектор зберігає активність, але характеризується фрагментацією та конкуренцією за ресурси. Регіональна динаміка

нерівномірна: за наявності підтримки місцевої влади й доступу до коштів донорів ОГС реалізують проєкти відбудови, соціальної допомоги та просвіти; в інших сферах занепадають через дефіцит фінансування і відтік кадрів. Загальнонаціональна координація слабшає: коаліції воєнного періоду частково розпадаються, окремі організації звужують фокус до спеціалізованих напрямів. Доступ до центральної влади обмежений: консультації часто мають формальний характер, вплив громадських рад мінімальний, тому ОГС частіше співпрацюють із муніципалітетами та міжнародними партнерами. Сукупно це зумовлює зниження впливу громадянського суспільства на національному рівні.

Центральна влада зберігає керованість, але її зв'язок із суспільством послаблюється. Політика набуває інерційного характеру, що виражається у підтримці статус-кво та мінімальних реформах. Масштабні антикорупційні чистки та проривні зміни відсутні; довіра до центральних інститутів низька. Влада уникає непопулярних рішень, збалансовує групи впливу, обмежує вплив ОГС на "велику політику" й більше спирається на силові органи, ніж на суспільну довіру. Хоча інституції функціонують, загальнонаціонального консенсусу бракує, а рішення центру часто натрапляє на опір або пасивний саботаж на місцях.

У межах інерційного сценарію органи місцевого самоврядування виступають головним гарантом повсякденної стабільності та користуються вищою довірою громадян, ніж центральна влада. Зміцнюється локальний патріотизм і, як наслідок, зростає впливовість місцевих еліт. Звичним явищем стає реалізація програм відбудови у партнерстві з донорами напряму, без узгодження з Києвом, що де-факто посилює автономізацію ОМС і погіршує взаємодію із центральною владою. Наслідок – нерівномірність розвитку: ресурсні громади відбудовуються швидше, тоді як бідніші регіони відстають. Попри ризики "вотчинності" та конкуренції за інвестиції і кадри місцеві інституції забезпечують базові послуги й порядок, частково компенсуючи слабкість загальнонаціональної консолідації.

Становище ветеранської спільноти в умовах послабленої національної єдності скоріше за все набуде територіальної

нерівномірності. У громадах, де діють ефективні програми реінтеграції ветеранів, вони стають опорою локальної згуртованості. Водночас відсутність єдиної національної стратегії та дефіцит робочих місць у низці регіонів генерують локальні кризи (протести, конфлікти з владою через недостатність реабілітації чи / та забезпечення житлом), які медіа масштабують до загальнонаціонального наративу. Формується латентний поділ "ветерани – цивільні" (звинувачення у привілейованому становищі vs нерозуміння досвіду участі у бойових діях). Успішність реінтеграції стає залежною від місця проживання. Центральна влада не спроможна системно мобілізувати ветеранський капітал на цілі розвитку. Радикалізація можлива, але в межах інерційного сценарію не стає домінантною.

Під час реалізації інерційного сценарію інтеграція внутрішньо переміщених осіб має фрагментарний характер: частина ВПО успішно "вкорінюється" у приймаючих громадах (в Україні чи за кордоном), але більшість залишається у стані тривалого переміщення через руйнування / окупацію місць походження та повільну реалізацію житлових програм. Відсутність цілісної державної стратегії зумовлює індивідуальні рішення (еміграція, тимчасове житло, оренда) й локальну конкуренцію за ресурси (робочі місця, освіта, медицина), що періодично породжує напруження всередині громад й стигматизацію ВПО. Обсяги підтримки з боку держави та донорів скорочуються; комплексного рішення – щоб ВПО або повернулися, або інтегрувалися повністю – немає. Довгострокові наслідки – зниження рівня єдності внаслідок посилення соціальної стратифікації, залежність від міжнародної допомоги та ерозія довіри до держави й місцевих інституцій.

За інерційної траєкторії залученість українців за кордоном до громадсько-політичної участі у житті України поступово знижується: після піку мобілізації у воєнний час активність спадає, частина нових мігрантів повертається, але значна частка інтегрується в країнах перебування. Державна політика щодо діаспори залишається формальною та директивною (фокус на поверненні, а не партнерстві), що демотивує участь. Відбувається поступова асиміляція; активну громадянську позицію займає порівняно невелика

кількість мігрантів, але їхня чисельність зменшується через дефіцит діалогу з Києвом. Обмеженість повідомлень у медіа про життя українців за кордоном поглиблює відчуження. Зрештою, роль діаспори звужується переважно до грошових переказів і епізодичної гуманітарної підтримки, замість системної участі у відбудові.

Після воєнного піку цифрової участі цифрові платформи переживатимуть стагнацію: "Дія" розширює сервісні функції, однак модулі е-демократії майже не розвиваються; е-петиції та онлайн-консультації зберігаються формально, рідко впливаючи на політику, що знижує мотивацію громадян до участі. Водночас горизонтальні комунікації в локальних спільнотах залишаються активними, тоді як загальнонаціональний дискурс у соцмережах поляризується через відсутність об'єднавчого порядку денного, як у воєнний час. Часткове збереження воєнних обмежень у медіаполі під гаслом національної безпеки додатково витісняє дискусії в неформальні канали. У підсумку, цифрові платформи виконують передусім сервісну, а не об'єднавчу функцію.

Песимістичний сценарій віщує настання після війни глибокої кризи суспільної єдності: стрімко падає рівень вертикальної довіри до всіх центральних інститутів влади включно з президентом. Паралельно згасає горизонтальна солідарність: економічний спад і втома переводять поведінку у режим "кожен за себе"; громадянські пожертви й участь різко зменшуються, найбільш активні громадяни виїжджають за кордон або маргіналізуються. У суспільстві поширюється наратив: "за що боролись, якщо нічого не змінюється?". Соціальний клімат визначають розчарування та цинізм; конфлікти інтересів не врегульовуються і трансформуються в відкриті лінії розколу (ветерани vs влада, ветерани vs решта населення без бойового досвіду, місцеві vs ВПО, українці в Україні vs українці за кордоном), зростають поляризація й радикалізація публічних дискусій. У підсумку "соціальний клей" руйнується: солідарність зникає, держава формально функціонує, але без легітимного лідерства й довіри, що робить систему надзвичайно вразливою до зовнішніх впливів та внутрішніх потрясінь.

Роль ключових акторів у солідаризації суспільства мінімізується. У песимістичній траєкторії волонтерський рух переживає

різкий спад через вигорання, брак нових учасників і скорочення пожертв. Частина організацій згортає діяльність; інші стикаються з бюрократичним тиском і репутаційними втратами на тлі поодиноких скандалів та зростання суспільного цинізму; рівень довіри до волонтерів падає. Окремі волонтерські лідери намагаються змінити систему з середини через політичну діяльність, але гублять авторитет у брудній боротьбі і часто маргіналізуються. Частина осередків радикалізується та діє автономно. Рух фрагментується, втрачає національні орієнтири й перестає бути об'єднавчим чинником.

Вплив ОГС різко знижується через падіння внутрішнього й зовнішнього фінансування, "втому" донорів та репресивні кроки держави (інформаційні атаки, обмежувальні норми, регуляторний / податковий тиск). Кооперація з владою мінімальна; антикорупційні та правові ініціативи блокуються або саботуються. При найгіршого розвитку подій ОГС зазнають переслідувань з боку держави. Громадська підтримка слабшає: протести малолюдні, петиції не набирають голосів, активісти виїжджають або маргіналізуються. Наслідок – деактивація сектору, втрата механізмів громадського контролю та зниження спроможності суспільства до виявлення й корекції зловживань.

У песимістичному сценарії центральна влада балансує між неефективністю та авторитарністю. Брак суспільної довіри ускладнює впровадження державних рішень; відповіддю влади на невдоволення населення стає посилення силових інструментів і звуження процедурної демократії (часткове збереження воєнних обмежень, контроль інформаційного поля, відтермінування виборів). Ослаблення громадського контролю супроводжується корупцією, непрозорим перерозподілом відбудовчих ресурсів і захопленням держави коаліціями старих еліт / олігархічних груп. Деградація політичної системи ще більше підсилює неефективність держави – політичні партії втрачають легітимність; виборчі процеси – або популістичні, або керовані. Як наслідок, зростає ймовірність реваншу проросійських політичних сил та міжнародної ізоляції. Вертикальна довіра зруйнована: інституції існують без суспільного мандата, держава спирається на силові структури та

пропаганду, втрачаючи здатність бути неупередженим арбітром між групами інтересів.

За песимістичного сценарію криза довіри поширюється на громади: послаблення громадського контролю деформує децентралізацію, сприяючи появі / збереженню "локальних феодалів" та корупційному привласненню ресурсів. Центральна влада, убезпечуючись від опору на місцях, частково згортає децентралізацію, що провокує конфлікти центру з регіонами / містами та управлінський хаос. Наслідки для мешканців – деградація публічних послуг, дефіцит місцевих бюджетів, падіння довіри до органів місцевого самоврядування, криміналізація економічного життя. Громади перестають бути опорою солідарності.

Внаслідок провалу політики реінтеграції ветеранська спільнота перетворюється на осередок соціальної напруги: частина ветеранів радикалізується на тлі несправджених очікувань, посттравматичного стресового розладу, безробіття й житлової нестабільності. Це підвищує ризики насильницьких інцидентів, криміналізації ("ветеранські" угруповання), силових акцій протесту та прямих сутичок із правоохоронцями. Поглиблюється розкол "ветерани vs цивільні" (взаємні стигми, конкуренція за бюджетні ресурси). Не знайшовши себе у мирному житті, частина людей з бойовим досвідом деградуватиме (зростання аддикцій і суїцидів).

У песимістичній траєкторії інтеграція внутрішньо переміщених осіб зазнає краху: скорочуються виплати, житлові програми не реалізовуються, мільйони людей залишаються у тимчасовому або переповненому житлі без перспектив повернення. ВПО формують ізольовану, біднішу та фрустрованішу групу, стикаються зі стигматизацією та бар'єрами доступу до праці й політичного представництва. На тлі конкуренції за дефіцитні ресурси зростає конфлікт "місцеві vs приїжджі", часом переростаючи у насильницькі інциденти. Довгострокові наслідки для ВПО – маргіналізація, депривація, втрата довіри до суспільних інституцій; для держави і громад – відтік людського капіталу (еміграція активних, соціальна деградація вразливих).

За песимістичного розвитку подій поглиблюється відчуження між Україною та закордонними громадами: фінансова, адвокаційна

й культурна підтримка різко скорочується, частина діаспорних організацій переорієнтовується на інтеграцію мігрантів у країнах, що їх приймають. Давні діаспорні середовища демотивуються корупцією й авторитаризацією влади в Україні; хвиля мігрантів періоду війни прискорено асимілюється, знижуючи лобістський потенціал. Державна політика щодо діаспори стає формально-бюрократичною й несприйнятливою до критики, інформаційні простори українців в Україні і за кордоном кардинально відрізняються, міжпоколінні зв'язки з батьківщиною слабшають. Наслідок – тривала втрата людського та соціального капіталу за кордоном і руйнування "мостів" співпраці.

У кризовій післявоєнній Україні цифрові інструменти громадської участі фактично перестають працювати: держава зберігає цензурні практики, а громадяни втрачають мотивацію до конструктивної онлайн-участі. Електронні петиції та консультації мають номінальний характер, влада ігнорує їхні результати, що зумовлює згасання цифрової участі. Паралельно посилюються контрольні й маніпулятивні застосування цифрових технологій (стеження, ботоферми). Соцмережі поляризуються і стають каналами поширення дезінформації та мови ворожнечі, трансформуючи інтернет з інструменту солідаризації на засіб дезінтеграції суспільства.

Трансформаційний сценарій може стати якісно новим етапом розвитку українського суспільства, коли на основі уроків війни та післявоєнних викликів формується новий суспільний договір між громадянами, державою та іншими акторами. Він передбачає глибокі структурні зміни, які інституціоналізують солідарність і роблять громадян співтворцями державної політики. Суспільна згуртованість у цьому сценарії спирається не лише на патріотичні емоції, а й на розвинені інститути участі та культуру співпраці. Горизонтальна солідарність (довіра і взаємодопомога між людьми) доповнюється вертикальною (довіра до інституцій), оскільки інституції реформуються у відповідь на запит громадян. У підсумку, соціальний капітал переходить від "екстреної єдності" до практик повсякденної співучасті.

Ключова ознака трансформаційної динаміки – інтегрованість: соціальні групи взаємодіють не ізольовано, а через сталі

багатосторонні платформи співучасті. Місцеві рішення виробляються спільно громадою, експертами, бізнесом і владою; на національному рівні громадяни за допомогою онлайн- та офлайн-інструментів долучаються до формування реформ, моніторингу їх виконання й обговорення законопроєктів. Усе це трансформує конфлікти інтересів у переговорні процедури й кооперацію, зменшуючи поляризацію; держава ж перетворюється на модератора справедливих правил.

Встановлюється новий баланс участі й підзвітності: сталі канали впливу (вибори, консультативні ради, е-опитування) працюють і дають відчутний зворотний зв'язок, формуючи раціональну довіру, підкріплену прозорістю процесів та позитивним досвідом співпраці на різних рівнях. Єдність переходить від "механічної" екстреної мобілізації воєнного часу до "органічної" солідарності модерного суспільства – з розподілом ролей і спільними інституційними правилами. Через інклюзивні публічні дискусії формується консенсус щодо стратегічних цілей (реформи, модель розвитку, зовнішньополітичний курс). У підсумку суспільство стає стійкішим до внутрішніх та зовнішніх шоків і здатним до швидкої конструктивної мобілізації.

Роль ключових акторів у трансформаційному сценарії набуває належної дієвості. Волонтерство інституціоналізується та професіоналізується, переходячи від екстреної мобілізації до стійкого партнерства з державою. Провідні ініціативи еволюціонують у спроможні ОГС / благодійні фонди й інтегруються у публічну політику, зберігаючи при цьому операційну автономію. Держава формує сприятливе правове середовище й механізми співуправління (наприклад, реально діючі координаційні ради при центральних органах влади). Частина лідерів входить до публічної служби, привносячи етичні стандарти "служіння", що змінює філософію бюрократії. У підсумку, волонтерський сектор виконує контрольні, інноваційні та співвиробничі функції, трансформуючи "енергію солідарності" у сталі громадянські практики та посилюючи інституційну спроможність держави.

У трансформаційному сценарії громадянське суспільство розширюється й інституціоналізується як співвиробник політики.

Держава створює стійкі механізми взаємодії: парламентські та урядові платформи з участю ОГС і донорів, громадські ради з реальними повноваженнями та обов'язком органів влади публічно обґрунтовувати відхилення їхніх рішень тощо. ОГС залучаються до розроблення реформ і нагляду за відбудовою (із правом проведення аудиту використання коштів), що підвищує якість і легітимність рішень. Сектор покращує власну прозорість і професіоналізується, масштабуючи діяльність у сферах освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг, антикорупції та екологічних програм. У підсумку, формується модель спільного врядування, де держава, ОГС та донори (бізнес) забезпечують координацію відновлення, а їхня співпраця зменшує конфліктність процесів.

Центральна влада проходить інституційне перезавантаження, що закріплює новий суспільний договір на засадах прозорості та підзвітності. Запускаються системні реформи: судова (оновлення суддівського корпусу за участю експертів і громадськості), антикорупційна (забезпечення повної функціональності НАЗК, НАБУ, САП, ВАКС, очищення органів влади від корупціонерів), реформа держслужби на засадах меритократії із прозорим відбором, реформа СБУ (усунення дублюючих функцій, зосередженість на контррозвідці). Прийняття рішень робиться більш відкритим: впроваджується електронна система відстеження всіх нормативних актів, публічні консультації онлайн стають обов'язковими перед ухваленням важливих рішень. Уся державна інформація (крім таємної) стає відкритою, що підвищує інституційну спроможність і довіру. Політична культура змінюється – представники бюрократії з "начальників" перетворюються на менеджерів, які служать громадам. Паралельно держава інвестує в людський капітал і соціальну єдність: підтримує освіту, культуру, суспільне мовлення як платформу загальнонаціональних дискусій, а також системно вимірює громадську думку і коригує свою політику на основі отриманих даних. Усе це формує стійку вертикальну довіру та партнерську модель взаємодії між державою та суспільством.

Реформа децентралізації виходить на новий рівень: громади отримують ще більшу суб'єктність, але разом з тим вибудовується чітка вертикаль відповідальності та співпраці з центром. Після

війни громади стають головними агентами відбудови – центр передає їм більшу частину коштів від міжнародної допомоги на реконструкцію, залишаючи за собою функцію контролю стандартів і координації між регіонами. Інституційну спроможність громад посилюють нарощення власних доходів та обмін досвідом. Такі механізми громадянської участі як партиципаторні бюджети, консультації та спільні дорадчі органи стають обов'язковими елементами врядування. Оновлення місцевих еліт відбувається за рахунок приходу до влади лідерів із громадського сектору та ветеранів, які мають високий кредит довіри й працюють у зв'язці з місцевими активістами. Підзвітність забезпечують громадські наглядові ради, відкриті дані про бюджети громад, електронні референдуми з деяких питань. Це формує новий локальний патріотизм: мешканці ідентифікують себе з громадами, відчуваючи реальний вплив на рішення. Через горизонтальні мережі (асоціація міст, професійні спільноти реформаторів) відбувається масштабування кращих практик; держава стимулює конкуренцію за прозорість і участь через рейтинги та грантові бонуси. У підсумку, громади перестають бути місцем можливої фрагментації, а навпаки – стають фундаментом єдності.

Ветеранська політика вибудовується на основі їхньої повної інтеграції у мирне життя через роботу, освіту, соціальні гарантії, які забезпечуються центрами підтримки, програмами перекваліфікації, податковими стимулами для роботодавців і грантами на ветеранське підприємництво. Інший бік інтеграції передбачає інституціоналізацію участі ветеранів у врядуванні шляхом створення консультативних ветеранських рад при органах влади, залучення до громадського нагляду за відбудовою й розподілом ресурсів, а також до проєктів локальної безпеки (організація системи територіальної оборони, навчання населення базовим навичкам виживання в умовах катастроф тощо). Успішна інтеграція ветеранів знижує ризики фрагментації суспільства, мінімізує девіації і зміцнює місцеве врядування та економіку, перетворюючи воєнний досвід на ресурс розвитку. Високий суспільний кредит довіри сприяє політичній репрезентації ветеранів (партії / рухи з ветеранським ядром), що підсилює патріотичну, відповідальну орієнтацію політики. Сукупно

ветеранська спільнота перетворюється з групи ризику на структурний ресурс післявоєнного розвитку та суспільної єдності.

Внутрішньо переміщені особи інтегруються за логікою *bridging*-солідарності – через "наведення мостів" між ВПО та громадами, що їх приймають, у різних сферах життя. Державні програми спрямовуються на базові потреби ВПО: масштабне будівництво / придбання житла для тих, хто не може повернутися, організація працевлаштування й перекваліфікації, забезпечення дітей місцями у школах і садках тощо. ВПО включають у прийняття рішень щодо них самих (наприклад, рада ВПО, яка консультує ОДА з питань, що стосуються інтеграції, чи платформа консультацій з ВПО при профільному міністерстві). Як наслідок, рішення стають більш адресними і справедливими. Напругу "свій–чужий" долають через прозорий розподіл ресурсів та спільне планування. Стратегічно держава створює умови для безпечного повернення (деокупація, розмінування, відбудова з участю майбутніх мешканців) паралельно з повною інтеграцією тих, хто залишається. За 3–5 років більшість ВПО або повертається додому, або набуває повноправного статусу в громадах, які їх приймають; горизонтальна згуртованість утримується завдяки вбудованим механізмам інтеграції. Як наслідок, явище ВПО де-факто зникає, а практика емпатії та мобільності закріплюється як елемент нової національної ідентичності.

У трансформаційному сценарії держава переходить від директивної моделі до партнерства з діаспорою, інституціоналізованого через спеціалізований центральний орган і цифрову платформу "є-Діаспора", інтегровану з "Дією". Платформа забезпечує цифрові можливості громадянської участі та інструменти для інвестування й проєктної кооперації. Діаспору системно залучають до стратегічного планування відбудови. Усунення правових бар'єрів (зокрема, запровадження подвійного громадянства) поєднується з медійною політикою видимості діаспори в Україні. Розгортаються освітньо-культурні програми: підтримка українських шкіл за кордоном, стажування й мобільність для молоді, а також програми реінтеграції для тих, хто вирішив повернутися. У підсумку, діаспора перетворюється з "емігрантського ресурсу" на розширену частину політичної нації, що стабільно підтримує Україну фінансово, політично та культурно; ризики асиміляції та відчуження зменшуються.

Цифрові платформи виступають інституційним ядром трансформаційної моделі громадянської участі. Е-інструменти закріплюються як повноцінні механізми демократії: "Дія" та суміжні сервіси підтримують місцеві е-референдуми, пілотні онлайн-вибори в ОТГ і регулярні е-консультації з аналізом пропозицій та обов'язковим зворотним зв'язком. Електронні петиції перетворюються з інструменту тиску на механізм співтворення політик. Оприлюднення інформації про відбудову підсилює підзвітність, а модеровані онлайн-дискусії знижують поляризацію й підвищують довіру до рішень. Сукупно це переміщує вирішення конфліктів на вищі рівні, підвищує якість політик і формує сталу систему "держава – громади – громадянське суспільство". Україна позиціонується як лідер електронної демократії та отримує відповідне міжнародне визнання.

Україна стоїть перед декількома траєкторіями повоєнного розвитку – від консолідації на основі залучення всіх громадян до небезпечної фрагментації суспільства. Оптимістичний та трансформаційний сценарії демонструють, що за наявності політичної волі, довіри та інклюзивних політик країна може зберегти і примножити загартовану у війні єдність, перетворивши її на чинник швидкого відновлення і демократичного поступу. У цих сценаріях волонтери, ветерани, громади, держава та зовнішні партнери діють як єдина команда, а горизонтальна солідарність інституціоналізується та підживлює вертикальну довіру.

Натомість інерційний та песимістичний сценарії застерігають, що без продовження реформ, без прозорості влади і реального залучення громадян після війни є ризик втратити дорогоцінний капітал єдності. Локальна згуртованість не компенсує розколів національного масштабу, а втрата довіри до інституцій і занепад участі можуть обернутися глибокою соціально-політичною кризою. Особливо небезпечним є руйнування горизонтальних зв'язків між різними групами (військовими і цивільними, ВПО і громадами, які їх приймають, діаспорою та українцями всередині країни) – ці розколи здатні підірвати національну стійкість зсередини на радість зовнішньому ворогу.

Від того, наскільки вчасно і мудро держава та суспільство впровадять досвід, здобутий в роки війни, у повоєнне життя,

залежить, чи закріпиться феномен української солідарності як довготривала національна єдність. Практичні кроки для цього відомі – прозоре врядування, підзвітність чиновників, розширення участі громадян, успішна інтеграція ветеранів та ВПО, партнерство з громадянським суспільством на всіх рівнях. Реалізація таких політик сприятиме найкращим сценаріям. Натомість нехтування ними або згортання реформ створює передумови гірших альтернатив, яким ще можна запобігти.

Отже, повоєнна Україна має історичний шанс – спираючись на безпрецедентний досвід самоорганізації та довіри, закласти фундамент непохитності у своїй згуртованості. Вибір між сценаріями залежить від рішучості еліт та зрілості суспільства. Сценарний аналіз показує не фатальну зумовленість, а радше "дорожню карту" ризиків і можливостей, на яку вже сьогодні можуть орієнтуватися ті, хто формує політику єдності. Головне – не втрачати час та не розгубити капітал солідарності, а спрямувати його на інклюзивну консолідацію і трансформацію України в процвітаючу демократію. Це найкраща запорука того, що жертви війни не були марними, а ворогам більше ніколи не вдасться посіяти розбрат серед українців.

РОЗДІЛ 9

ПОСТВОЄННА ПАМ'ЯТЬ І СОЛІДАРИЗАЦІЯ УКРАЇНЦІВ

Війна неминуче породжує не лише фізичну, а й моральну деструкцію. Вже це робить важливим і актуальним питання про зв'язок поствоєнної пам'яті із солідаризацію українців. Концептуалізуючи поняття "політика колективної пам'яті", доцільно підкреслити, що така політика – це не просто конструювання консенсусного бачення минулого, а й механізм конструювання соціальної згуртованості. Недаремно чимало дослідників поєднують антропологію, психологію, соціолінгвістику, соціологію, історіографію та політичну теорію для аналізу того, як наративи формують спільні уявлення про минуле і як ці уявлення впливають на сучасну політику та суспільну єдність.

Поствоєнна політика пам'яті покликана формувати уявлення про те, ким є українці як народ, що ним було пережито і які цінності захищались і мають захищатися надалі. Пам'ять є спільним символічним простором, який об'єднує людей з різним досвідом війни, через неї формується спільна ідентичність і цілісність нації. Якщо пам'ять буде вибірковою або замовчуватиме те, про що, як комусь видаватиметься, "незручно" говорити, це може породити образу, протистояння, розкол. Суспільна пам'ять – це також спосіб проговорити й осмислити колективну травму. Без цього біль залишається "всередині" й може породити напругу між групами населення.

Доцільно при цьому згадати розроблену Міхаелем Ротбергом концепцію множинної (взаємозалежної) пам'яті (*multidirectional memory*). Ця концепція протистоїть поширеним уявленням про те, що пам'ять про історичні травми є обмеженим ресурсом, за який різні групи змагаються. Множинна пам'ять, на переконання М. Ротберга, не усуває конфлікти. Проте вона "створює можливість для перетину травматичних досвідів замість їх ізоляції..." [Rothberg, 2009, p. 5–6]. Пам'ять про одну трагедію не витісняє іншу, а може стати джерелом солідарності чи порівняння. Це вкрай важливо для

контекстуалізації травматичного досвіду України (як жертви російської агресії) у світовому травматичному досвіді.

Інклюзивна та виважена політика пам'яті – один з ключових елементів на шляху до солідарного українського суспільства, в якому інтерпретації минулого не затіняють планів на майбутнє. Лише така політика може бути щитом проти повторення помилок, утрачених шансів, зради. Вона виховує покоління з розумінням цінності свободи й гідності.

"Колективна пам'ять" – поняття часом аж занадто популярне. Воно вживається у медіа, його можна почути у повсякденних розмовах. Ба більше, від 1980-х років виникла своєрідна "індустрія" пам'яті. Це, зокрема, можна ілюструвати наявністю великої кількості термінів, що їх можна знайти в працях на цю тему. Ось лише деякі приклади: "публічна пам'ять", "соціальна пам'ять", "культурна пам'ять", "історична свідомість", "тілесна пам'ять", "глибока пам'ять", "мнемонічні битви" тощо. Проте механізми колективної пам'яті не до кінця зрозумілі навіть тим, хто вважає себе фахівцем з цього питання. Як слушно зауважує професор Джеймс Вертш, додаткові ускладнення "виникають через те, що колективна пам'ять може бути в центрі дебатів – часто досить запеклих – у публічній сфері та популярних ЗМІ, де мало уваги приділяється чітким визначенням" [Wertsch, 2009, p. 117].

Ще складніше дотримуватися чітких визначень, коли йдеться про сценарні оцінки (тобто про спроби окреслити контури того, що ще не стало фактом) повоєнної суспільно-політичної солідарності в Україні. Не дивно, що поки що відсутні публікації на таку проблематику, хоча деякі аспекти проблеми вже аналізуються в рамках наукових досліджень або проєктів громадських організацій.

У цьому розділі робиться спроба визначення можливих варіантів впливу політики пам'яті на поствоєнну консолідацію українського суспільства. Йтиметься про консолідацію шляхом героїзації захисників, про роль деколонізації, дерусифікації і декомунізації, про меморіалізацію подій війни, про роль політики пам'яті в процесі інтеграції ветеранів у суспільно-політичне життя, про освітню політику й історичний наратив.

Лінії можливого розколу. Немає сумніву, що наслідки війни позначаться на згуртованості суспільства. Ще у 2020 році соціолог Євген Головаха підкреслював, що українське суспільство є розділеним за регіональними, мовними та ідеологічними ознаками: "Притому що близько 70% українців дивляться в бік Заходу і вважають Росію агресором, ми все ще розділене суспільство, а війна ці лінії розділу тільки поглиблює" [*Українське суспільство залишається* …, 2020]. Соціолог, зокрема, вказував на те, що існують різні погляди на майбутнє окупованих територій: близько 30% громадян підтримують кожне з рішень – відмовитися, відвоювати або надати автономію. Також є ризик релігійного розколу, якщо Православній церкві України не вдасться мирно завершити процес свого формування.

У своєму інтерв'ю у серпні 2025 року Є. Головаха звертав увагу, що війна призвела до виникнення нових потенційно антагоністичних соціальних груп, які після війни можуть загрожувати серйозною напругою та конфліктами: ті, хто був на фронті, й ті, хто не був; ті, хто мігрував за кордон, і ті, хто залишився; ті, хто втратив близьких, житло, роботу, бізнес, здоров'я, й ті, хто не втратив [Котляр, 2025].

Демограф Елла Лібанова робить інший важливий акцент. Вона звернула увагу на можливість розколу за ознакою поведінки під час війни. Вона вважає, що після завершення бойових дій може виникнути напруга між тими, хто залишався в Україні, і тими, хто перебував за кордоном [Середа, 2023]. Дослідниця підкреслює важливість донесення цього ризику до влади, щоб уникнути розбрату. На запитання, наскільки є великим ризик того, що проросійські настрої, які панували в Україні до 24 лютого, знову відродяться після завершення війни, Е. Лібанова відповіла: "Повністю – ні, але частково – так. Цей ризик є. Тим більше, ми нікуди від свого сусіда не подінемося, а імперськість Росії не подолана. І я не бачу жодних ознак того, що щось іде до її подолання" [Середа, 2023].

Соціолог, ректор університету "Київська школа економіки" Тимофій Брік у серпні 2024 року (після проведених опитувань) зауважував: "…Не хочу, щоб ви подумали, що ми живемо в

ідеальному світі. Є передумови, щоб поляризація з'явилася" [Ремовська, 2024]. Вірогідність виникнення ліній розколу в поствоєнному суспільстві України ніким не піддається сумніву. Якщо розбіжності не подолати, виникне ризик розчарування, конфліктів і внутрішньої напруги. Багато людей, особливо ветерани, внутрішньо переміщені особи та постраждалі, потребуватимуть підтримки. Поствоєнна солідарність – це також готовність суспільства приймати, розуміти і підтримувати тих, хто пройшов через війну. Без цього – неможлива реінтеграція та національне примирення.

Війна об'єднала багатьох українців навколо ідеї державності, свободи й гідності. Поствоєнна солідарність має зберегти і розвинути цю єдність – не лише задля протистояння ворогу, а й заради побудови потужної, але водночас демократичної країни. Спільна історична пам'ять має стати однією з основ цієї єдності.

Перед цим необхідно нагадати, що в Україні політика пам'яті формується та реалізується через низку державних інституцій, громадських організацій та окремих осіб, які відіграють ключову роль у формуванні історичної свідомості та комеморативних практик.

Насамперед – про державні інституції. Центральним органом виконавчої влади, який координує державну політику у сфері національної пам'яті, є створений у 2006 році Український інститут національної пам'яті. УІНП відповідає за декомунізацію, дослідження Голодомору, вшанування борців за незалежність, реабілітацію жертв репресій, а також створення архівів і меморіальних комплексів. Для реалізації комеморативних проєктів він взаємодіє з місцевими органами влади, громадськими організаціями та міжнародними партнерами.

Кабінет Міністрів України затверджує нормативно-правові акти, які регулюють політику пам'яті, наприклад, постанови щодо деколонізації топонімії чи вшанування захисників України. Кабмін також координує створення меморіальних комплексів.

Верховна Рада України ухвалює закони, що формують правову базу політики пам'яті, зокрема закони про декомунізацію, реабілітацію жертв репресій, вшанування Героїв Небесної Сотні, про засади державної політики національної пам'яті українського

народу тощо, а також постанови, наприклад, про вшанування українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни.

Міністерство культури та інформаційної політики України відповідає за інформаційне забезпечення політики пам'яті, розвиток музейної справи та збереження культурної спадщини, координує створення музеїв.

Важлива роль належить Президенту України та його Офісу. Глава держави видає укази, які визначають ключові дати та заходи, наприклад, День пам'яті жертв голодоморів або День захисників України. Президенти України включно з нині діючим, залежно від їхніх політичних поглядів, впливали на вектори і акценти політики пам'яті.

Наукові інститути гуманітарного профілю Національної академії наук беруть участь у дослідженні важливих історико-політичних подій, які формують політику пам'яті.

Місцеві органи влади відповідають за реалізацію політики пам'яті на регіональному рівні, зокрема перейменування топонімів, установлення пам'ятників та організацію місцевих комеморативних заходів.

Громадські організації, такі, наприклад, як Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, проводять дослідження та сприяють громадським дискусіям щодо політики пам'яті. Громадська організація "Музей сучасного мистецтва" та платформи культури пам'яті Минуле / Майбутнє / Мистецтво реалізують проєкт "Культура пам'яті в повоєнній Україні".

Експертне середовище також відіграє свою роль: історики, політологи, соціологи досліджують політику пам'яті та пропонують концепції її розвитку.

До ключових осіб, які впливають на формування і реалізацію політики пам'яті, слід віднести Президентів України (визначають стратегічні напрями політики пам'яті), керівників УІНП, а також науковців і громадських діячів, які формують дискурс політики пам'яті через дослідження, публікації, громадські ініціативи.

Таким чином політика пам'яті в Україні координується державними органами, але значну роль відіграють громадські організації та експерти. Разом з тим слід визнати, що всі роки після

відродження у серпні 1991 року державної незалежності України політика пам'яті не була у фокусі уваги держави. Російська агресія, розпочата у 2014 році, кардинально змінила ситуацію. Політика пам'яті починає сприйматися як важливий інструмент творення майбутнього, а тепер вже і як важливий чинник суспільної солідарності у воєнний і повоєнний період.

Стосовно сценаріїв повоєнного розвитку можна розглянути кілька, як видається, ефективних і прагматичних засобів консолідації поствоєнного суспільства України за допомогою політики пам'яті.

Консолідація через героїзацію захисників. Понад мільйон українців і українок мають досвід військової служби. Ветеранами в Україні офіційно визнають тих, хто брав участь у російсько-українській війні й отримав відповідний статус згідно із Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 1993 року [Про статус ветеранів війни ..., 1993].

Інтеграція досвіду та історій цих людей у національну пам'ять має відіграти важливу роль. Великого значення набуде формування пантеону героїв війни. Героїзація захисників України від російської агресії може слугувати консолідації українського суспільства як у воєнний, так і в повоєнний час.

По-перше, визнання мужності й жертовності воїнів формує відчуття національної єдності, усвідомлення того, що завдяки їхньому подвигу збережено свободу та незалежність держави. По-друге, героїчні постаті створюють моральні орієнтири й ціннісні взірці для суспільства, є прикладом справжнього, щирого патріотизму, громадянської відповідальності, особистої та національної гідності. По-третє, увічнення пам'яті про героїв має ґрунтуватися на балансі між шануванням подвигу і збереженням людяності образу героїв**.**

Президент Зеленський запровадив поняття "Політика Героїв", окресливши її суть так: "Створення пантеону Героїв та Національного військового кладовища. Створення Національного музею російсько-української війни та системи локальних музеїв, які вшанують пам'ять про війну та збережуть досвід перемоги для наступних поколінь українського народу. Творче осмислення

досвіду війни, експорт досвіду нашої перемоги засобами культури. Створення офіційної історії війни, визначення національного канону інтерпретації війни з Росією" [Зеленський, 2023].

Держава та суспільство створюють пантеон Героїв війни через офіційне визнання (державні нагороди, почесні звання, відзначення пам'ятних дат), освітні ініціативи (включення історій героїв у навчальні програми), культурні проєкти (встановлення пам'ятників, створення фільмів, книг, виставок, відображення подвигів у мистецтві, літературі, музиці), медійне висвітлення (популяризація через ЗМІ, соціальні мережі), громадські ініціативи (волонтерські проєкти, музеї, меморіальні заходи).

Є чимало прикладів успішної, сказати б, здорової героїзації захисників України, яка не лише вшановує подвиг, а й реально консолідує суспільство. Найпомітніші з них на державному рівні – це присвоєння звання Героя України із врученням "Золотої Зірки". Наприклад, посмертно пілоту Степану Тарабалці, відомому як "Привид Києва", або льотчиці Владиславі Черняхівській. Слід згадати офіційні Дні пам'яті (День захисників і захисниць України, День пам'яті захисників, які загинули за незалежність). Вони стали загальнонаціональними символами, а не "формальними датами".

Іменування вулиць і площ на честь загиблих військових у різних містах (що символічно закріплює пам'ять у повсякденному просторі), міські мурали (наприклад, мурал на честь "Азовсталі" у Києві, вулиці з портретами захисників у Львові, Харкові, Дніпрі та інших містах) – все це має позитивний ефект. Як і зусилля у сфері культури. Тут можна згадати про створення документальних фільмів (наприклад, "20 днів у Маріуполі", "Залізні янголи Маріуполя", "Світло переможе темряву"), які подають образи героїв живими і людяними. У сучасній музичній культурі також знаходимо приклади переконливої героїзації захисників України без фальшивого пафосу (тут найяскравіший приклад – гурт "Океан Ельзи"). Книги, присвячені війні, і репортажі журналістів з фронту доносять до суспільства голоси воїнів, розповіді про їхні часто дуже непрості долі.

За роки війни сформувалися певні символи спротиву. Наприклад, "Азовсталь": оборона заводу в Маріуполі стала глобальним

символом мужності, а захисники "Азову" – героями не лише для України, а й для світу. "Привид Києва", навіть якщо образ був напівлегендою, уособлював незламність ППО і пілотів. Ще один приклад – оборона Бахмута і постать Дмитра Коцюбайла ("Да Вінчі"), Героя України. Це приклад героїзації, яка об'єднала і військових, і цивільних. В усіх цих випадках ключ у тому, що образи героїв не відірвані від реальності: вони конкретні, людяні, вплетені в щоденне життя (назви вулиць, пісні, документальні фільми), і саме тому героїзація працює як консолідуючий механізм.

Разом з тим проблема вже не є і не буде простою. Психолог Тетяна Циленко підкреслює, що героїзація може посилювати почуття провини у військових. Вона зазначає, що ветерани нерідко переживають травматичний досвід коли повертаються в громадянське життя, а суспільна героїзація лише ускладнює їхню адаптацію, особливо якщо відсутня психологічна підтримка [Цуба, 2024].

Дослідження, проведене Українським ветеранським фондом разом із соціологічною групою "Рейтинг" і Сиракузьким університетом (США), показують, що надмірна героїзація може створювати образ "іншості" – коли ветеранів подають як щось виняткове або потенційно небезпечне, що, в свою чергу, спричиняє соціальну стигматизацію [Замірська, 2025].

Є і більш категоричні погляди. У публікації "Української правди" Роман Вінтонів (очевидно, ветеран і експерт), відповідаючи на запитання про ідеальний образ ветерана, висловився так: "Неідеальна, звичайна людина" [Коляда, 2018]. Це, на його думку, ідеал ветерана. Героїзація заважає, адже формує завищені соціальні очікування.

Психолог Олена Сек вважає, що героїзація – "це завжди про завищені очікування […], коли ветеран має відповідати образу героя – це створює додатковий тиск. Тому все-таки – не героїзація, а повага" [Кравчук та Ваховська, 2024].

Не можна відкидати можливі суперечності між соціальними групами, що спричиняється: різними поглядами на війну (частина суспільства може мати інші уявлення про роль певних осіб), політичними розбіжностями (героїзація може викликати дискусії

через політичні уподобання), регіональними відмінностями (різні області можуть мати своїх героїв і символи), перспективою майбутнього (для одних герої війни – символ боротьби, для інших – нагадування про втрати).

Як бачимо, присутній чітко артикульований запит на баланс між гідністю й підтримкою без ідеалізації, між визнанням подвигу й збереженням людського образу захисника. Пам'ять про ветеранів має об'єднувати поствоєнне суспільство, а не створювати дистанції між "героями" та "звичайними людьми". Лише так у повоєнну добу героїзація захисників може стати основою для зміцнення національної ідентичності, розвитку громадянської солідарності та побудови демократичної держави, де цінність людського життя та свободи буде усвідомлена всіма. Досягнути такого ефекту навряд чи можливо без інструменту героїзації тих, хто віддав життя чи у певних ситуаціях, ризикуючи життям, виявив мужність у боротьбі із російським агресором. Цього не оминути, оскільки рашисти не приховують прагнення знищити Україну як державу, а українців як націю.

Деколонізація, дерусифікація, декомунізація. Із цієї тріади першою в політиці пам'яті була окреслена декомунізація. Йдеться про Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", ухвалений Верховною Радою України у 2015 році [Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного …, 2015], обговорення і процес ухвалення якого викликали доволі інтенсивну полеміку, в якій взяли участь не лише українські, а й закордонні інтелектуали.

Критики, зокрема правозахисні організації (наприклад, Amnesty International), зазначали, що Закон може обмежувати свободу слова через розмиті формулювання. Заборона "пропаганди" комуністичної символіки могла трактуватися надто широко, що створювало ризик переслідування за висловлення поглядів чи використання символів у наукових, мистецьких чи історичних контекстах. Європейські інституції, зокрема Венеційська комісія, у своєму висновку 2015 року вказали на проблематичність Закону через його потенційну невідповідність європейським стандартам свободи

слова та асоціацій. Комісія рекомендувала уточнити формулювання, щоб уникнути надмірного обмеження прав [*Рішення "Венеціанки" про декомунізацію* …, 2015].

Історики висловлювали занепокоєння, що Закон може ускладнити неупереджене вивчення радянського періоду. Наприклад, використання комуністичної символіки в наукових працях чи музейних експозиціях могло бути неправильно витлумачене як "пропаганда". Закон критикували за те, що він використовувався як інструмент політичної боротьби, зокрема для дискредитації опонентів, асоційованих із лівими чи проросійськими поглядами. Дехто вважав, що декомунізація була спрямована не лише на символи, але й на придушення альтернативних політичних наративів. У східних і південних регіонах України, де радянська спадщина справляла сильніший вплив, Закон викликав спротив серед населення, яке асоціювало декомунізацію з атакою на їхню культурну ідентичність чи історичну пам'ять. Зміна назв міст, вулиць і демонтаж пам'ятників сприймалися як нав'язування "західноукраїнського" погляду. Процес декомунізації критикували за хаотичність і непослідовність. Наприклад, перейменування населених пунктів і вулиць часто відбувалося без достатніх консультацій із місцевими громадами, що викликало невдоволення. Крім того, демонтаж пам'ятників іноді супроводжувався актами вандалізму.

Незважаючи на критику, прихильники Закону наголошували, що він був необхідним для розриву з тоталітарним минулим, зміцнення національної ідентичності та протидії російській пропаганді, особливо в контексті війни на Донбасі та окупації Криму. Такий наголос принципово був правильним. Проте вже тоді серед критиків почулися голоси про те, що, замість деколонізації, влада воює з комуною, яка і так мертва, про те, що декомунізація – це субститут процесу деколонізації. Влада не мала відваги сказати про це відверто, бо це вимагало б більших змін у суспільній ментальності. Легше воювати з чимось, чого вже нема, ніж з реальними проблемами. Значна частина громадян України думками перебуває в радянському просторі, тобто має ментальність колонізованої жертви. Велика частина населення перебуває під впливом

стокгольмського синдрому стосовно росіян, і щоб його вилікувати, потрібна складна терапія, а не тільки знесення пам'ятників [Рябчук, 2018].

Повномасштабна російська агресія проти України змусила владу повернутися до закону про декомунізацію. У 2023 році він був уточнений та посилений законом про деколонізацію [Про засудження та заборону пропаганди …, 2023]. Як зауважують дослідники, закони 2015 і 2023 років по суті "закривають" вікно минулого жорсткими приписами ліквідації з публічного простору "совєтської" та імперської символіки і найменувань. Проте деколонізація – це не тільки рух зверху від влади, це також низовий рух, який недостатньо лише зафіксувати в законах. Суспільство мусить бути свідомим необхідності і доцільності процесів деколонізації" [Петренко-Лисак, 2024].

Одним з кроків до цього є ухвалений Верховною Радою України у серпні 2025 року Закон "Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу". Документ вводить у правове поле низку нових понять, зокрема "війна за Незалежність України", "національна пам'ять", "державна політика національної пам'яті Українського народу", "історична антиукраїнська пропаганда", "злочини проти Українського народу", "місце пам'яті Українського народу". На рівні Закону вперше закріплено визначення терміна "рашизм" як гібридної тоталітарної ідеології, що поєднує елементи російського шовінізму, імперіалізму, комуністичних і нацистських практик.

Законом урегульовано правовий статус Українського інституту національної пам'яті як центрального органу виконавчої влади, що дозволить забезпечити його належне фінансування та ефективну діяльність. Також визначено основні принципи, завдання та напрями політики національної пам'яті, окреслено форми увічнення пам'яті та механізми збереження місць пам'яті.

Документ передбачає, що відновлення та збереження національної пам'яті, захист державної мови й охорона культурної спадщини є питаннями національної безпеки. Кабінет Міністрів України має розробити та ухвалити Державну стратегію відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

Важливими новаціями є встановлення правил найменування та перейменування вулиць, площ і закладів відповідно до законів про декомунізацію та деколонізацію. Зокрема, назви, ухвалені за законом, не можуть змінюватися упродовж 10 років. Відновлено й "антисаботажний механізм" деколонізаційного законодавства: місцеві ради отримують шість місяців для усунення символів російської імперської політики з публічного простору, у разі бездіяльності відповідальність переходить до голів громад, а потім – до обласних адміністрацій. Окремим положенням визнано державними нагородами України відзнаки, які були запроваджені УНР та УГВР і вручалися борцям за незалежність у XX столітті [Прес-служба Апарату Верховної Ради України, 2025].

Дотепер очевидно, що усунення символів російської імперської політики з публічного простору не є і не буде простим процесом. Наприклад, нещодавно у низці населених пунктів Одеської області перейменували вулиці, названі на честь українських героїв. Вулицям Дальницької громади, названим на честь героїв російсько-української війни, а також інших діячів, дали "нейтральні назви". Рішення щодо топонімів у восьми селах ухвалила сесія місцевої ради [Кізілов, 2025]. Тому доцільно посилити увагу до регіональної специфіки насамперед на Півдні та Сході України. Жителі цих регіонів активно переосмислюють власну історію та роль України у світовому контексті.

Восьме загальнонаціональне опитування "Україна в умовах війни", проведене 6 квітня 2022 року, показало, що абсолютна більшість (91%) не підтримує тезу, що "росіяни та українці – це один народ" [*Восьме загальнонаціональне опитування* …, 2022]. За даними дослідження Центру Разумкова (червень 2024 року), підтримка демократичних цінностей є вищою серед тих, хто ототожнює себе насамперед з Україною. Це свідчить про те, що національна ідентичність стає більш домінуючою порівняно з регіональною [*Ідентичність громадян України* …, 2024]. За даними опитування, 91% респондентів відповіли, що дуже або скоріше пишаються українським громадянством [*Ідентичність громадян України* …, 2024]. Все це, однак, не виключає появу в регіонах власних героїв і наративів, які поєднують національну та місцеву

ідентичність (наприклад, нові символи Маріуполя, Херсона, Харкова). При цьому актуальною залишатиметься переоцінка спільного російсько-українського минулого. Тобто триватиме заміна російськоцентричних історичних міфів на реалістичний погляд на "братерство", в якому росіяни присвоїли собі право вирішувати долю України і українців, а у 2022 році публічно задекларували необхідність їх знищення. Для частини населення цей процес може бути болісним через сталі культурні, історичні, родинні зв'язки з Росією, але поступова трансформація допоможе інтегрувати нове неміфологізоване бачення історії глорифікованого колись "братерства".

Уже сьогодні можна передбачати, що у повоєнній України однією з найскладніших проблем буде питання про колективну відповідальність російського народу за розв'язану і масштабовану війну проти нашої країни. Дегуманізація, україножобія, вірус імперськості – ось фактори, через які росіяни втратили право на доброзичливе до себе ставлення. Розуміння цього, деконструкція фальшивої тези про те, що саме росіяни перші жертви путінського режиму, неодмінно повинно бути у повоєнній Україні однією зі складових частин дерусифікації. Росіяни, які розуміють, що сталося і співчувають українцям, є, але кількість їх мізерна. Переважають ті, хто підтримує Путіна словом і ділом, хто йде вбивати українців за гроші.

Загалом дерусифікація, деколонізація і декомунізація мають залишатися важливими елементами формування консенсусного, інклюзивного українського наративу та посилення внутрішньої згуртованості суспільства.

Меморіалізація подій війни. Варто згадати, що перші воєнні меморіали були в Україні побудовані під час війни. Це, напевно, дало підстави колишньому директору УІНП Антону Дробовичу стверджувати, що зараз Україна "фактично є місцем, яке доводить, що старі меморіальні мови і підходи не працюють як належить, зокрема ті, відповідно до яких по всьому світу будувалися музеї, публічні простори, пам'ятники, які мали би розказати і застерегти від повторення війн та геноцидів у Європі та світі. Сьогодні в Україні ми намагаємося просто під бомбами і ракетами

рефлексувати про те, як побудувати таку культуру пам'яті, яка спрацює, яка більше не приспить пильність якимось наративом про те, що вже ніколи не буде знову війни, хоча це важливий гуманістичний наратив, а навпаки, поставить питання, як пам'ятати і як перемогти, якщо вона таки знову стане реальністю. Це дуже делікатна історія, вона неймовірно важлива, бо ми робимо велику роботу в рамках європейської цивілізації і осмислення ось цього досвіду" [Шуміхін, 2024].

Проте у "європейській цивілізації" є різні підходи і різне розуміння меморіалізації. Наприклад, сьомий Генеральний секретар ООН (1997–2006) Коффі Анан свого часу зауважив: "На жаль, нагорода за мир – рідкість у цьому світі. Більшість націй мають пам'ятники чи меморіали на честь війни... . Але мир не має парадів, ні пантеону перемоги" [*Top War Memorials Quotes*, 2025]. Ще виразніше висловився шотландський актор і телеведучий Біллі Коннолі: "Найбільше мене жахає у військових меморіалах те, що там ніколи не висловлюють антивоєнних думок. Ніби війна – це весело чи шляхетно, хоча насправді вона про лайно, соплі, кров і нутрощі, про солдатів із випатраними животами та людей із відірваними кінцівками. Але цього боку ніколи не показують. Можливо, якби показували – війни було б менше" [*Top War Memorials Quotes*, 2025]. І ще одна цитата професора Гарвардського університету Стівена Пінкера: "На Заході сьогодні громадські місця більше не називають на честь військових перемог. Наші військові меморіали зображують не гордих командирів на конях, а матерів, що плачуть, утомлених солдатів або вичерпні списки імен загиблих" [*Top War Memorials Quotes*, 2025].

Як видається, наведені слова варто пам'ятати новому керівництву УІНП. Адже саме ця установа разом з Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики у 2024 році бралася розробити державну стратегію з меморіалізації російсько-української війни. Ця стратегія мала передбачати партнерську модель формування та реалізації політики щодо меморіалізації, залучення професіоналів, бізнесу, громадянського сектору. Залишається сподіватися, що рано чи пізно стратегія з'явиться у вигляді документа, яким будуть керуватися і у повоєнній Україні.

Питання в тому, який імпліцитний посил нестимуть меморіали українцям.

Для вшанування та увічнення пам'яті загиблих (померлих) захисників і захисниць України 14 жовтня 2022 року створена Державна установа "Національне військове меморіальне кладовище" (ДУ "НВМК"). Покладені на неї завдання включають організацію будівництва, утримання та почесні поховання загиблих, а також встановлення надмогильних споруд. Проєкт Національного військового меморіального кладовища передбачає будівництво музейного комплексу, ритуальної будівлі та інших споруд у Київській області [*Державна установа* …, б.д.].

19 серпня 2023 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову "Про реалізацію експериментального проекту щодо проектування Національного військового меморіального кладовища", якою визначив розташування НВМК на території Гатненської сільської територіальної громади Фастівського району Київської області [Про реалізацію експериментального проекту …, 2023]. Вперше у новітній історії України суспільство на порозі будівництва центрального національного місця пам'яті, де знайдуть вічний спочинок декілька поколінь українських військових, які віддали життя за незалежність України. Ця локація покликана закласти початок новій та гідній культурі військових поховань.

У жовтні 2023 року з ініціативи Міністерства у справах ветеранів відбулося обговорення концепції НВМК, розробленої на основі напрацювань, зокрема, Українського інституту національної пам'яті. Під час круглого столу архітектор проєкту НВМК Сергій Дербін представив попередню візуалізацію розташування кладовища на земельній ділянці в межах Гатненської ОТГ Фастівського району Київської області [*Інклюзивність, відповідність* …, 2023].

Обговорення відбулося, ДУ "НВМК" запрацювало юридично, але не фактично, оскільки Гатненська громада висловилася проти відкриття меморіального кладовища. Проєкт НВМК Сергія Дербіна викликав критичні зауваження [Татаркін, 2025]. До всього було вказано на непрозорість і відсутність якісних експертних дискусій. Уже у 2023 році тема Національного військового меморіального кладовища стрімко влетіла в інформаційний простір, викликавши

хвилю дискусій. Зокрема, зазначалося, що переможцем оголошеного тендеру на ескізний проєкт став єдиний учасник тендеру – ТОВ "Інжиніринг Холдинг" [Іщик, 2025]. 8 січня 2025 року представники громадськості та військовослужбовці оприлюднили звернення до Президента України, до прем'єр-міністра і до міністра у справах ветеранів щодо проведення відкритого архітектурного конкурсу на головний військовий меморіал [*Звернення громадськості* …, 2025]. Поки що цей вкрай значущий для меморіалізації об'єкт (і нині, і в поствоєнній Україні) залишається нефункціонуючим.

Зазвичай світові практики вшанування й осмислення війни починаються вже після завершення подій – припинення бойових дій. Однак уже зараз можна впевнено висловити припущення, що меморіали та музеї війни будуть створюватися в ключових місцях бойових дій та трагедій. Це можуть бути: Київ та інші великі міста як загальнонаціональні меморіальні комплекси, місця найзапекліших боїв, тобто локальні музеї та пам'ятні знаки (Бахмут, Маріуполь, Ізюм тощо), місця масових злочинів російських агресорів, тобто меморіали жертвам війни та воєнних злочинів (Буча, Ірпінь, Маріуполь, Харківщина), військові кладовища та Алеї Слави (простори пам'яті для загиблих героїв), музеї опору та героїзму (експозиції, присвячені українському супротиву, волонтерському руху, міжнародній підтримці).

Вельми важливо вже тепер визначити формати майбутньої меморіалізації. Вони можуть включати сучасні інтерактивні музеї з цифровими архівами та VR-реконструкціями (віртуальна реконструкція)[3], художні інсталяції та парки пам'яті, що передаватимуть емоційний досвід війни, віртуальні платформи**,** що зберігатимуть свідчення очевидців. Меморіали стануть місцем спільного переживання втрат і гордості за захисників, допоможуть зберегти історичну пам'ять для майбутніх поколінь, підтримають формування спільної національної ідентичності.

[3] Це технологія, що використовує віртуальну реальність (VR) для створення цифрових моделей історичних, археологічних чи культурних об'єктів, будівель, ландшафтів або подій, які відтворюються у тривимірному просторі. Користувач може взаємодіяти з цими моделями через VR-окуляри чи інші пристрої, "занурюючись" у відтворене середовище.

Не варто ігнорувати і можливі виклики, суперечності. Наприклад, наявність дискусій щодо трактування подій (зокрема, хто заслуговує на статус національного героя). Цілком ймовірні політичні розбіжності, тобто спроби окремих груп використати пам'ять у власних цілях. Нарешті, варто пам'ятати про регіональні відмінності у сприйнятті війни, особливо в прифронтових областях. То ж цілком обґрунтовано один з учасників круглого столу "Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання" у березні 2024 року зазначав: "Тема меморіалізації цієї війни буде головною протягом найближчих десятиліть і буде використовуватися та інструменталізуватися як спосіб отримання політичної влади, спосіб розділення чи об'єднання суспільства" [*Про виклики та завдання* …, 2024].

Проте можуть виникати і складнощі через інші причини. Прикладом може бути село Ягідне у Чернігівській області. Воно було окуповане росіянами з 3 до 30 березня 2022 року. Російські військові розбили в сільській школі штаб, загнали у шкільний підвал майже всіх мешканців – 368 осіб – і насильно утримували їх 27 діб. Росіяни прикривалися людьми, наче живим щитом, від можливого обстрілу. В підвалі опинилися навіть матері з немовлятами. Найменшій дівчинці Алісі було півтора місяця, а всього там перебували 69 дітей. З підвалу не повернулися десятеро осіб похилого віку [Найдюк, 2023].

У цьому селі вирішили створити меморіал, і тут виник конфлікт: мешканцям не до вподоби був проєкт, який у лютому 2024 року виграв конкурс. Журналісти вказали на необ'єктивність конкурсної процедури. У соцмережах проєкт розкритикували. Жителі Ягідного утримувалися від критики в соцмережах і чекали архітекторів – переможців конкурсу, але ті не приїжджали. А коли за пів року прибули, ягіднянці залишилися розгубленими – не розуміли, коли з'явиться музей і чому все відбувається без них. "Коли побудують музей, їм сподобається", – так прокоментувала цю ситуацію керівниця проєкту в архітектурному бюро [Мамонова, 2023].

Щоб уникнути подібних конфліктів, важливо вести відкритий діалог між істориками, громадськістю та владою, забезпечувати доступність правдивої інформації. Все це має бути враховано, коли меморіалізація перейде у пост-воєнну фазу.

Політика пам'яті та інтеграція ветеранів і постраждалих. Соціальна інтеграція ветеранів та постраждалих буде однією з найскладніших проблем повоєнної України. Основні засади ветеранської політики визначено в ухваленій розпорядженням уряду України від 29 листопада 2024 року Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року [Про схвалення Стратегії ветеранської політики …, 2024]. У розпорядженні йдеться, зокрема, про "залучення ветеранів / ветеранок до розроблення та реалізації програми щодо вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів / ветеранок та їх ролі у підтриманні національної стійкості та обороноздатності, викладанні відповідних дисциплін у навчальних закладах різного рівня" [Про схвалення Стратегії ветеранської політики …, 2024]. Політика пам'яті тут може відіграти свою роль, сприяючи соціальній інтеграції через спільні історичні символи та героїв.

Згідно з дослідженням, проведеним за підтримки Українського ветеранського фонду, сучасна державна політика має адаптуватися до нових потреб ветеранів, які виникли після 2022 року. Міністерство у справах ветеранів України підкреслює важливість забезпечення гідного вшанування як загиблих, так і живих ветеранів. Стратегія пам'яті має на меті не лише збереження історії, але й формування життєствердних сенсів, які об'єднують суспільство навколо спільних цінностей. Ветерани війни, як одна з найавторитетніших суспільних груп, відіграватимуть ключову роль у формуванні політики пам'яті та національної консолідації. Їхній досвід, жертви та участь у війні проти Росії стають основою для нових наративів, які об'єднують суспільство та зміцнюють національну ідентичність.

Основні напрями інтеграції ветеранів та постраждалих можна визначити так**:** політична участь (створення ветеранських партій, громадських рухів, залучення до державного управління), вплив на політику пам'яті (ініціювання законодавчих змін щодо соціального захисту ветеранів та створення меморіалів), освітня діяльність (популяризація історії сучасної війни через зустрічі зі школярами та студентами, участь у створенні музейних експозицій), громадянське суспільство (заснування ветеранських організацій, реабілітаційних ініціатив, підтримка побратимів), безпековий сектор (повернення в

армію, силові структури або створення ветеранських організацій для захисту прав військових).

Чи існуватимуть якісь проблеми і чи можливий суспільний поділ між ветеранами та цивільними? Після війни може виникнути певна соціальна напруга між ветеранами та тими, хто не брав участі в бойових діях. Основні виклики можуть мати такий вигляд:

1) різне сприйняття війни – ветерани можуть вимагати більшої поваги й визнання їхніх заслуг, тоді як цивільні матимуть свої труднощі (економічні, соціальні);

2) питання справедливості, тобто нерівний розподіл ресурсів та можливостей між ветеранами і рештою населення;

3) психологічний бар'єр (ветерани можуть відчувати відчуженість через бойовий досвід, який цивільні не пережили);

4) політизація пам'яті війни (використання теми ветеранів у політичній боротьбі може призводити до маніпуляцій та спроб розділити суспільство);

5) конкуренція наративів пам'яті (можливі конфлікти між державними, громадянськими та військовими ініціативами щодо формування колективної пам'яті).

Спотворене або неповне розуміння може призводити до стигматизації ветеранів, збільшення конфліктів та, як наслідок, неконсолідованості суспільства у поствоєнній Україні. Водночас це може використовуватися ворогом як інструмент інформаційної війни для посилення соціальної напруги. Саме тому інформування щодо бачення суспільством образу ветеранів дозволяє актуалізувати напрям державної політики, підвищувати рівень інформованості щодо проблем та потреб ветеранів, зменшувати рівень їх стереотипізації та сприяти покращенню взаємодії між ними та цивільними.

У зв'язку з цим видається позитивним і корисним проведення в межах загальнонаціонального опитування соціологічної групи "Рейтинг" періодичного загальнонаціонального дослідження за ініціативи Українського ветеранського фонду. Його метою є виявлення нагального бачення суспільством образу ветеранів як з власного досвіду, так і в контексті репрезентації цього образу у медіа. Наприклад, опитування, проведене у жовтні – грудні 2024 року, крім іншого, цікаве оцінкою ймовірності виникнення негативних явищ у житті ветеранів.

На думку населення, серед ризикових явищ, з якими можуть зіткнутися ветерани російсько-української війни після повернення зі служби, надалі на перших місцях – психоемоційна нестабільність, проблеми з фізичним здоров'ям та труднощі з отриманням медичної допомоги, відсутність інклюзивного простору та адаптованого робочого місця для осіб з інвалідністю, також проблеми з оформленням соціальних пільг та конфлікти у сім'ї, родині. Також опитані вважають доволі ймовірними нерозуміння суспільства, відсутність роботи, зловживання алкоголем чи наркотиками, невідповідність військового досвіду для цивільного життя. Близько половини опитаних вказували на ризик самогубств серед ветеранів та на можливість порушення ними законів та участі у злочинності. Порівняно з опитуванням у березні 2024 року зросла кількість тих, хто вбачає ризики у зловживанні алкоголем та наркотиками, порушенні законів та участі у злочинності. Дещо зменшилися очікування ризиків щодо відсутності роботи та самогубств. Відносно частіше наявність згаданих проблем відчувають близькі тих ветеранів, які воювали з 2014 та воюють зараз [*Образ ветеранів в українському суспільстві* …, 2024].

Щоб уникнути поділів, держава має впроваджувати програми соціальної інтеграції (реабілітацію, працевлаштування, адаптацію ветеранів), єдину політику пам'яті (показувати роль як військових, так і цивільних у перемозі), діалог між ветеранами та суспільством (громадські обговорення, проєкти спільної історичної пам'яті).

За прогнозами фахівців, політизація досвіду війни (а значить формування різних моделей пам'яті про неї) буде невід'ємною рисою принаймні першого повоєнного виборчого циклу. Громадські експерти та соціологи прогнозують значний вплив чинних військових і ветеранів на перебіг суспільно-політичних подій у повоєнний період [Власенко та ін., 2025, с. 58]. Ветерани, які здатні захищати національні інтереси не лише у військовій сфері, а й шляхом активної участі в політичній діяльності, управлінських процесах та місцевому самоврядуванні, є визначальним чинником для забезпечення довгострокової стабільності та національної безпеки. Водночас без належної політичної підготовки та формування власної суб'єктності ветерани можуть стати інструментом

для реалізації сторонніх інтересів, особливо в умовах, за яких політична корупція має значний вплив.

Після 2014 року, а особливо з початку повномасштабного вторгнення, виявилося, що окремі політики, які раніше були підозрювані у співпраці з Росією, намагаються "відмитися" через допомогу ветеранам. Це маніпулятивна стратегія, метою якої є використання довіри суспільства до ветеранів для політичної вигоди [Бєлошенко, б. д.]. Політика пам'яті може бути одним з дієвих важелів для того, щоб запобігти таким ситуаціям. Знання довоєнної, воєнної і повоєнної історії допоможе ветеранам розуміти, як працюють політичні системи, щоб вони самі могли впливати на процеси, а не ставати маріонетками в руках недобросовісних політиків.

Загалом ветеранська спільнота має отримувати гідне визнання та підтримку, а суспільство слід залучати до загального наративу перемоги, тоді поствоєнна пам'ять стане фактором, що об'єднує, а не роз'єднує українців.

Освітня політика та історичний наратив. Складовою частиною засобів консолідації поствоєнного суспільства України є освітня політика та історичний наратив. Освітня політика є основою для відновлення людського капіталу, потрібного для повоєнної реконструкції України. Вона не лише передає знання, а й формує патріотизм, стійкість та готовність до викликів. Освіта слугує інструментом збереження національної ідентичності, виховання стійкості, об'єднуючи суспільство навколо спільних цінностей, протидіючи ворожим наративам і готуючи до відновлення.

Після повномасштабного вторгнення Росії в 2022 році Україна зіткнулася із масованою пропагандою цінностей "русского міра" і спробами русифікації на окупованих територіях. Москва видала список із 17 обов'язкових предметів у школах на цих територіях. Історію України повністю викреслили, замінивши її історією Росії, всесвітньою історією та регіональною історією, які викладаються за кремлівським наративом. На окупованих територіях Росія перетворює школи на інструменти індоктринації, вводячи предмети на кшталт "військово-патріотичної підготовки" та "духовно-моральної культури Росії".

Україна прагне створити єдину концепцію національної пам'яті, яка б ураховувала регіональну різноманітність і уникала поляризації суспільства. Українська освітня політика вже фокусується (і має робити це після війни) на видаленні імперського та радянсько-російського історичного канону, посиленні вивчення української історії, мови, літератури, мистецької спадщини. Це допомагає консолідувати суспільство, запобігаючи культурному стиранню, виявом чого є заборона української мови в школах на тимчасово окупованих територіях [*Навчання в окупації* …, 2024].

Діти шкільного віку – це майбутній людський капітал для відбудови економіки. Реформи, попри війну, продовжуються: близько 600 000 дітей навчаються дистанційно, а понад 390 000 українських дітей за кордоном продовжують навчання за онлайн-програмами, що надаються українськими школами [Odarchenko, 2024]. Освіта сприяє ментальному відокремленню від Росії, що є ключовим досягненням останніх років і повинно продовжуватися і в повоєнний час.

Історичний наратив – це не просто розповідь про минуле, а інструмент формування національної свідомості та легітимації дій. У контексті війни з Росією він стає зброєю: Москва використовує міфи для виправдання вторгнення, тоді як Україна переосмислює свою історію і деконструює міфи. Після 2014 року та повномасштабного вторгнення український наратив еволюціонував від пострадянської неоднозначності до акценту на боротьбі за незалежність, Голодоморі та декомунізації. Російська політика пам'яті стала елементом тактики, спрямованої на виправдання війни через міфи про "Велику Вітчизняну війну" чи "єдність росіян і українців".

Неодмінним елементом історичного наративу має бути блок, який можна назвати "Втеча від свободи". Саме так назвав свою статтю ще на початку 2000 рр. професор Гарвардського університету Річард Пайпс. На його думку, прихід В. Путіна до влади не був наслідком лише маніпуляцій владних еліт. Насправді російське суспільство саме дуже хотіло, щоби хтось такий, як він, очолив Росію. Цитуючи дані соціологічних досліджень, Р. Пайпс показав, що більшість росіян були готові проміняти свободу на порядок, підтримували відновлення цензури, відчували сильну ворожість до Заходу та мріяли про сильну владу, тобто про воєнну силу, яку будуть поважати і боятися у світі.

Це бажання втекти від свободи не було для Р. Пайпса чимось новим. Це *déjà vu*. На Заході модно говорити про загадкову російську душу. Для Р. Пайпса Росія не становила загадки. Це країна, де ментальність і поведінка міняються дуже поволі, якщо взагалі міняються (навіть якщо змінюється влада). Головну причину такої стабільності Р. Пайпс бачив у суміші географії та історії. Росія – велика країна, агломерація слабо пов'язаних між собою десятків тисяч сіл, більшість населення яких ще донедавна були підневільними кріпаками. Відповідно, Росія була не *суспільством,* а радше *спільнотою* зі слабким рівнем довіри і солідарності [Pipes, 2004, p. 9–15]. Війна, розпочата у 2014 році, і підтримка цієї війни переважною частиною російського населення цілком підтвердили оцінки Р. Пайпса, про які варто пам'ятати і покликатися в українському історичному наративі.

Після війни в українську освіту будуть інтегровані нові історичні акценти, що зміцнюватимуть національну пам'ять та ідентичність. Основні потенційні зміни можуть мати такий вигляд:

1) докладне висвітлення війни (події війни, героїчний опір, міжнародна підтримка);

2) історії героїв (військових, волонтерів, медиків, громадян, які зробили внесок у перемогу);

3) переосмислення минулого (критичний аналіз російських імперських та російсько-комуністичних наративів);

4) відображення війни в глобальному контексті (Україна як форпост захисту демократії і свободи);

5) пам'ять про воєнні злочини (фіксація планового характеру нищення військовополонених, цивільних українців, руйнування міст і культурної спадщини);

6) ці зміни можуть вплинути на всі рівні освіти – від шкільних підручників до університетських курсів з історії, міжнародних відносин, політології. Лише у такий спосіб освітня політика та освітній історичний наратив перетворяться на важливі інструменти у консолідації суспільства та забезпеченні стійкого майбутнього України.

Попри всі виклики, війна – це не тільки деструкція, а й шанс. Російська агресія проти України не зруйнувала, а й значно зміцнила українську національну ідентичність. За умови правильної державної

політики та активної участі громадянського суспільства Україна здатна встояти, здолати труднощі, пережити трагедію втрат, а у поствоєнний час продовжити будівництво сильної, згуртованої нації. Цей процес не може бути успішним без героїзації, без образів переможного воїна і переможного громадянина.

Деколонізація, дерусифікація, декомунізація відкривають можливості для зміцнення суб'єктності України, для реалістичного відтворення власної історії, визнання героїв і подій, які були замовчувані або спотворюванні, позбавляють простір символів, топонімів і культурних кодів, що підсилювали фальшиві уявлення про "спільну історичну долю" з Росією. Історія могла бути і певний час була спільною, але це не означає, що українці прагнули лише до багатовікового альянсу з Росією.

Для ефективного увічнення пам'яті про героїв-захисників України важливе розуміння того, що меморіалізація – це не тільки данина, а й можливість осмислити причини і наслідки війни, щоб запобігти майбутнім трагедіям. Саме пам'ять лежить в основі культури і майбутнього.

Включення ветеранської спільноти до загального наративу перемоги повинно йти паралельно з соціальною, економічною, комунікативною, медичною, психологічною допомогою. Така допомога буде вкрай необхідною й дуже запитуваною у повоєнному суспільстві.

Освіта та інклюзивний історичний наратив разом створюють синергію: школи передають наратив, формуючи покоління, яке пізнає минуле і цінності, які варто берегти і захищати. Без них консолідація буде неповною, виникнуть ризики внутрішніх розділів чи реваншу проросійських сил. Для успіху Україні потрібно продовжувати реформи, інвестуючи в освіту як у національну безпеку та протидіючи ворожим міфам.

Перспектива подальших досліджень полягає в теоретико-методологічному та емпіричному вивченні ціннісно-змістових домінант солідаризації. Саме тому важливим елементом державної політики консолідації має бути політика пам'яті як засіб проти національно-громадянської фрагментації та дестабілізації повоєнної України.

РОЗДІЛ 10

ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ НА ПРОЦЕС СОЛІДАРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Вплив повномасштабної війни та потенціалу її наслідків на процес солідаризації українського суспільства. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року підняло рівень консолідації та солідаризації українського суспільства. З початку великої війни між Росією та Україною ключовими завданнями для українського громадянського суспільства було подолання внутрішніх чвар та підтримка держави у протистоянні російській повномасштабній агресії. Адже у цей час виникало дедалі більше проблем, пов'язаних із переміщенням населення з окупованих територій та зони бойових дій. Тому попри виклики, такі як нестабільне фінансування, громадянське суспільство України демонструє значну стійкість та адаптивність, не припиняючи підтримувати державу та сприяти демократичним процесам.

Результати російсько-української війни надто вплинуть і на зміст ідентичності українців, яка є основою їх механічної солідарності. Насамперед пересічний українець, так чи інакше, зіткнеться з транзитом самоусвідомлення щодо належності від мешканця свого села, міста, регіону до громадянина об'єднаної Європи. Одним словом, дедалі буде зменшуватися ідентифікаційна належність за регіональною та локальною ознакою на кшталт я "донецький", "львів'янин", "киянин" тощо, що свого часу було одним із факторів інспірації сепаратизму у південно-східних регіонах України. Такі протиріччя між Заходом та Сходом України сформувалися під впливом ідеологічних стереотипів ще за часів СРСР, які поглибилися вже за часів незалежності. Регіональні стереотипи часто проявлялися у ставленні жителів південно-східних регіонів України до жителів західних областей, стосовно яких сформувався образ "бандерівця" як носія націонал-шовінізму, що породжував необхідність дистанціювання решти українського

населення [Зеленько, 2024, с. 131]. Зараз паралельно йдеться про подальший транзит від локальної самоідентифікації до громадянсько-політичної належності, до усвідомлення спільних державних інтересів, що є основою органічної солідарності. Адже суспільний вибір щодо інтеграції України до європейських та євроатлантичних інституцій залишитися стабільно стійким і з завершенням війни, яка, власне, і стала боротьбою за європейський вибір України.

Сьогодні українське суспільство переживає травму, спровоковану подіями повномасштабної війни. Всі негаразди, пов'язані з війною, стосуються радикальної трансформації повсякденного життя. Тригерами такої ситуації є передусім стан невдоволення в суспільстві, що накопичився через сукупність нерозв'язаних соціально-економічних та політичних проблем, які в часи війни сприймаються на кілька порядків гостріше, аніж у мирний час. Унаслідок цього відбувається поляризація думок у суспільстві, у т. ч. з питання відносин України з ЄС, США, МВФ, Китаєм тощо; перебування українців за кордоном, які залишили державу, рятуючись від війни; взаємин з різними етнічними групами "нових іммігрантів" – вихідців з Азії та Африки [Чепурко, 2024b, с. 198]. На всі зазначені негаразди накладаються й постійні випадки вербування українських громадян для підривної діяльності. Так, у створених за участю російських спецслужб Telegram-каналів відбувається залучення українців (часто підлітків) до підпалів військових автівок та приміщень Територіального центру комплектування й соціальної підтримки (ТЦК СП) за відповідну грошову винагороду.

За таких обставин наростає потенціал зіткнення як індивідів, так і соціальних груп на основі помірно і кардинально протилежних інтересів та цінностей. Є всі підстави вважати, що конфліктний потенціал в українському суспільстві збережеться й із завершенням війни. Тож ключовим завданням, яке неминуче постане перед українським суспільством та державою, є подолання розколів громадянської єдності та нівелювання міжгрупових протистоянь. Таким алгоритмом може бути діяльність державних та громадських інституцій, спрямована на динамічне відновлення втрачених у період повномасштабної війни соціальних зв'язків. Адже саме в

умовах війни були запущені часто неконтрольовані соціальні та ідентифікаційні процеси за тотальної руйнації звичайного устрою життя.

Однією з проблем, яка породжує протистояння в українському суспільстві, є питання загальноприйнятної формули закінчення війни. За великого рахунку, наразі все українське суспільство стурбоване болісним питанням: "коли і як завершиться повномасштабна російсько-українська війна?". Сьогодні **69% українців виступають за якнайшвидше закінчення війни шляхом переговорів. Стверджується, що це кардинальна зміна громадської думки порівняно з 2022 роком, коли 73% виступали за війну до перемоги, й лише 22% – за вирішення її за допомогою переговорів** [Котляр, 2025]**.**

Дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) демонструють готовність українського суспільства до поступок територіями як основи для компромісного варіанта припинення бойових дій та завершення війни. Для дослідження було обрано три варіанти мирних планів – російський (під контроль Росії переходять чотири українські області); американський (США офіційно визнає Крим частиною Росії); українсько-європейський (контроль Росії над окупованими територіями зберігається, але Україна й світ цього не визнають). З першим варіантом (російським) погодилися лише 5% українських респондентів; з другим (американським) – 12%, тоді як 76% категорично відкинули його. Українсько-європейський план підтримали 54%. Відкинули його 35%. Тобто 54% готові завершити війну по лінії розмежування (більшість війн зазвичай так і закінчується), але не готові визнавати втрату територій юридично, залишивши ці питання на перспективу, можливо, для дипломатичних переговорів [Котляр, 2025].

Частка тих, хто виступає за продовження бойових дій аж до виходу на українські кордони 1991 року, становить нині близько 30% (на початку повномасштабної війни таких було понад 80%). З перебігом війни відбувся, за словами Є. Головахи, перехід від ейфорії до реалізму [Котляр, 2025]. Нині частка українців, готових стати до лав ЗСУ на захист України, знизилася до 25%, що є критичним показником та несе пряму загрозу національній безпеці

України у перспективі, адже ще донедавна – у перший рік повномасштабної війни частка українців, які готові були стати на захист територіальної цілісності своєї Батьківщини, становила близько 80% [*Соціологи дізнались* ..., 2025]. Натомість у європейських країнах ситуація має ще гірший вигляд, адже результати опитування показали, що, наприклад, у Німеччині у разі прямої зовнішньої агресії готових стати на захист країни зі зброєю у руках становить наразі лише 16%, тоді як 59% громадян ФРН у разі нападу на країну не стали би на захист своєї Батьківщини [Дурова, 2025]. Не надто високим показником готовності до збройного захисту своєї країни відзначилися й мешканці інших держав-членів ЄС. Готових захищати свою батьківщину лише близько 20% населення Італії, Австрії, Іспанії та Болгарії [*Скільки європейців готові захищати свою країну*, 2025]. Саме цим частково пояснюється неготовність більшості європейських країн спрямовувати свої військові миротворчі місії на території України, попри заклики адміністрації США та представників керівництва НАТО і ЄС.

Суспільні дискусії довкола так званих Стамбульських угод 2022 року щодо компромісу й перемир'я з Росією заклали підвалини для потенційних розколів у суспільстві. Натомість брак знань про справжній стан з можливими "угодами" ще більше ускладнює ситуацію, адже Росія не пропонувала жодних механізмів урегулювання протистояння, окрім як набору ультимативних вимог на кшталт скорочення збройних сил до 85 тис., відмову України від вступу до НАТО, законодавчу заборону на її території вигаданого путінським режимом "українського фашизму", статус окупованих Донецької та Луганської областей, а також Криму, що передбачав їх закріплення за Росією. Зрозумілим є те, що чим більше наростатиме динаміка подібного дискурсу щодо варіативності перемоги України у війні та / або її зупинення, тим складніше буде повертати українські території, а також у віддаленій перспективі утверджувати єдність українців щодо названих питань.

Соціокультурні фактори впливу на процес консолідації українського суспільства: стан та перспективи. В умовах повномасштабної війни Україна поступово входить у нову соціокультурну реальність, сповнену небезпек міжгрупових протистоянь.

Така реальність спричинена, зокрема, загарбницькими діями агресора, внаслідок яких частина українців опинилася відокремленою від основного загалу українського населення, а отже, і від соціокультурного процесу, що точиться на більшій частина території держави.

З одного боку, науковці звертають уваги на дані, що уже у перший рік війни частка населення з українською ідентичністю зросла до 95%, а з російською – впала до 2–3% і до 80% зросла частка тих, хто вважав себе насамперед громадянином, патріотом своєї країни, 70% громадян відносили себе до української культурної традиції. Така картина національної та етнічної ідентифікації надто відрізняється від ситуації 2001 року, коли під час останнього до сьогодні перепису населення України було з'ясовано, що 17% населення України ідентифікували себе росіянами [Всеукраїнський перепис населення, 2001]. Також на середину 2024 року частка опитуваних респондентів, хто асоціював себе з українською культурною традицією, становила 76%, що було на 20% більше, порівняно з 2006 роком. Водночас частка тих, хто відносив себе до когорти представників російської культури, становила близько 1% [*Ідентичність громадян України* …, 2024].

Разом з тим, треба враховувати, що цими соціологічними обстеженнями не була охоплена та частка російського та російськомовного населення, що опинилося на окупованих територіях. Треба вже зараз передбачити складність боротьби за "уми" й "серця" українців, які залишилися в окупації, адже все буде залежати від тривалості перебування українських територій під окупацією Росії, яка намагається максимально й безповоротно викорінити українську національну та культурну ідентичність. Чим довше українці проживатимуть в окупації, тим важче їх буде повернути назад в Україну з територіями. Відтак перед Україною постане необхідність формування довгострокової стратегії налагодження та підтримки комунікації з населенням цих земель. У 2024 році абсолютна більшість опитаних соціологічною групою "Рейтинг" українців (84%) наголошують на тому, що держава повинна якомога швидше реалізувати заходи з налагодження зв'язку з українцями, що опинилися та тимчасово окупованих територіях. Серед них, як

пріоритетні, названі заходи щодо переміщення громадян з тимчасово окупованих територій (35%), соціальні виплати тим, хто залишився на таких територіях (34%), гарантії визнання документів, отриманих в окупації (28%), організація доступу до державних послуг (24%) тощо. Тож, за словами українського вченого Ю. Ніколайця, маємо підстави до обережного оптимізму щодо зростання суспільної солідарності українців зі своїми співгромадянами, що перебувають на тимчасово окупованих територіях [Ніколаєць, 2024b, с. 109].

Наразі відомо, що простежується своєрідний відкат у використанні української мови як єдиної національної, на що вказують останні соціологічні дослідження. Адже попри те, що, згідно з дослідженням Центру Разумкова, українську мову рідною на кінець 2024 року вважали 78% (для порівняння – у 2017 таких було 67%, а у 2006 році – 52%) серед опитаних громадян, спостерігається зниження відсотка тих, хто використовує українську мову, особливо серед дітей та в освітньому процесі. У той же час частка тих, хто вважає рідною російську мову, становила у 2024 році 6%, тоді як у 2006 році таких було 31%. Також частка тих, хто вдома розмовляє українською мовою, у 2024 році становила 70,5% від опитаних, тоді як у 2006 році таких було 46% [*Ідентичність громадян України* …, 2024]. Загалом же процес переходу на українську мову, яка б рівноцінно охоплювала публічну й приватну сфери, є та залишатиметься складним і тривалим процесом унаслідок як нейролінгвістичних, так і політичних, у т. ч. зовнішньополітичних, обставин, що ставить перед державою необхідність послідовності у створенні умов для дотримання Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної" аж до вжитку обмежувальних санкцій і відповідних штрафних покарань.

Додаткову напруженість стосовно цього формує спричинена зовнішнім агресивним втручанням проблема релокації – внутрішнього переміщення осіб. Приміром, ВПО з південно-східних регіонів України доволі складно влитися в мовно-культурний простір Західної України та, меншою мірою, Центральної. У підсумку, навіть на підсвідомому суспільному рівні формується потенціал відторгнення через несприйняття жителями західних регіонів

російськомовних внутрішньо переміщених осіб, які, до всього, не рідко асоціюються з так званими жителями Донбасу, причетними до сепаратистських настроїв та симпатизування Росії ще у 2014 році, що сформовало підґрунтя до окупації частин Сходу та Півдня України. Ситуація ускладняється тим, що руйнування житлового фонду та промислово-економічного потенціалу на Південному Сході України стали фактором до практично безповоротного внутрішнього переміщення населення з цих регіонів.

Власне, чим повільніше буде здійснюватися процес утвердження спільної української ідентифікації – вливання внутрішнього переміщених осіб у мовно-культурний та духовний простір західних та центральних регіонів України, тим довше будуть зберігатися потенційні ризики прихованого так званого внутрішньокультурного конфлікту між ВПО та корінним населенням цих областей. Для недопущення таких потенційних ризиків і загроз на державному рівні мають розроблятися, вдосконалюватися й реалізовуватися відповідні стратегії й програми зі сприяння адаптації ВПО та релокації бізнесу і підприємств.

Під сильним зовнішнім ідеологічним впливом залишається церковно-релігійна ситуація в Україні. Етапною подією стало створення помісної Православної церкви України (ПЦУ) шляхом надання Томоса про автокефалію у січні 2019 року. Натомість збереглася Українська православна церква (Московський патріархат) УПЦ (МП), яка попри заяви про неспівпрацю з Російською православною церквою (РПЦ) з початком російсько-української війни зайняла виразно антиукраїнську позицію, намагаючись нав'язати сакралізацію агресії своїх вірних, до яких належать люди із російського населення та населення (передусім російськомовного) на українських тимчасово окупованих територіях. Вплив цієї церкви обмежується тим фактом, що, згідно із соціологічними дослідженнями, лише для 7% українців релігія та віросповідання слугує як солідаризуючий / об'єднавчий фактор [Паращевін, 2024а, с. 202]. Попри ухвалений закон "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій" та рішення РНБО України "Про Стратегію воєнної безпеки України" УПЦ відмовляється виконати припис Державної служби з етнополітики та

свободи совісті щодо відмежування від РПЦ, діяльність якої в Україні офіційно заборонена. Свідченням цьому є офіційний лист за підписом митрополита Онуфрія, у якому безпосередньо констатована ця відмова від розриву афіляції з церквою держави-агресорки [Ржеутська, 2025].

Власне, необхідність заборони функціонування УПЦ в Україні пояснюється насамперед неприпустимістю її підривної діяльності. Так, встановленими фактами є як відкрита, так і прихована проросійська агітація й пропаганда з боку УПЦ. Приміром, у 2014 році митрополит Онуфрій у своїх інтерв'ю неодноразово називав російське військове вторгнення на територію України (зокрема, йшлося про події на Донбасі) "внутрішньою громадянською війною", закликав піддатися на виставлені ворогом вимоги для нібито досягнення таким чином миру. Такі заяви очільника УПЦ є прикладом маніпуляцій з метою фактичного виправдання спочатку прихованої, а згодом відкритої збройної агресії Росії проти України [*Пропаганда Російської православної церкви через УПЦ МП*, 2024].

Від початку гібридної війни Росії проти України, а особливо з розгортанням повномасштабної російсько-української війни, Служба безпеки України (СБУ) виявляє в єпархіях церкви численні докази зв'язків з РФ та підозрює деяких священників у співпраці з окупантами. Такими численними прикладами є уникнення предстоятелем УПЦ (МП) митрополитом Онуфрієм засудження агресії Росії проти України. Така "байдужість" очільників УПЦ простежується на тлі того, що чимало проукраїнськи налаштованих священників УПЦ очкували на засудження Кирила керівництвом церкви та проголошення автокефалії від Російської православної церкви (РПЦ). Натомість метрополит Онуфрій обмежився лише закликом до російського президента РФ В. Путіна "негайно припинити братовбивчу війну" (згодом те ж саме своїм зверненням до Кирила зробив Синод УПЦ (МП), закликаючи керівництво РФ до негайного припинення бойових дій), що, власне, жодним чином не позначилося на настроях як російської політичної еліти, так і пересічних громадян – парафіян РПЦ загалом. Доволі руйнівними є дії Московської патріархії через численні факти маніпуляції з

українською паствою, у зв'язку з чим траплялися непоодинокі випадки загибелі людей. Понад те, грамота російського патріарха Алексія ІІ, якою він дарував статус незалежності й самостійності УПЦ у своєму управлінні, зазначає про те, що УПЦ є частиною Московського патріархату і має єдність зі світовим православ'ям через МП, що означає не що інакше, як збереження канонічних зв'язків. Отже, УПЦ не є незалежною у своєму управлінні, як це постійно декларують її очільник митрополит Онуфрій та Священний Синод. Адже є відомим той факт, що у разі розірвання зв'язків УПЦ з Москвою означало би автоматичну втрату цією церквою канонічності [Шепелева, 2022]. До всього, Статут РПЦ визначає УПЦ частиною Московського патріархату, "самоврядною з правами широкої автономії", тобто – вважає її структурним підрозділом. Також релігієзнавча експертиза, яка проводилася на офіційному державному рівні, підтвердила те, що Українська православна церква є структурою Російської православної церкви [Крижева, 2023].

Під час обшуків у єпархіях УПЦ СБУ час від часу знаходить проросійську агітаційну літературу, паспорти РФ, атрибутику проросійських бойовиків, тексти молитов за Кирила та брошури з вихваляннм російських окупантів, а також заклики стосовно приєднання південно-східних областей України до Росії та ставлення під сумнів державного суверенітету і територіальної цілісності України у міжнародно визнаних кордонах, що є аж ніяк не повним списком з того переліку, котрий вдалося віднайти СБУ. Тим часом українські спецслужби наводять виявлені приклади не лише пропаганди "русского міра" за участі УПЦ, але й прямої співпраці з окупантами. Саме тому справи проти представників УПЦ зазвичай кваліфікуються за статтями про колаборацію діяльність, державну зраду та виправдовування збройної агресії РФ проти України. Кшталтом таких справ є звинувачення священників УПЦ за коригування вогню військ РФ проти ЗСУ [Крижева, 2022]. Понад те, фіксуються й відверто провокативні дії з боку представників УПЦ. Прикладом цьому може бути випадок у Черкасах, коли священник від УПЦ напав із сокирою на працівників ТЦК СП, коли його зупинили для перевірки військово-облікових документів [Степанова, 2025].

Отже, завершення війни, принаймні гарячої її фази, поставить перед державою та суспільством низку нових викликів соціокультурного виміру. Важливим завданням буде збереження української ідентичності через утримання стабільно високого рівня населення, що володіє українською мовою. Не менш важливим завданням для України буде створення єдиної, помісної православної церкви, передовсім через заборону діяльності УПЦ, яка провадить / підтримує відверто проросійську політику. Всі громадяни України, які так чи інакше брали участь у протистоянні російській агресії, залишаться вірними своїй українській самоідентифікації. Це вкотре вказує на фактичну завершеність формування української політичної нації та її усталеність у майбутньому, що, власне, й буде запорукою національної стійкості. Саме це сформує у середньостроковій перспективі готовність суспільства обстоювати демократію та здатність протистояти потенційним викликам і загрозам, що тим самим кардинально збільшить відсоток громадян, готових захищати свою ідентичність зі зброєю в руках.

Стан та перспективи довіри українців до зовнішньополітичної позиції владних і громадських інституцій. Солідарність між громадянами та урядом покликана сприяти зміцненню й легітимації політичних інституцій, що є критично важливим як в умовах війни, так і після її завершення. Загальновідомо, що будь-яке суспільство солідаризується саме завдяки міжособистісній довірі та довірі до держаних і політичних інституцій. Суспільна солідарність між самими громадянами та політичними і владними інституціями сприяє підтримці безпеки, соціальної стабільності та дозволяє зберегти довіру під час економічної відбудови й забезпечити підтримку демократичних процесів із завершенням повномасштабної війни. Традиційно під впливом війни природним є те, що під час бойових дій народна довіра до силових структур різко зростає. Так, найбільший рівень довіри українського суспільства виявляється до ЗСУ (88,5%). Друге місце за ступенем довіри посідають добровольчі батальйони (85,5%); далі за рейтингом – Національна гвардія України (79,2%); Державна прикордонна служба (73,5%); Служба безпеки України (63,8%); Міністерство оборони України (63,1%) У той час як рівень довіри до Президента

України перебуває на рівні 57,5%; до Верховної Ради України – 17,8%; до Уряду України – 22,5% [*Оцінка ситуації в країні* …, 2024].

Як бачимо, найвищий рівень довіри серед владних інституцій належить Президенту України, що частково пояснюється його стійкістю у війні та в організації протистояння російській загарбницькій політиці. Дещо інакше дивиться на це українська вчена Г. Зеленько (яка погоджується при цьому із українським соціологом С. Дембіцьким), що лідерський вимір щодо високої персоналістської довіри до президента В. Зеленського сформувався на тлі недостатньо успішної інституціоналізації політичної системи країни. Також вона додає, що проблема неефективності політичних інститутів не є породженням діяльності нинішньої влади, а є, власне, наслідком впливу війни на процес інституціоналізації демократії в Україні загалом [Зеленько, 2024, с. 147]. Натомість найнижчу сходинку у заявлених вищих органах влади посідає Верховна Рада та Уряд.

Власне, постає низка питань стосовно того, настільки високою така суспільна довіра буде із завершенням війни. Зокрема, є загроза повернення у владу політиків-популістів, які таять ризики національній безпеці України, оскільки окремі з них можуть бути інфільтровані агентами, що перебувають під зовнішнім управлінням – передусім Росії.

Внутрішні конфлікти під час та вже після завершення війни можуть підірвати єдність України в критичний момент. Політичні чвари можуть послабити довіру громадськості та підірвати позиції України на міжнародній арені, відвернути увагу суспільства від ключових реформ і боротьби з корупцією вже у післявоєнний період [*Політичні інтриги в Україні* …, 2025]. Між тим, у 2024 році, згідно з дослідницькими даними компанії Transparency International, Україна отримала 36 балів зі 100 можливих у міжнародному індексі корупції, втративши один бал порівняно з попереднім роком, і опустилася на одну позицію у загальному рейтингу відповідно до міжнародної оцінки корупції, посівши 105-те місце серед 180 країн та опинившись серед таких країн, як Сербія, Домініканська Республіка, Алжир, Бразилія, Малаві, Непал, Нігер, Таїланд і Туреччина [*Антикорупція на паузі* …, 2024]. Зважаючи на це, перед

державою постає гостра потреба вдосконалення стратегії боротьби з корупцією у повоєнні роки й часи відбудови задля конвертації необхідних досягнень у прискорення процесів суспільної консолідації та створення підґрунтя для зростання довіри до владних та політичних інституцій.

Із завершенням бойових дій і потенційної можливості замороження фронтової лінії зіткнення та неспроможності виходу на кордони 1991 року існує ризик розгортання дискусії в суспільстві стосовно того, що не вдалося перемогти Росію саме з нинішньою владою. Не виключаємо, що подібна ситуація, помножена на політичну інертність левової частки українського суспільства, також таїть загрозу до поспішного й необдуманого вибору українським суспільством популістських політичних сил у перебігу чергового електорального циклу

Досить гострою для України є проблема повернення мігрантів-біженців, які виїхали за кордон з початком повномасштабного вторгнення Росії, та вироблення й реалізація стратегії їх повернення. Відправною точкою у цій стратегії має бути налагодження українським урядом комунікації з тими громадянами, які вимушено залишили Україну. Наступним кроком має бути підвищення соціальних стандартів та рівня життя в Україні. Одним із таких шляхів може бути залучення, з припиненням бойових дій, приходу до України потужних іноземних компаній та транснаціональних корпорацій з високими стандартами оплати праці, які б витримували конкуренцію з матеріальною винагородою країн Центрально-Східної Європи, адже саме там перебуває близько третини українських вимушених біженців [Казакова, 2025]. Попри намагання низки європейських країн (передусім Польщі, Чехії, Німеччини) зменшувати пільги українським біженцям, їх адміністрації навряд чи будуть вдаватися до відвертого "вичавлювання" українців, адже ЄС, як і у попередні роки, потребує залучення додаткових робочих рук у свою економіку. Тож українська міграція до країн об’єднаної Європи стала зручною нагодою для компенсації нестачі робочої сили з огляду на демографічні проблеми.

Процес повернення вимушених мігрантів з-за кордону буде прямо пропорційним процесу зростання добробуту в Україні.

Загалом від кількості повернутих мігрантів буде залежати відбудовчий та економічний потенціал України після війни. Позаяк, згідно з демографічними та соціологічними експертними оцінками, навіть за ідеальних сценаріїв до України вдасться повернути не більше половини вимушених мігрантів. Ученими-соціологами розраховано – якщо повномасштабна війна в Україні триватиме до п'яти років, то можна сподіватися на повернення у середньому 50–30% українців, які залишили країну від початку прямого вторгнення Росії у лютому 2022 року та шукали притулку за кордоном. Саме тому важливою є стратегія формування та реалізації програми повернення українців із-за кордону [Мерещук, 2024]. Водночас, за прогнозами фахівців, від'ємне сальдо міграції буде зберігатися у разі затягування повномасштабної війни. Скажімо, *у Офісі міграційної політики прогнозують, що у період 2025–2026 років з України виїде додатково 400 тис. людей.* Поряд з цим зберігається фактор спустошення Півдня та Сходу України й супутні з цим проблеми після потенційного повернення цих територій під контроль України. Натомість існує цікавий факт результатів соціологічного дослідження – на 25% більше людей були готові повернутися до України у тому разі, якщо війна завершиться у кордонах 1991 року [Марущак, 2025]. Відповідно, зменшення кількості біженців, охочих повернутися до України, прямо залежить від тривалості війни та фактору так званого заморожування війни по лінії воєнного протистояння, який є негативним, адже всі розуміють, що це буде тимчасовий мир, а Росія просто буде накопичувати сили і знову розпочне війну.

Повномасштабна війна консолідувала та солідаризувала українське суспільство, але очевидно, що із завершенням війни постануть нові та загострюються старі проблеми, які жодним чином не сприятимуть суспільній солідаризації в Україні. Все ж таки російська агресія значною мірою каналізувала формування української політичної нації. Власне українська ідентичність, яка здебільшого асоціювалася лише з етнічністю, мовою, культурою та історичною пам'яттю, стала у підсумку суверенною і політичною, а отже, інклюзивною.

Вплив геополітичної ситуації та союзницьких відносин України на процес суспільної солідаризації. Зовнішні впливи на процес солідаризації є передовсім об'єктивними факторами, які визначать майбутній стан солідаризації українського суспільства в умовах повоєнного часу та повоєнної відбудови України. Загалом ставлення українців до сусідніх держав Центрально-Східної Європи є досить неоднозначним та залежить від конкретної країни: з одного боку, простежується позитивне ставлення до Польщі, Чехії, Румунії, з іншого – негативне до країн, які пов'язані з Росією, на кшталт Угорщини та Словаччини. Приміром, соціологічне дослідження показало, що на 2025 рік майже 90% українців позитивно оцінюють ситуацію з працевлаштуванням у Польщі. Однак загалом рівень позитивного ставлення українців до Польщі та поляків поступово знижується: зараз він становить 64%, хоча нещодавно цей показник був на рівні 70% [Кобзар, 2025]. Також в останні два роки антиукраїнська позиція польських фермерів значно знизила рівень позитивного ставлення серед українців до Республіки Польща – відповідно, з 68% до 58%. У свою чергу, відверто та агресивно виражена проросійська та антиукраїнська позиція сусідньої Угорщини стала причиною негативного ставлення українців до цієї країни, яке притаманне 63% опитаних [*Оцінка впливу зовнішньополітичних чинників на Україну* …, 2024]. Доволі позитивним є ставлення українців (понад 60%) до Чехії, як країни, що надає притулок українським біженцям та допомагає у подоланні наслідків війни. Пороте останнім часом полярність та привабливість Чехії серед українців помітно знижується через зростання "втоми" чеського суспільства від українських біженців. Так, 58% опитаних чехів вважають, що країна прийняла забагато біженців, але 52% підтримують надання притулку. Водночас 60% респондентів помилково вважають, що українці беруть від держави більше грошей, ніж вносять [*Зростає втома?* ..., 2025]. Згідно з опитуваннями, здійсненим Центром Разумкова, найбільш негативно серед країн Центрально-Східної Європи українці ставляться до Угорщини (понад 60%) та Словаччини (56%) головно через проросійську та часто відверто українофобську позицію їхніх керівництв. Частка тих, хто в Україні негативно ставиться до вказаних країн, корелюється з їхнім негативним ставленням до

лідерів цих країн. Так, своє негативне ставлення до угорського прем'єра В. Орбана висловили 69% опитаних українців, а до словацького лідера Р. Фіцо – 30% [Васьків, 2024]. Під впливом трансформації глобальної та регіональної системи безпеки сформувалася кардинально протилежна позиція українців стосовно колективного Заходу, з одного боку, і Росії, з іншого боку. Скажімо, частка українців, які у 2024 році позитивно ставилися до ЄС, становила 76%, адже ця структура асоціюється з прогресом і розвитком. У свою чергу, негативне ставлення до Росії висловило 78% українців.

З початком війни актуалізувалося питання політики української влади до національних меншин як фактору впливу на її стосунки з країнами походження меншинних груп. На тлі погіршення взаємин України з Угорщиною надважливим завданням для Києва є збереження добросусідських відносин з рештою країн Центрально-Східної Європи, зокрема з Румунією, які виступають як важливий кластер формування фінансової та безпекової (забезпечення транзиту у постачанні озброєння) підтримки України у її протистоянні російській повномасштабній агресії. Тож для України, як держави та українського суспільства, надважливим завданням залишається збереження добросусідських взаємин із країнами цього регіону й після завершення війни та початку повоєнної відбудови.

Варто зауважити, що процес солідаризації суспільства як в умовах війни, так і в мирний час може відбуватися виключно під дією чи навіть тиску обставин. На проблематику повоєнної солідарності та можливості потенційних консолідаційних криз звертає також увагу Є. Головаха, зазначивши, що подолання регіональних відмінностей щодо геополітичного майбутнього для переважної більшості українців у всіх регіонах пов'язано саме з ЄС та НАТО, що є свідченням зміни базових геополітичних орієнтацій з невизначених і суперечливих на змістовні, солідарні, загальнонаціональні засади консолідації суспільства під час війни та в повоєнній перспективі [Головаха, 2024, с. 168].

Під тиском геополітичних загроз з боку Росії у плані можливого поглинання нею України жителі західних та центральних регіонів підтримували ідею інтеграції до європейських та

євроатлантичних структур. Саме такий шлях вбачався їм єдино правильним для збереження україноцентричної ідентичності. На відміну від них, жителі південних та східних областей, які тяжіли до радянської, а згодом до російської ідентичності, яка виявлялася передусім у мовному питанні (абсолютна більшість жителів цих регіонів була російськомовною), обстоювали необхідність зближення з Росією. Саме під тиском об'єктивних (зовнішніх) факторів тривалий час формувалися уявлення українців про зовнішньополітичні орієнтири та бачення інтеграції до ЄС, НАТО чи ЄврАзЕС (згодом ЄАЕС). Нині негативне ставлення українців до Росії перебуває на рівні 95,4%. Також ставлення українців до ще однієї великої держави – Китаю, як лідера Глобального Півдня, є переважно негативним, що виражається у частці 72,5%. Причому це ставлення стало ще більш негативним після повномасштабного вторгнення РФ [Васьків, 2024].

Соціологічними обстеженнями встановлено, що на 2024 рік 90% опитаних респондентів висловили бажання щодо набуття Україною членства в ЄС, а 84% – в НАТО. У той же час треба зазначити, що частка українців, які на 2024 рік висловилися про те, що українці і росіяни є братніми народами, становила лише 7% [Зеленько, 2024, с. 134]. Втім, згідно з проведеними опитуваннями Центру Разумкова, маємо дещо інші дані. Так, 84% опитаних українців підтримують вступ України до ЄС, а 91% українців позитивно ставляться до Євросоюзу [*Оцінка ситуації в країні* …, 2025]. Станом на 2025 рік 70% українців уже були готові проголосувати за приєднання до Євросоюзу найближчим часом. Приблизно така сама кількість українців (за деякими соціологічними даними 80%) висловила свою готовність проголосувати за вступ України до НАТО. Натомість проти вступу до ЄС висловилися 20,1% українців, а частка українців, що виразилися проти вступу України до НАТО, становить наразі 24,4% [*Більшість українців проголосували б за вступ у ЄС та НАТО* …, 2025]. При цьому, що важливо, близько 80% українців виступають за повний розрив відносин з Росією, а частка українців, що виступають за відновлення нейтрального статусу України, може становити не більше як 2–3%, адже такий статус є однією з ультимативних вимог

Росії та означає примус України до капітуляції. Така активна суспільна позиція досить позитивно вплине у майбутньому щодо інтеграцію України до європейських та євроатлантичних структур уже у середньостроковій перспективі. Слід зауважити, що у міру збільшення кількості громадян України, які перейшли на українську мову спілкування, пропорційно зросла й частка тих, хто підтримує інтеграційний курс України до європейських та євроатлантичних структур. Паралельно з цими процесами в Україні зменшувався відповідно, й відсоток тих, хто бачить своє майбутнє у дружніх, а тим паче союзницьких відносинах з Росією. Отже, кількість україномовних громадян чітко корелюється з відсотком прибічників вступу України до ЄС і НАТО.

Загалом повномасштабна війна Росії проти України стала об'єднавчим фактором та інструментом посилення патріотизму, а також остаточного оформлення українців як політичної нації. Понад те, у перші місяці війни зросла кількість бажаючих захищати Україну, показником чого стала значна частка російськомовних, які зі зброєю в руках стали на захист України, а також беруть участь у роботі волонтерських об'єднань, фінансово допомагають та організовують збір коштів для ЗСУ. Водночас населення південно-східних регіонів України, як і решти областей, однаково залучене до солідарної взаємодії щодо оборони України та протистояння агресії Росії.

Характерним є також те, що незалежність України підтримує близько 90%, а за Радянським Союзом шкодує близько 20%., тоді як 87% громадян України не мають жодної ностальгії за СРСР [*Абсолютна більшість українців підтримують незалежність України* …, 2024]. Одне слово, війна об'єднала українське суспільство у його бажанні дати відсіч ворогу та захистити свою державу від потенційного знищення. Власне збереження та солідаризація українського суспільства після війни буде залежати від цілої низки факторів, а саме: від сприятливого геополітичного та безпекового середовища у світі; прискорення політичних та соціально-економічних реформ; стабільності інтеграційного курсу до ЄС та НАТО; надання Україні гарантій безпеки після завершення повномасштабної війни чи гарячої її фази. Власне ці чинники

безпосередньо впливатимуть на бажання й спроможності громадян України захищати та відбудовувати свою державу, а також брати активну участь у її політичних та соціально-економічних трансформаціях. Паралельно слід зазначити про відсутність ризиків навіть у віддаленій перспективі щодо реставрації суспільних настроїв у плані зближення з Росією, передусім у площині економічних відносин.

Щодо США, то загальне ставлення громадян України до цієї країни є позитивним і становить 63%. Натомість рівень прихильності та сприйняття американців у якості стратегічного партнера та надійного союзника перебуває на рівні 32%. Такий порівняно низький показник позитиву українців щодо США пояснюється неоднозначною та непослідовною політикою Д. Трампа, яка полягає у демонстрації подвійних стандартів як стосовно України, так і Росії. Якщо у грудні 2024 року більша частина (54%) українців мала оптимістичні очікування щодо Д. Трампа, то вже в наступному опитуванні у березні 2025 року переважна більшість (73%) вважала, що президентство Д. Трампа є негативним для України, і лише 16% українців вважають, що навпаки [Грушецький, 2025b]. Високим рівнем позитиву (92%) відзначається ставлення українців до Канади. Зі свого боку, підтримка України країнами колективного Заходу має принципове та вирішальне значення для зміцнення суверенітету, протистояння російській повномасштабній агресії та, зрештою, повернення українського контролю над міжнародно-визнаними кордонами.

Українці віддають перевагу стратегічному партнерству з ЄС та окремим його країнам-членам і решті європейським країнам. Так, частка тих, хто в Україні позитивно ставиться до Німеччини, у 2025 році становила 68,8% [*Ставлення українців до Німеччини* …, 2025], до Франції – 74% [*Ставлення українців до Франції* …, 2025], до Великобританії – 72% [*Ставлення українців до Великої Британії* ..., 2025]. Стабільно високим є рівень позитивного ставлення українців до країн Балтії та країн Північної Європи, який коливається в середньому у межах 80–85%. Спостерігаємо поглиблення інституційної співпраці з ЄС з метою засвоєння досвіду та передових практик у сфері економіки, права і соціального менеджменту. При

цьому слід враховувати, що повне набуття чинності Угоди про асоціацію між ЄС та Україною вимагатиме від української сторони чіткого виконання зобов'язань, таких як законодавче й практичне впровадження європейських директив і регламентів.

Імплементація європейських стандартів має відбуватися, зокрема, через імплементацію близько 350 європейських актів, через моніторинг, консультування, навчання, інформаційний обмін тощо у сферах, визначених Угодою. Заходи щодо імплементації Угоди ухвалені Кабінетом Міністрів України для кожного міністерства і відомства, кожний з таких планів містить перелік актів законодавства ЄС, до якого має бути адаптоване українське нормативно-правове регулювання. Слід звернути увагу на поліпшення взаєморозуміння у відносинах з провідними стратегічними партнерами, ситуативними союзниками та сусідніми країнами, а також на поліпшення громадсько-політичного сприйняття таких відносин.

Результатом суспільної консолідації на глобально-цивілізаційному рівні є єднання еліти і народу країни навколо цивілізаційного проєкту і цивілізаційного вибору та єднання з іншими країнами та їх лідерами, що мають спільні цінності й інтереси. Адже консолідація того чи іншого суспільства передбачає єдність не лише з внутрішніх, а й з міжнародних питань. Ставлення українців до ООН у 2025 році переважно ґрунтується на очікуванні та потребі в підтримці від світової спільноти, зокрема у гуманітарній сфері, в умовах триваючої війни. У той же час повномасштабна війна Росії зумовила те, що, за даними КМІС, 73% українців виступають за відновлення України у статусі ядерної держави шляхом початку виробництва відповідної зброї масового ураження [*Майже три чверті українців* ..., 2024]. Такий показник зумовлений тотальним розчаруванням з боку України стосовно Будапештського меморандуму, підписаному у 1994 році, який так і не став надійним механізмом збереження й гарантування її безпеки з боку Росії, США, Великобританії та Китаю в обмін на її відмову від ядерної зброї.

Ефективна зовнішня політика може й повинна виступати чинником консолідації українського суспільства довкола низки пріоритетних завдань, пов'язаних не тільки з традиційним

зближенням України з європейськими і євроатлантичними структурами, а й з напрацюванням нових механізмів конструктивної співпраці. Загалом лише прямі союзницькі взаємини можуть бути в очах суспільства гарантією надання дієвої допомоги та захисту території від агресії з боку вороже налаштованих держав.

Висновки. Назагал прогнозування системного людського об'єднання є надзвичайно складним завданням. Тим більше прогнозування на тлі прискорених сучасних процесів та експоненційних змін такий вид наукової діяльності видається практично неможливим. У цей контекст чітко вписується складна політична ситуація в Україні, пов'язана з повномасштабною агресією Росії, що ускладнює прогнозування майбутньої української суспільної солідарності після війни. Нині українське суспільство перебуває в кризовій турбулентності, викликаній воєнними діями. Шанси на прогнозування майбутнього розвитку соціальних змін у рамках кількох рівноваріативних сценаріїв зростатимуть у міру зменшення соціальної й геополітичної напруженості та, більшою мірою, можливе за стабільних політичних процесів, близьких до еволюційних. Використовуючи імперативи критичного реалізму, можна говорити лише про інтуїтивний характер спроможності здійснювати прогнози соціальних явищ у сучасному світі, який наразі деформований безліччю безпекових біфуркаційних точок.

Повномасштабна війна Росії стала для України як фактором консолідації, так і роз'єднаності українського суспільства, позаяк на тлі цього найбільшого за всю історію незалежності виклику відбувся транзит української ідентичності від локалізації тривалого перебування індивіда до громадянина об'єднаної Європи. Попри все, на тлі, здавалось би, динаміки процесу солідаризації українського суспільства перед ним постали виклики нових розколів, пов'язаних із тотальною руйнацією узвичаєного устрою життя. Суспільний дисонанс пов'язаний із протиріччями щодо готовності до мобілізації та захисту України, ставлення до перемоги й територіальних поступок та віри у відбудову та успішне функціонування держави після повномасштабної війни.

Простежується чітка кореляція солідаризації українського суспільства у цілій низці факторних проявів. У середньому понад

80% громадян України вважають своєю рідною мовою українську, а понад 80% ідентифікують себе як українці та відносять себе до православних вірян ПЦУ, вірячи при цьому у перемогу України у повномасштабній війні, розв'язаній Росією. Приблизно така сама частка українців віддає перевагу інтеграції України до ЄС та НАТО. У той же час на регіональному рівні суттєво знизилася диференціація ідентичності українців у національному, мовному, релігійному та геополітичному відношенні. Отже, є підстави для оптимізму стосовно того, що з завершенням війни тенденція стійкої національної самоідентифікації збережеться та зміцниться на підконтрольних Києву територіях, а у віддаленій перспективі поширіться й на нині тимчасово окуповані території після відновлення Україною своєї територіальної цілісності.

Проблема внутрішньої релокації має негативний потенціал формування підґрунтя для конфлікту між місцевим населенням різних регіонів країни та прибулими внутрішніми мігрантами. Саме тому держава має вдаватися до реалізації стратегії адаптації внутрішньо переміщених осіб до нових умов у плані здобуття освіти, переміщення та започаткування нового бізнесу тощо. Не менш нагальним стратегічним завданням зміцнення національної солідаризації є набуття ПЦУ у віддаленій перспективі статусу помісної, яка об'єднала б усі православні церкви країни. Все це має покласти край релігійному і конфесійному розбрату в державі.

Надмірна суспільна довіра до ЗСУ та військових створює підвалини для ризиків реставрації автократії в Україні. Також існує загроза повернення у владу політиків-популістів, які потенційно можуть вдаватися до маніпуляцій українською свідомістю, а отже, приховують у собі ризики національній безпеці України та поляризації українського суспільства. Натомість зрілість суспільства України, яке у перебігу війни трансформувалося в політичну націю, слугує надійним запобіжником відновлення авторитарних тенденцій у державі. Крім того, після завершення війни (принаймні активної її фази) такі політичні пріоритети можуть бути дещо збалансованими запитом на політиків з експертного, наукового, громадського та волонтерського середовищ. Важливим державним завданням буде повернення вимушених мігрантів із-за кордону

шляхом формування та реалізації стратегії відбудови постраждалої в роки війни інфраструктури та створення умов для підвищення рівня соціальних стандартів та загального матеріального добробуту, що стане запорукою формування численного середнього класу в державі. Однак існують ризики формування нового підґрунтя для потенційних конфліктів між українцями та іммігрантами, що стане передумовою до нових розколів та складнощів у процесі суспільної солідаризації українців.

Врешті, нові геополітичні тренди також безпосередньо впливають на процеси солідаризації українського суспільства у плані вираження ним позиції щодо політики окремих країн та їх лідерів. Неоднозначне ставлення українці виявляють до сусідніх країн Центрально-Східної Європи – від позитивного (Польща, Чехія), пов'язаного з військовою допомогою Україні та захисті вимушених мігрантів, до вкрай негативного (Угорщина, Словаччина), породженого українофобською та проросійською позицією. Прямо протилежні настрої мають українці щодо ЄС та окремих його країн (передусім Німеччини та Франції) з одного боку, а також Росії з іншого. Знизився рівень довіри українців до США як стратегічного партнера головно через двояку та непослідовну політику їх президента Д. Трампа. Натомість позитивним залишається суспільне ставлення до Канади як вагомої та дружньої і партнерської країни, що сприяє забезпеченню військової підтримки України.

ВИСНОВКИ

Реальність кожного із чотирьох можливих сценаріїв розвитку суспільної єдності у повоєнній Україні – оптимістичного (інклюзивна консолідація усіх суспільних верств, інерційного (локальна стабільність за національної фрагментації), песимістичного (розпад вертикальної довіри, занепад участі) чи трансформаційного (укладання нового суспільного договору) визначатиметься станом базових засад суспільної єдності – суспільних настроїв, ідеології, ідентичності та патріотизму. Із завершенням війни і зникненням основного фактору суспільної солідарності – спільного протистояння загрозі втрати національної ідентичності і державної незалежності – будуть потрібні зусилля з нейтралізації того негативу, з яким населення було змушене миритися під час війни – соціальна бідність, невдоволеність владою, невизначене майбутнє та ін. Першочерговим завданням стане усунення причин негативу – девальвації традиційних інструментів демократії, взагалі усіх інституційних пасток, що відображають нинішню нестійкість української парламентсько-президентської моделі. Натомість необхідно буде зберегти і вивести на ще більший рівень той позитив, який утворився під час війни – скорочення міжрегіональної дистанції, зниження протистояння навколо мовного і церковно-конфесійного питань та навколо геостратегічного і цивілізаційного вибору.

Ключове завдання повоєнного розвитку – запобігти соціальному розколу, який може стимулюватися поверненням до політичної плюралістичності, якою актуалізується різноспрямованість інтересів різних соціальних верств і постійно жевріє небезпека поширення політичного і соціального популізму. Така небезпека неминуче з'явиться з обов'язковим оголошенням після війни президентських і парламентських виборів, і владі, яка сформується за їх результатами, доведеться шукати баланс між інтересами тих соціальних груп, які мають особливий потенціал політичної участі або політичного впливу – великого бізнесу, ветеранського і волонтерського корпусів, внутрішньо переміщених осіб, реемігрантів, політична позиція яких визначатиметься насамперед їхньою оцінкою діяльності влади із захисту їхніх інтересів. Уже до кінця

війни чинній владі варто розглянути можливості переходу до так званої моральної економіки, орієнтованої на економічну, культурну, ціннісну систему господарювання, на економіку людиноцентричної спрямованості, вибирати між популізмом і реалізмом у спілкуванні з народом стосовно моделі соціальної політики і з приводу методів і механізмів реалізації цієї політики.

Пошук балансу між соціо груповими інтересами буде супроводжуватися обов'язковими заходами зі зміцнення обороноздатності країни. З одного боку, реалізація оборонної стратегії зменшує соціальний ресурс держави, а з іншого боку солідаризує населення спільними заходами із запобігання зовнішній загрозі, такими як створення самодостатнього національного ВПК, адаптація адміністративно-територіальної реформи до потреб організації оборони країни, невпинна і послідовна робота з реалізації своєї основоположної мети – набуття повноправного членства у Європейському Союзі, участь у євроатлантичній оборонній стратегії, протидія зовнішнім дестабілізуючим впливам.

Фундаментальною ж основою суспільної солідарності може бути тільки спільна згода на такий суспільно-політичний лад і режим правління, які максимально узгоджували б соціальні, економічні, політичні і культурні інтереси різних верств, професійних груп і територіальних громад, насамперед базових інтересів – працевлаштування, належна якість життя, доступна медицина, прозоре управління, усунення історично невиправданої прірви у доходах різних соціальних груп, забезпечення правопорядку. Сприяти цьому може початок вже до завершення війни публічних дискусій стосовно стратегічних пріоритетів розвитку країни і з укладення суспільної угоди на цю тему.

Набуття владою ролі ядра суспільної солідаризації великою мірою залежатиме від обраної нею моделі спілкування зі своїми громадянами, від рівня аргументування нею своїх політичних планів та практик з їх реалізації. Довіра населення до аргументів влади буде визначатися такими чинниками, як демократизація інформаційного поля країни, переконливість офіційних оцінок перебігу війни та її результатів, а також переконливість закликів до згуртування заради відновлення України, здатність влади до

відвертого обговорення гострих проблем на засадах конструктивної критики. Консолідуючою суспільство темою може стати також зміцнення національної пам'яті про війну як про спільне випробування, запровадження патріотичних наративів на усіх рівнях освіти.

Стратегічне завдання влади, незалежно від її персоналізації у мирний час, полягатиме у запровадженні такої моделі переходу від захисту Батьківщини до її відновлення, яка заохочувала б у громадян пріоритетність загального інтересу, успішне втілення якого було б гарантією реалізації інтересів особистих.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

"Пліч-о-пліч" став символом взаємопідтримки у непрості часи, – Олексій Кулеба. (2025, Березень 2). *Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України.* https://mtu.gov.ua/news/36622.html?PrintVersion

Абсолютна більшість українців підтримують незалежність України – опитування. (2024, Серпень 23). Interfax. https://interfax.com.ua/news/general/1008978.html

Адміністративні дані в значенні Закону України "Про державну статистику", що збираються Міністерством у справах ветеранів України. Кількість учасників бойових дій. (2025, Липень 1). Єдиний державний веб-портал відкритих даних. https://data.gov.ua/dataset/034f43a4-133a-498f-8478-6076ed1013e4

Александер, Дж. С. (1999). Парадокси громадянського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, *1*, 27–41.

Аналіз соціально-економічної ситуації деокупованих громад: Херсонська область. (2024, Жовтень 28). *Лабораторія законодавчих ініціатив*. https://parlament.org.ua/analytics/analysis-kherson-region/

Антикорупція на паузі. Україна в індексі сприйняття корупції – 2024. (2024). TI Ukraine. https://cpi.ti-ukraine.org/

Безп'ятчук, Ж. (2025, Липень 25). "Великий бос та клерки". П'ять ризиків для України, якщо в неї не буде незалежних САП та НАБУ. *BBC News Україна*. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cvg8geqgm69o

Бєлошенко, А. (2024, Жовтень 1). Лідери змін: ветерани та ветеранки як двигун розвитку держави. *Рух ЧЕСНО*. https://www.chesno.org/post/6124/

Біла книга реформ 2025. Розділ 1. Урядування. (2025). Вокс Україна. https://voxukraine.org/bila-knyga-reform-rozdil-1-uryaduvannya

Білоскурський, О, & Зурабашвілі, Т. (2024). *Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними дослідження Rescore 2024 в порівнянні з Rescore 2023 та Score 2021* (І. Даглі-Хастінгс, В. Іващенко-Стандик, Н. Новосьолова, Ред.). UNDP. https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Social-Cohesion-in-Ukraine_ukr_2024.pdf

Більшість українців проголосували б за вступ у ЄС та НАТО найближчим часом. (2025, Червень 26). Європейська правда. https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/06/26/7214629/

Благодійність у часи війни. (2022). Zagoriy Foundation. https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/08/doslidzhennya-2022-1.pdf

Бондаренко, Н. П. (2024). *Освітнє середовище: єдність форми та змісту як імператив ефективності*. (Дис. … док. філос.). Київський національний університет будівництва і архітектури. Київ.

Бондаренко, П., Печончик, Т., Сухарина, А., & Яворський, В. (2025). Виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни: соціологічне дослідження. *Центр прав людини ZMINA*. https:// zmina.ua/ wp-content/uploads/sites/2/2023/05/freedomofspeechandjournalistsatwar_ socialresearchua_web.pdf

Бушанський, В. (2019). Образи майбутнього на тлі зміни епох. *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, *99–100*(3–4), 180–203. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/ bushanskyi_ obrazy.pdf

В Україні запустили онлайн-проєкт про загиблих діячів та діячок культури. (2025, Лютий 11). *MediaSapiens.* https://ms.detector.media/internet/post/37491/2025-02-11-v-ukraini-zapustyly-onlayn-proiekt-pro-zagyblykh-diyachiv-ta-diyachok-kultury/

Валерій Дубіль: "Батьківщина" ініціює створення постійної комісії з питань ветеранської політики у Київраді. (2025, Липень 3). ВО "Батьківщина". https://ba.org.ua/valerij-dubil-batkivshhina-iniciyuye-stvorennya-postijno%d1%97-komisi%d1%97-z-pitan-veteransko%d1%97-politiki-u-ki%d1%97vradi/

Валерій Дубіль: Держава має гарантувати сучасне лікування і гідну реабілітацію: ініціюємо зміни. (2025, Серпень 7). ВО "Батьківщина". https://ba.org.ua/valerij-dubil-derzhava-maye-garantuvati-suchasne-likuvannya-i-gidnu-reabilitaciyu-iniciyuyemo-zmini/

Валерій Дубіль: Кабмін має переглянути постанову, що позбавила мільйони українців субсидій. (2025, Липень 17). ВО "Батьківщина". https://ba.org.ua/valerij-dubil-kabmin-maye-pereglyanuti-postanovu-shho-pozbavila-miljoni-ukra%d1%97nciv-subsidij/

Василь, В. (2025, Травень 6). Хто очолить повоєнну Україну? *LB.ua*. https://lb.ua/news/2025/05/06/674753_hto_ocholit_povoiennu_ukrainu.html

Васьків, О. (2024, Лютий 28). Українці переважно негативно ставляться до шести держав світу – опитування. *Суспільне Новини*. https://suspilne.media/694704-ukrainci-perevazno-negativno-stavlatsa-do-sesti-derzav-svitu-opituvanna/

Венгер, О., & Постол, О. (2023). Формування політичної свідомості в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Humanities Studies, 16*(93), 95–102.

Відсутність закону про відновлення, експерименти, замість правил, і ручне ціноутворення: в НАЗК назвали корупційні ризики в сфері відбудови. (2025, Липень 25). Політична партія "Слуга народу". https://sluga-narodu.com/vidsutnist-zakonu-pro-vidnovlennia-eksperymenty-zamist-pravyl-i-ruchne-tsinoutvorennia-v-nazk-nazvaly-koruptsiyni-ryzyky-v-sferi-vidbudovy/

Візія майбутнього освіти і науки України. (б. д.). Міністерство освіти і науки України. https://mon.gov.ua/viziya-maybutnogo-osviti-i-nauki-ukraini

Вінокуров, Я., & Максимчук, М. (2025, Січень 29). Які державні органи та організації не отримають кошти через призупинення фінансування USAID? Список. *Економічна правда*. https://epravda.com.ua/finances/yaki-derzhavni-organi-ta-organizaciji-ne-otrimayut-koshti-cherez-prizupinennya-finansuvannya-usaid-spisok-802602/

Власенко, Р. В., Гущук, І. В., Жаліло, Я. А., Каплан, Ю. Б., Коваль, О. П., Корнієвський, О. А., Малиновська, О. А., Михайлова, О. Ю., Павленко, В. І., Прокопій, Д. А., & Яценко, Л. Д. (2025). *Державна політика щодо ветеранів війни: аналітична доповідь* (Я. Жаліло, Ред.). Київ: НІСД. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-04/veterani-dopovid_0.pdf

Володимир Зеленський підписав заявку на членство України у Європейському Союзі. (2022). Президент України. Офіційне інтернет-представництво. https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pidpisav-zayavku-na-chlenstvo-ukrayini-u-7324

Ворона, В., & Шульга, М. (Ред.). (2013). *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка. Соціологічний моніторинг.* Київ: Інститут соціології НАН України.

Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. (2022, Квітень 6). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI): жовтень 2023. (2023, Жовтень 27). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vseukra_nske_opituvannya_m_zhnarodnogo_respubl_kanskogo_nstitutu_iri_zhovten2023.html

Всеукраїнський перепис населення. (2001). Державний комітет статистики. https://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general

Галів, О. (2025, Серпень 5). "Є люди, які вважають, що їх кинули". Елла Лібанова про можливі терміни закінчення війни і повернення біженців. *Радіо Свобода*. https://www.radiosvoboda.org/a/ella-libanova-viyna-bizhentsi-demohrafiya/33494100.html

Гармаш, С. (2025, Травень 2). Місцеве населення все ж таки не стало російським. *Українське радіо*. https://ukr.radio/news.html?newsID=107324

Геєць, В. М., Бурлай, Т. В., & Близнюк, В. В. (2023). Соціальна резильєнтність національної економіки крізь призму досвіду Європейського Союзу та України. *Економічна теорія*, *3*, 5–43. https://doi.org/10.15407/etet2023.03

Гелстон, В. А. (2005). Громадянське суспільство й "мистецтво об'єднань". В О. Проценко (Уклад.). *Демократія: Антологія* (с. 861–866). Київ: Смолоскип.

Гетман, О. (2021, Березень 18). Національна економічна стратегія 2030 – переваги та недоліки документа. *Економічна правда*. https://epravda.com.ua/columns/2021/03/18/672064/

Гетманцев: В Україні рівень бідності зріс удвічі з початку війни. (2025, Липень 19). TrueUA. https://trueua.info/news/hetmantsev-v-ukrayini-riven-bidnosti-zris-udvichi-vid-pochatku-viyny

Голованова, Н. (2022). Інформаційна політика України в умовах війни (архетипний підхід). *Наукові перспективи*, *6*, 57–70.

Головаха, Є. (2024). Солідаризація в умовах війни: формальний та змістовний типи. У *Круглий стіл "Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу". Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, *4*, 165–206 (с. 167–168). https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf

Головаха, Є. (2025, Лютий 17). "2025-й стане для України роком емоційного драматизму". *IPG*. https://www.ipg-journal.io/ua/rubriki/intervju/2025-i-stane-dlja-ukrajini-rokom-emociinogo-dramatizmu-2437

Головаха, Є., & Дембіцький, С. (Ред.). (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*. Київ: Інститут соціології НАН України. https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view?pli=1

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Гомілко, О. (2020). Падіння Берлінського муру та сучасні виклики спорудження нових стін: рефлексія BASEES. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, *2*(25), 287–298. https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-16

Горемикіна, Ю. (2024). Глобальні виклики для системи соціальної підтримки: сутність, компонентні ознаки та особливості. *Демографія та соціальна економіка*, *57*(3), 101–121.

Гоць, А. А. (2018). Внутрішньо переміщені особи в Україні як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, *77*, 155–160. http://www.soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2018/77/18.pdf

Григор'єв, В. (2025, Серпень 9). Росія укомплектувала одну з бригад жителями Донецької області та мігрантами – DeepState. *УНІАН*. https://www.unian.ua/war/boji-na-donechchini-rf-ukomplektuvala-odnu-z-brigad-zhitelyami-doneckoji-oblasti-ta-migrantami-13092603.html

Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. Грудень 2022 – січень 2023. (2023). КМІС. ICAP Єднання.

https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Громадянське%20суспільство%20в%20умовах%20війни%202022....pdf

Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження. Лютий 2024 року. (2024). КМІС. ІСАР Єднання. https://ednannia.ua/images/Procurements/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D0%B2_%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%85_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8_%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82_%D0%B7_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf

Грушецький, А. (2024, Січень 22). Українці йдуть до згуртованої політичної нації чи до розколу? *КМІС*. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1361&page=1

Грушецький, А. (2025a, Січень 21). Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. *КМІС*. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469&page=1

Грушецький, А. (2025b, Червень 12). Сприйняття політики Європи/США щодо України, сприйняття ролі Д. Трампа для України та ставлення до США / звичайних американців / керівництва США. *КМІС*. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1536&page=1

Грушецький, А. (2025c, Липень 9). *Чи йдуть українці до єднання і як українці бачать майбутнє України*. КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1540&page=3

Грушецький, А. (2025d, Червень 6). *Скільки часу українці готові нести тягар війни*. КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1534&page=4

Дацюк, С. (2007, Листопад 15). Популярно про стратегію та стратегування-8. Що таке трьохрівневе стратегування країни? *Українська правда.* https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/473ca10c6780f/

День Незалежності: завершення війни та майбутнє України. (2025, Серпень 22). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-zavershennya-viyni-ta-maybutne-ukraini

Держава – один з найбільших роботодавців: чи можуть ветеранів війни працевлаштувати на держслужбу. (2025, Липень 25). Політична партія "Слуга народу". https://sluga-narodu.com/derzhava-odyn-z-naybilshykh-robotodavtsiv-chy-mozhut-veteraniv-viyny-pratsevlashtuvaty-na-derzhsluzhbu/

Державна установа "Національне військове меморіальне кладовище" (ДУ "НВМК"). (б. д.). https://nmmc.mva.gov.ua/organization.html

До півмільйона гривень на місяць – Южаніна підрахувала нові зарплати в Рахунковій палаті. (2025, Серпень 15). Європейська солідарність. https://eurosolidarity.org/2025/08/15/do-pivmiljona-gryven-na-misyacz-yuzhanina-pidrahuvala-novi-zarplaty-v-rahunkovij-palati

Добробут українців під час війни: стримані оцінки рівня щастя, проте сильне відчуття сенсу. (2025, Лютий 26). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1498&page=1&t=7

Дорожня карта з функціонування демократичних інституцій. (б. д.). Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Proyekt-Dorozhnya-karta-z-FDI-.pdf

Дурова, Д. (2025, Серпень 8). Скільки німців готові захищати свою країну зі зброєю в руках у разі нападу: опитування показало несподівані цифри. *OBOZ.UA*. https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-mir/skilki-nimtsiv-gotovi-zahischati-svoyu-krainu-zi-zbroeyu-v-rukah-u-razi-napadu-opituvannya-pokazalo-nespodivani-tsifri.htm

Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва: Наука.

Дячков, Д. (2019). Формування моделі політики інформаційної безпеки на основі концепцій "глибинного захисту". *Підприємництво і торгівля*, *25*, 116–121.

Електоральний вплив волонтерства. (2024, Квітень 10). Active Group. https://activegroup.com.ua/2024/04/10/elektoralnij-vpliv-volonterstva/

ЄС, Японія та ПРООН підтримали серію регіональних презентацій, присвячених реформі управління публічними інвестиціями. (2025, Серпень 6). *UNDP Ukraine.* https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/yes-yaponiya-ta-proon-pidtrymaly-seriyu-rehionalnykh-prezentatsiy-prysvyachenykh-reformi-upravlinnya-publichnymy

Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. (2022, Березень 1). Соціологічна група "Рейтинг". https://www.ratinggroup.ua/news/obschenacionalnyy-opros-ukraina-v-usloviyah-voyny-1-marta-2022

Замірська, Л. (2025, Травень 10). Поза героїчними сюжетами: чому медіа-героїзація ветеранів може збільшити бар'єр. *Детектор медіа.* https://detector.media/community/article/240778/2025-05-10-poza-geroichnymy-syuzhetamy-chomu-media-geroizatsiya-veteraniv-mozhe-zbilshyty-barier/?utm_source=chatgpt.com

Звернення громадськості щодо Національного військового меморіального кладовища. (2025, Січень 8). Українська правда. https://www.pravda.com.ua/articles/2025/01/8/7492465/

Зеленський, В. (2023, Червень 28). Україна перемоги буде країною, гідною своїх героїв – виступ Президента на пленарному засіданні Верховної Ради з нагоди 27-ї річниці ухвалення Конституції. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-peremogi-bude-krayinoyu-gidnoyu-svoyih-geroyiv-vist-83869

Зеленько, Г. (Ред.). (2025). *Інституційна (не) спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0363-5

Злобіна, О. (2024). Динаміка соціально-психологічної резильєнтності населення України під час війни. *Демографія та соціальна економіка*, *58*(4), 148–164.

Злобіна, О. Г., Шульга, М. О., Бевзенко, Л. Д., Бойко, Н. Л., Зоткін, А. О., Мартинюк, І. О., Резнік, О. С., Соболєва, Н. І., & Паращевін, М. А. (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* (Л. Д. Бевзенко, Ред.). Київ: Інститут соціології НАН України.

Зоткін, А. (2014). Чинники розвитку громадянського суспільства в Україні. У В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк (Упоряд.), О. А. Корнієвський (Ред.). *Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ)* (с. 25–35). Київ: НІСД.

Зростає втома? Як у Чехії зараз ставляться до біженців з України: дані соцопитування. (2025, Серпень 1). Українські національні новини. https://unn.ua/news/zrostaie-vtoma-yak-u-chekhii-zaraz-stavliatsia-do-bizhentsiv-z-ukrainy-dani-sotsopytuvannia

Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.). (2024, Липень 24). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r

Індекс реформ. (б. д.). Вокс Україна https://reforms.voxukraine.org/

Індекс сталості громадянського сектору в Україні залишається високим. (2025, Липень 28). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4019613-indeks-stalosti-gromadskogo-sektoru-v-ukraini-zalisaetsa-visokim.html

Інклюзивність, відповідність історичним традиціям та пошана до воїнів – УІНП акцентував пріоритети НВМК. (2023). УІНП. https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/inklyuzyvnist-vidpovidnist-istorychnym-tradyciyam-ta-poshana-do-voyiniv-uinp-akcentuvav-priorytety-nvmk

Інтерактивний інформаційний комплекс "Книга пам'яті": збереження історії героїв. (б. д.). *Elpix.*

https://elpix.com.ua/blog/interaktyvnyj-informaczijnyj-kompleks-knyga-pamyati-zberezhennya-istoriyi-geroyiv?srsltid=AfmBOoqgu7yoHtYoxgjKcarLPD2fVMSrUJKRLkIK1wH2mlSGTAiXVfS7

Іщик, Т. (2025, Січень 27). Що не так з Національним військовим меморіалом? *Українська правда*. https://life.pravda.com.ua/culture/shcho-ne-tak-z-nacionalnim-viyskovim-memorialom-306104/

Кабінет Міністрів представив Проект Програми дій Уряду. (2025, Серпень 18). *Кабінет Міністрів України.* https://www.kmu.gov.ua/news/kabinet-ministriv-predstavyv-proekt-prohramy-dii-uriadu

Казакова, К. (2025, Серпень 7). Повернення українців додому: демограф розповіла, як це зробити. *УНІАН*. https://www.unian.ua/society/povernennya-migrantiv-v-ukrajinu-demograf-rozpovila-shcho-treba-zrobiti-vladi-13090434.html

Калашнікова, Т., & Герасименко, І. (2024). Соціальна політика як чинник забезпечення життєстійкості держави. *Демографія та соціальна економіка*, *57*(3), 59–78.

Кизим, М., Хаустова, В., & Ягольницький, О. (2024). Оцінка та напрями підвищення резильєнтності українського суспільства. *Демографія та соціальна економіка. 2024*, *4*(58), 24–44.

Кіз, Д. (2016). *Таємнича історія Біллі Міллігана* (О. Стусенко, Пер. з англ.). Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля".

Кізілов, Є. (2025, Липень 23). Без Шухевича і Липи: на Одещині "відкотили" перейменування вулиць. *Українська правда.* https://www.pravda.com.ua/news/2025/07/23/7523141/

Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника. (2025). Державна служба статистики України. https://ukrstat.gov.ua/edrpoy/ukr/EDRPU_2024/ks_opfg/arh_ks_opfg_24.htm

Клименко, О. (2024). Інституціоналізація ветеранства в умовах російсько-української війни: теоретичний аспект. В Є. Головаха, & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 366–387). Київ: Інститут соціології НАН України.

Кобзар, Ю. (2025, Травень 2). Опитування українців в Польщі дало несподівані результати. *УНІАН*. https://www.unian.ua/world/ukrajinci-v-polshchi-ne-hochut-zalishatisya-tam-nazavzhdi-opituvannya-12995577.html

Ковальова, А. (2023, Грудень 5). Скільки коштів задонатили громадяни на ЗСУ. *The Page*. https://thepage.ua/ua/news/skilki-koshtiv-zadonatili-gromadyani-na-zsu-dani-stratkomu

Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Коломієць, В. (2025, Січень 6). "Пів країни плаче, пів країни скаче". Чому суспільство толерує ухилянство. *hromadske.* https://hromadske.ua/viyna/236531-piv-krayiny-plache-piv-krayiny-skache-chomu-suspilstvo-toleruye-ukhylianstvo?gad_source=1&gad_campaignid=10747701738&gbraid=0AAAAACVRZnow8oBlmHWLnTSOzdBcDQXGZ&gclid=EAIaIQobChMI1ofFob6CjwMVCgCiAx1-rBmkEAMYASAAEgJQS_D_BwE

Колот, А., & Герасименко, О. (2022). До філософії моральної економіки: концептологія людиноцентричності (І частина). *Демографія та соціальна економіка*, *49*(3), 65–88.

Коляда, О. (2018, Квітень 27). Ресоціалізація ветеранів потрібна не ветеранам, а державі. *Українська правда.* https://www.pravda.com.ua/columns/2018/04/27/7178871/?utm_source=chatgpt.com

Комарова, Н., Луцевич, О., & Паливода, Л. (2013). *Звіт за результатами дослідження "Оцінка стану розвитку громадянського суспільства та суспільної активності громадян України".* Київ: Український Фонд Демократії "Спочатку Люди".

Консолідовані версії Договору про Європейський Союз (вчиненого в Маастрихті сьомого дня лютого тисяча дев'ятсот дев'яносто другого року) та Договору про функціонування Європейського Союзу (вчиненого в Римі двадцять п'ятого дня березня місяця року одна тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомого). Договір № 994-b06 (2010) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. *Аналітичний звіт за результатами опитування населення та бізнесу*. (2024). Київ: НАЗК. https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-

content/uploads/Pages/50/d0/50d0d9eef5cf33c10f1fc7f6e86048a2bf3731bd3d08a36f4cec95baea1475b88460841.pdf

Котерлін, І. (2022). Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. *Актуальні проблеми сучасної юреспруденції*, *1*, 150–155.

Котляр, А. (2025, Серпень 12). "Дані Gallup показують перехід українців не від оптимізму до песимізму, а від ейфорії до реалізму". Інтерв'ю з директором Інституту соціології Євгеном Головахою. *Дзеркало тижня.* https://zn.ua/ukr/war/dani-gallup-pokazujut-perekhid-ukrajintsiv-ne-vid-optimizmu-do-pesimizmu-a-vid-ejforiji-do-realizmu.html

Кочан, Н. (2013). Солідаризуюча функція держави: український контекст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, *5*(67), 165–183.

Кочан, Н. І. (2024). *Російсько-українська війна і націоналізація церковно-релігійного символічного простору: контекстуалізація, проблематизація, інтерпретація*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0367-3

Кравчук, М., & Ваховська, О. (2024, Лютий 12). "Військових треба поважати вже за те, що вони захищають Батьківщину", – житомирська військова психологиня Олена Сек. *Суспільне Житомир.* https://suspilne.media/zhytomyr/679632-vijskovih-treba-povazati-vze-za-te-so-voni-zahisaut-batkivsinu-zitomirska-vijskova-psihologina-olena-sek/?utm_source=chatgpt.com

Крижева, Т. (2023, Березень 9). "Московський патріархат": чому прибрали МП з назви УПЦ та чи означає це розірвання зв'язку з російською церквою. *Суспільне Чернігів*. https://suspilne.media/chernihiv/407874-moskovskij-patriarhat-comu-pribrali-mp-z-nazvi-upc-ta-ci-oznacae-ce-rozirvanna-zvazku-z-rosijskou-cerkvou/

Куропась, І. (2025, Липень 15). URC 2025: Поворотний момент у розумінні відновлення України – через громади, партнерства і людей. *UPLAN*. https://uplan.org.ua/news/urc-2025-povorotnyj-moment-u-rozuminni-vidnovlennya-ukrayiny-cherez-gromady-partnerstva-j-lyudej

Ліндхольм Біллінг, К. (2025, Червень 20). Уроки єдності: як солідарність допомагає Україні впоратися з викликами війни. *Українська правда*. https://www.pravda.com.ua/columns/2025/06/20/7517359/

Мазуренко, Л. (2022). Інформаційна безпека в умовах російсько-української війни: виклики та загрози. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія "Питання політології"*, 42, 50–57.

Майборода, О. (2024). Конкурентність і компромісність у політичному полі в умовах війни. У *Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: монографія* (с. 67–93). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Майже три чверті українців підтримують ідею відновлення ядерної зброї. (2024, Грудень 23). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3941099-majze-dvi-tretini-ukrainciv-pidtrimuut-ideu-vidnovlenna-adernoi-zbroi.html

Малиновська, О., & Яценко, Л. (2023, Жовтень 10). Внутрішні вимушені переміщення: обсяги, проблеми та способи їх вирішення. *НІСД*. https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheni-peremishchennya-obsyahy-problemy-ta-sposoby-yikh

Мамонова, Г. (2023, Березень 19). "Скандалу з мешканцями Ягідного немає, є непорозуміння". Коли з'явиться меморіал жертвам російських злочинів – пояснює архітекторка. *Українська правда*. https://life.pravda.com.ua/culture/koli-pobuduyut-memorial-v-seli-yagidne-307007/

Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація). (2022). https://drive.google.com/file/d/1zd3gVq1ZlJuatpWYh_d3K5xHYk7IlFZM/view

Марущак, О. (2025, Вересень 9). "Демографічний провал": як виїзд молоді вплине на майбутнє України – інтерв'ю з Олександром Гладуном. *ТСН*. https://tsn.ua/exclusive/demohrafichnyy-proval-iak-vyyizd-molodi-18-22-rokiv-vplyne-na-maybutnye-ukrayiny-2908079.html?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExRXFFS3

VVd2prcnMxN3hragEe5_VaJjiRI_NQm0uUO9czw8tQAvnEdy7XN20lp8d1L_IzUOLTIRdg3uP7XVg_aem_t_5dw8__Fe45uVvbea8BiA

Матриця реформ України. (б. д.). https://reformmatrix.mof.gov.ua

Маційвський, Ю. (2016). *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги – XXI.

Мерещук, В. (2024, Січень 29). Елла Лібанова: "40 млн населення вже не буде. Або це будуть не українці". *LB.ua*. https://lb.ua/news/2024/01/29/595959_ella_libanova_40_mln_naselennya_vzhe.html

Мирний, М. (2024, Травень 2). Як українці бачать життя на окупованих територіях після звільнення – опитування. *ZMINA*. https://zmina.info/articles/yak-ukrayinczi-bachat-zhyttya-pislya-okupacziyi-rezultaty-socziologichnogo-doslidzhennya/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR2DZwr5sxjN1VzsePRZuYjFQtvBIK5Z7P5aeQxifVyxkMjtdlTGJ06z-Ko_aem_ARKa3cXym4OwEql4CoO-FsKhEufFcCCtNr5QDWJ5UMcm8UQSrfSZNwg51w4KQR2OpLovN1Q_IRBUOoZhG03Qeqf7

Мирошниченко, А. (2023). Інформаційна політика в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління і адміністрування*, *4*, 41–45.

Міністерство молоді та спорту України за підтримки ПРООН розпочало розробку нової Державної програми "Молодь України: покоління стійкості – 2030". (2025, Серпень 15). *UNDP Ukraine.* https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ministerstvo-molodi-ta-sportu-ukrayiny-za-pidtrymky-proon-rozpochalo-rozrobku-novoyi-derzhavnoyi-prohramy-molod-ukrayiny

На підтримку ветеранів місцеві бюджети цьогоріч передбачили понад 5,8 мільярда гривень. (2025, Липень 26). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4019024-na-pidtrimku-veteraniv-miscevi-budzeti-cogoric-peredbacili-ponad-58-milarda.html

Навчання в окупації. Примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України. (2024, Червень 20). Human Rights Watch. https://www.hrw.org/uk/report/2024/06/20/388318

Найдюк, Н. (2023, Травень 3). Замордовані кисневим голодом: історії людей, які померли внаслідок полону в підвалі Ягідного. *Українська правда*. https://life.pravda.com.ua/society/2023/05/03/254082

Національна рада з відновлення України від наслідків війни. (2022). *Кабінет Міністрів України.* https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/konsultatyvno-doradchi-orhany/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni

Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні. (2023, Листопад 27). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukraini.html

Невидимі, стигматизовані, героїзовані: наративи щодо вразливих груп в українських Telegram-каналах. (2025, Липень 25). ОПОРА. https://www.oporaua.org/viyna/nevidimi-stigmatizovani-geroyizovani-narativi-shhodo-vrazlivih-grup-v-ukrayins-kih-telegram-kanalah-25756

Ніколаєць, Ю. (2024a). Медійний фактор солідаризації українців. У *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни* (с. 34–36). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Dopovid-2-1.pdf

Ніколаєць, Ю. (2024b). Проблеми деокупації українських земель і політична безпека країни. У *Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: монографія.* (с. 94–129). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Новакова, О., & Остапенко, М. (2023). Еволюція геополітичних цінностей та орієнтацій українців під впливом війни. *Міжнародні та політичні дослідження*, *36*, 94–103. http://heraldiss.onu.edu.ua/article/view/288711

Нові цифрові можливості для підприємництва: у Харкові відкрили Хаб стійкого бізнесу. (2025, Серпень 1). *UNDP Ukraine.* https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/novi-tsyfrovi-mozhlyvosti-dlya-pidpryyemnytstva-u-kharkovi-vidkryly-khab-stiykoho-biznesu

Новіков, В. (2023). Етичний принцип справедливості в просуванні концепції людського розвитку. *Демографія та соціальна економіка*, *52*(1), 3–22.

Образ ветеранів в українському суспільстві. Дослідження проведене у жовтні-грудні 2024 року. (2024). Київ: Український ветеранський фонд. https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2024/12/Obraz-veterana.pdf

Олігархічний український капітал: Дослідження. (2022, Листопад 29). Центр економічної стратегії. https://ces.org.ua/oligarchic-ukrainian-capital-research/

Оновлена оцінка збитків свідчить про потребу у 524 мільярди доларів для відновлення України протягом наступного десятиліття. (2025, Лютий 25). *UNDP Ukraine.* https://www.undp.org/ukraine/publications/ukraine-fourth-rapid-damage-and-needs-assessment-rdna4-february-2022-december-2024-english

Опитування: 53,9% опитаних українців вважають, що тих, хто ухиляється від мобілізації, можна зрозуміти – "ніхто не хоче помирати". (2024, Квітень 1). Interfax-Україна. https://interfax.com.ua/news/press-conference/977329.html

Опубліковано звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (acquis ЄС) – селф-скринінгу. (2023, Грудень 14). EU-UA. https://eu-ua.kmu.gov.ua/en/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-provedennya-pervynnoyi-otsinky-stanu-implementatsiyi-aktiv-prava-yevropejskogo-soyuzu-acquis-yes-self-skryningu/

Остапенко, М. (2011). Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, *2*, 135–143.

Оцінка впливу зовнішньополітичних чинників на Україну. Ставлення до іноземних держав та окремих ініціатив їх лідерів. Оцінка громадянами України легітимності правління Путіна (2024 Березень). (2024, Квітень 18). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-vplyvu-zovnishnopolitychnykh-chynnykiv-na-ukrainu-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-okremykh-initsiatyv-ikh-lideriv-otsinka-gromadianamy-ukrainy-legitymnosti-pravlinnia-putina-berezen-2024r

Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів.

Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). (2023, Жовтень 11). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.). (2025, Березень 24). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу. (Червень 2024). (2024, Червень 25). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r

Оцінка стану публічних послуг у деокупованих громадах (Херсонська область). (2024, Липень 12). *Лабораторія законодавчих ініціатив*. https://parlament.org.ua/analytics/oczinka-stanu-publichnyh-poslug-u-deokupovanyh-gromadah-hersonska-oblast

Оцінки громадянами соціально-економічної ситуації та соціально-економічної політики влади, соціальне самопочуття громадян (вересень 2024 р.). (2024, Листопад 5). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinky-gromadianamy-sotsialnoekonomichnoi-sytuatsii-ta-sotsialnoekonomichnoi-polityky-vlady-sotsialne-samopochuttia-gromadian-veresen-2024r

Паращевін, М. (2024а). Релігійний чинник солідаризації: актуальні показники. У *Круглий стіл "Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного*

соціального потенціалу". Соціологія: теорія, методи, маркетинг, *4*, 165–206 (с. 201–204). https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf

Паращевін, М. (2024b). Таблиці результатів опитувань. В Є. Головаха, & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 413–449). Київ: Інститут соціології НАН України.

Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ* (Л. А. Седова, А. Д. Ковалева, Пер. з англ.) (М. С. Ковалева, Ред.). Москва: Аспект Пресс. https://socio.karazin.ua/resources/c60a814f860ae55f5c6ca11e8f81b216.pdf

Патнам, Р. Д. (2001). *Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії* (Р. Д. Патнам, Р. Л. Леонарді, Р. Й. Нанетті, В. Ющенко, Пер. з англ.). Київ: Видавництво Соломії Павличко "Основи".

Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. (2024, Червень 21). EU-UA. https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup%20ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannyah-i-10-mifah-2/

Петренко, В. К. (2024). Інформаційно-комунікативні тенденції сучасності як фактор життєдіяльності суспільства. *Культурологічний альманах*, *4*, 246–255. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.28

Петренко-Лисак, А. (2024, Листопад 13). Деколонізація як складова українського відновлення: чому це важливо. *Вікно відновлення.* https://recovery.win/novyny/dekolonizacziya-yak-skladova-ukrayinskogo-vidnovlennya-chomu-cze-vazhlyvo

Пирожков, С. І., Богуцький, Ю. П., Лібанова, Е. М., & Майборода, О. М. (Ред.). (2017). *Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Пільги як перший крок компенсації: для постраждалого бізнесу в Раді пропонують запровадити модель підтримки. (2025, Липень 30). Політична партія "Слуга народу". https://sluga-narodu.com/pilhy-iak-pershyy-krok-kompensatsii-dlia-postrazhdaloho-biznesu-v-radi-proponuiut-zaprovadyty-model-pidtrymky/

План відновлення України. (2022). *Відновлення України*. https://recovery.gov.ua/

План для реалізації Ukraine Facility (2024–2027). (2024). Ukraine Facility https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/

Поліковська, Ю. (2024, Вересень 17). В Україні запустили інтерактивну "бібліотеку пам'яті". *MediaSapiens*. https://ms.detector.media/internet/post/36183/2024-09-17-v-ukraini-zapustyly-interaktyvnu-biblioteku-pamyati/

Політичні інтриги в Україні: Чи стоїть Андрій Єрмак за спробами усунути Буданова та Чернишова? (2025, Липень 7). ГО "Антикорупційний фронт Лариси Криворучко". https://www.anticor.foundation/novyny/21169/

Полякова, С., & Когатько, Ю. (2023). Бідність українських пенсіонерів: довоєнна ситуація і вплив війни. *Демографія та соціальна економіка*, *52*(2), 92–109.

Потапенко, В. Г., Павленко, І. А., Нагірний, В. М., Маляревський, Є. В., & Головка, А. А. (2025a). *Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (Експертне опитування)*. Київ: НІСД. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-07/ad_analiz-zagroz_14072023.pdf

Потапенко, В., Павленко, І., Тищенко, Ю., Здіорук, С., Токман, В., Іжак, О., Каплан, Ю., Валюшко, І., Макаров, Г., Даниляк, О., Михайлова, О., Валевський, О., Лісогор, Л., Маляревський, Є., Бараннік, В., & Двігун, А. (2025b). *Суспільство, трансформоване війною. Аналітична доповідь*. Київ: НІСД. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.07

Правосуддя в контексті російської збройної агресії. (2024, Серпень 13). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html

Прес-служба Апарату Верховної Ради України. (2025, Серпень 21). Верховна Рада ухвалила Закон про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. https://www.rada.gov.ua/news/razom/265262.html

Про виклики та завдання меморіалізації війни. (2024). УІНП. https://uinp.gov.ua/memorializaciya/memorializaciya-viyny-materialy-

kruglyh-stoliv/memorializaciya-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny-vyklyky-ta-zavdannya

Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Закон України № 2680-VIII (2019) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/2680-19/card6

Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Указ Президента № 791/2002 (2002) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/7912002-685

Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів). Закон України № 2849-IX (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України № 2411-VI (2010) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/2411-vi-11671

Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України № 317-VIII (2015) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text

Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії. Закон України № 3005-IX (2023) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#n150

Про затвердження Методичних рекомендацій з питань формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладах дошкільної освіти. Наказ Державної служби якості освіти України № 01-11/71 (2020) (Україна). https://sqe.gov.ua/law/nakaz-derzhavnoi-sluzhbi-yakosti-osviti-23/

Про затвердження Методичних рекомендацій з питань формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладах дошкільної освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України № 407 (2025) (Україна). https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-metodychnykh-rekomendatsii-z-pytan-formuvannia-

vnutrishnoi-systemy-zabezpechennia-iakosti-osvity-u-zakladakh-doshkilnoi-osvity

Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України № 179 (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25

Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 133-р (2024) (Україна). https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannia-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykh-u-t90224

Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 300-р (2025) (Україна). https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/67f/62d/b04/67f62db04261d522958395.pdf

Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. Указ Президента № 615/98 (1998) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text

Про Основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України № 3360-XII (1993). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text

Про публічні консультації. Закон України № 3841-IX (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text

Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Закон України № 1678-VII (2014) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2

Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-

членами. Закон України № 237/94-ВР (1994). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/237/94-%D0%B2%D1%80#Text

Про реалізацію експериментального проекту щодо проектування Національного військового меморіального кладовища. Постанова Кабінету Міністрів України № 870 (2023) (Україна). https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України". Указ Президента України № 392 (2020) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України". Указ Президента України № 287 (2015) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070

Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Закон України № 3552-XII (1993) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text

Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 р. та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2027 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1209-р (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії демографічного розвитку на період до 2040 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 922-р (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 293-р (2025) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 34 (2025) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2025-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020". Указ Президента України № 5/2015 (2015) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text

Проблеми соціальної згуртованості в Україні. 20–22 липня 2025. (2025, Вересень 22). Соціологічна група "Рейтинг". https://cdn.prod.website-files.com/685c279caf66f4023ad2cab4/68d2e74afc9c7d9c3006007e_RG_SocReselience072025%20(2)_compressed.pdf

ПРООН впроваджує масштабну ініціативу з розчищення відходів руйнувань в Україні. (2025, Лютий 26). *UNDP Ukraine.* https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/proon-vprovadzhuye-masshtabnu-initsiatyvu-z-rozchyshchennya-vidkhodiv-ruynuvan-v-ukrayini

Пропаганда російської православної церкви через УПЦ МП в Україні. (2024, Березень 15). Firtka. Агенція новин. https://firtka.if.ua/blog/view/propaganda-rosiiskoyi-pravoslavnoyi-tserkvi-cherez-upts-mp-v-ukrayini

Публічні консультації онлайн: крок за кроком. *Посібник для державних службовців та громадських організацій*. (2021). Реанімаційний пакет реформ. https://regional.rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Publichni-konsul-tatsii-onlayn_-krok-za-krokom.pdf

Публічні консультації: можливості для громадян та влади. (2021). ГО "Рух ЧЕСНО". https://drive.google.com/file/d/1222K1fZWeGeSetc9c5sRn5bPnKsQoBb9/view

Пунда, О., Добрянська, О., & Новицька, Н. (2022). Принципи інформаційної політики в умовах війни та їх нормативно-правове закріплення. *Екологічне право*, *1–2*, 60–65.

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2023). *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0188-4

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2024а). *Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в*

умовах повоєнної відбудови. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0360-4

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2024b). *Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0362-8

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2024c). *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія.* Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рафальський, О. О., & Самчук, З. Ф. (2018). *Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рахманов, О. *(2024).* Уявлення українців про політичне життя в повоєнний період у контексті перспективи поширення популізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, *2*, 25–38.

Резнік, О. (2023). Ставлення українців до влади під час повномасштабної війни. *Український соціологічний портал*. https://usp-ltd.org/stavlennia-ukraintsiv-do-vlady-pid-chas-povnomasshtabnoi-vijny

Резнік, О. (Ред.). (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, С. (2024). Особливості політичної свідомості українців на третій рік повномасштабної війни. В Є. Головаха & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 75–98). Київ: Інститут соціології НАН України.

Ремовська, О. (2024, Листопад 12). "Не кожен срач в інтернеті – поляризація" – соціолог Брік про лінії поділу, запас міцності та повернення біженців. *Суспільне. Новини*. https://suspilne.media/877321-ne-kozen-srac-v-interneti-polarizacia-sociolog-brik-pro-linii-podilu-zapas-micnosti-ta-povernenna-bizenciv/?utm_source=chatgpt.com

Ржеутська, Л. (2025, Серпень 29). УПЦ відмовилася визнати свій зв'язок з РПЦ: що далі? *Deutsche Welle.* https://www.dw.com/uk/upc-vidmovilasa-viznati-svij-zvazok-z-rpc-so-dali/a-73815754

Рішення "Венеціанки" про декомунізацію: мета легітимна, але закон потрібно змінити. (2015, Грудень 19). Європейська правда. https://www.eurointegration.com.ua/news/2015/12/19/7042483/

Ручка, А., & Наумова, М. (2013). Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. У В. Ворона, М. Шульга (Ред.). *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка. Соціологічний моніторинг* (с. 285–297). Київ: Інститут соціології НАН України.

Рябчук, М. (2018, Березень 14). "Замість деколонізації влада воює з комуною, яка і так мертва". *Збруч*. https://zbruc.eu/node/77618

Самченко, В. (2023, Жовтень 6). Стратегія розвитку освіти і науки до 2030 року: коли і чого очікувати? *Укрінформ.* https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3770487-strategia-rozvitku-osviti-i-nauki-do-2030-roku-koli-i-cogo-ocikuvati.html

Самчук, З. Ф. (2025). Парадигма здорового глузду як інструмент реновації світопорядку. *Просторовий розвиток: Науковий збірник*, *12*, 266–285.

Сачук, Ю., Звягінцева, М., Федорович, І., Мойса, Б., Ганущак, Ю., Несходовський, І., & Бетлій, О. (2023). Соціальні політики щодо ветеранів, людей з інвалідністю та пенсіонерів. *UAReforms.* https://uareforms.org/pages/new-page-657

Середа, С. (2023, Травень 29). Демограф Елла Лібанова: Про бебібум давайте не мріяти. Це – нереально. *Українська правда.* https://www.pravda.com.ua/articles/2023/05/29/7404353/?utm_source=chatgpt.com

Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, *1*, 26–62.

Сіденко, С. (2025). Розвиток людського капіталу в умовах глобальної нестабільності. *Демографія та соціальна економіка*, *59*(1), 55–72.

Скворцова, В. (2023). *2022 Індекс сталості організацій громадянського суспільства. Звіт по Україні*. Київ: USAID, ICNL, УНЦПД. https://ucipr.org.ua/images/files/1864/1864_file.pdf

Скворцова, В., & Походай, Я. (2024). *Індекс сталості розвитку ОГС в Україні. Звіт за 2023 рік.* Київ: УНЦПД, Міжнародний фонд "Відродження". http://www.ucipr.org.ua/images/files/1948/1948_file.pdf

Скільки європейців готові захищати свою країну в разі нападу: результати опитування дивують. (2024, Вересень 9). ТСН. https://tsn.ua/exclusive/skilki-yevropeyciv-gotovi-zahischati-svoyu-krayinu-u-vipadku-napadu-rezultati-opituvannya-divuyut-2656371.html

Слободенюк, Л. (2025, Вересень 6). В Україні розробили стратегію збереження і розвитку мов, яким загрожує зникнення – розпочались публічні обговорення. *Суспільне Крим*. https://suspilne.media/crimea/1108718-v-ukraini-rozrobili-strategiu-zberezenna-i-rozvitku-mov-akim-zagrozue-zniknenna-rozpocalis-publicni-obgovorenna/

Смакота, В., Толстих, Н., & Луконін, В. (2024). Виклики і загрози для людського розвитку в умовах воєнних дій в Україні. В Є. Головаха, & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 244–261). Київ: Інститут соціології НАН України.

Смолянюк, В. Ф., & Крутій, В. О. (2019). Політична система суспільства в умовах гібридної війни: спрямованість трансформацій. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія*, *2*(*41*), 70–87.

Смотрич, Д., & Браілко, Л. (2023). Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, *77*, 121–127.

Соколовський, І. (2024). Зайнятість в умовах війни: тенденції, перспективи та соціальні ризики. В Є. Головаха & С. Дембіцький (Ред). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 262–281). Київ: Інститут соціології НАН України.

Соціальна згуртованість в Україні: виклики та бар'єри для вразливих груп. (2025, Липень 16). ОПОРА. https://www.oporaua.org/viyna/social-na-zgurtovanist-v-ukrayini-vikliki-ta-bar-yeri-dlya-vrazlivih-grup-25748

Соціальна згуртованість в українському суспільстві: кількісне дослідження. (2025, Липень 4). ОПОРА. https://oporaua.org/viyna/social-na-zgurtovanist-v-ukrayins-komu-suspil-stvi-kil-kisne-doslidzhennya-25738

Соціальний діалог як інструмент повоєнної солідаризації та оновлення суспільного договору в Україні. (2024). ДУ "Інститут

економіки та прогнозування НАН України". https://ief.org.ua/files/activity/883/30102024-info-1-zamina-poperednoho-onovlenyy.pdf

Соціологи дізнались, скільки українців готові захищати державу, ризикуючи життям. (2025, Травень 22). *NV.ua*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/skilki-ukrajinciv-gotovi-zahishchati-ukrajinu-opituvannya-50516204.html

Ставлення українців до Великої Британії: високий рівень довіри і вдячності – результати соцопитування. (2025, Травень 8). FIXYGEN.UA. https://www.fixygen.ua/news/20250508/stavlennya-ukrayintsiv-do-velikoyi-britaniyi-visokiy-riven-doviri-i-vdyachnosti-rezultati-sotsopituvannya.html

Ставлення українців до Німеччини: висока довіра попри критику в минулому. (2025, Травень 10). Relocation.com.ua. http://relocation.com.ua/stavlennia-ukraintsiv-do-nimechchyny-vysoka-dovira-popry-krytyku-v-mynulomu/

Ставлення українців до Франції найкраще за весь час двосторонніх відносин – соціологічні дані. (2025, Травень 8). FIXYGEN.UA. https://www.fixygen.ua/news/20250508/stavlennya-ukrayintsiv-do-frantsiyi-naykrashche-za-ves-chas-dvostoronnih-vidnosin-sotsiologichni-dani.html

Степаненко, В. (2024a). Вступне слово. У *Круглий стіл "Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу". Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, *4*, 165–206 (с. 165–166). https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf

Степаненко, В. (2024b). Стан та особливості солідарних відносин в Україні на третьому році повномасштабної війни. В Є. Головаха & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 151–170). Київ: Інститут соціології НАН України.

Степанова, Т. (2025, Вересень 11). У Черкасах священник із сокирою в пакеті напав на працівників ТЦК: що відомо. *РБК-Україна*. https://www.rbc.ua/rus/news/cherkasah-svyashchennik-iz-sokiroyu-paketi-1757612193.html

Стражний, О. (2008). *Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність*. Київ: Книга.

Стратегічний план діяльності МОН до 2027 року "Освіта переможців". (б. д.). Міністерство освіти і науки України. https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/Docs%20Kampania%20Priyom%2024/Strateh.plan.diyalnosti.MON.do.2027.roku.pdf

Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 922-р (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text

Стрельник, О. (2024). Чи відбувається консервативний гендерний поворот в охопленому війною суспільстві? В Є. Головаха & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 197–219). Київ: Інститут соціології НАН України.

Сюмар, В. (2025, Липень 16). Владу не цікавить, як виживають дрібні фермери. *Європейська солідарність.* https://eurosolidarity.org/2025/07/16/viktoriya-syumar-vladu-ne-czikavyt-yak-vyzhyvayut-dribni-fermery/

Тарас Тарасенко: в Україні має бути побудований ветеранський комплаєнс. (2025, Липень 28). Політична партія "Слуга народу". https://sluga-narodu.com/taras-tarasenko-v-ukraini-maie-buty-pobudovanyy-veteranskyy-komplaiens/

Татаркін, К. (2025, Липень 31). Чому Україна не має права повторювати радянську модель "невідомого солдата". *Українська правда*. https://www.pravda.com.ua/columns/2025/07/31/7524220/

Терещенко, В. (2023). Особливості державної інформаційної політики в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*, *2*, 391–395.

Троян, І. (2025, Січень 9). Чи справді українці масово біднішають? *Рубрика.* https://rubryka.com/article/chy-spravdi-ukrayintsi-masovo-bidnishayut/

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Документ № 984-011 (2014) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n130

Україна після перемоги. Бачення України 2030. (2022). Київ–Львів: ЦППР. https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyiukrayina-pislya-peremogy/

Україна разом з партнерами розпочинає системну трансформацію дошкілля. (2025, Травень 13). Міністерство освіти і науки України. https://mon.gov.ua/news/ukraina-razom-z-partneramy-rozpochynaie-systemnu-transformatsiiu-doshkillia

Українське суспільство залишається розділеним, але "президент розколу" для країни неприйнятний – Головаха. (2020, Серпень 16). *NV.ua*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/chi-hochut-ukrajinci-shidniy-oblastey-do-rosih-dumka-sociologa-novini-ukrajini-50106112.html

Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні–2023. (2023). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf

Уряд провалив політику щодо ветеранів, – Валентин Наливайченко. (2025, Липень 14). ВО "Батьківщина". https://ba.org.ua/uryad-provaliv-politiku-shhodo-veteraniv-valentin-nalivajchenko/

Уряд ухвалив Державну стратегію наркополітики до 2030 року та затвердив операційний план з її реалізації. (2025, Серпень 21). Урядовий портал. https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukhvalyv-derzhavnu-stratehiiu-narkopolityky-do-2030-roku-ta-zatverdyv-operatsiinyi-plan-z-ii-realizatsii

Успіх чи ні? Як українці оцінюють реформування органів правопорядку та підтримку ЄС 28 жовтня 2024 року. (2025). Соціологічна група "Рейтинг". https://www.ratinggroup.ua/news/uspih-chi-ni-yak-ukrayinci-ocinyuyut-reformuvannya-organiv-pravoporyadku-ta-pidtrimku-yes

Фріз, І. (2025, Липень 1). Міністерство ветеранів хочуть знову "злити". *Європейська солідарність.* https://eurosolidarity.org/2025/07/01/iryna-friz-ministerstvo-veteraniv-hochut-znovu-zlyty/

Хейл, Г. (2024). Предисловие. В Б. Мадлович, & Б. Мадьяр (Ред.). *Патрональная демократия в Украине и российское вторже-*

ние. Российско-украинская война. Том 1 (с. 15–20). Hannover, Stuttgart: ibidem-Verlag.

Хто ми та якою бачимо Україну? (2025, Серпень 13). Соціологічна група "Рейтинг". https://cdn.prod.website-files.com/685c279caf66f4023ad2cab4/689d8b12e81a8aba83fb8fcf_RG_Independece_082025_press%20public.pdf

Цимбал, О., & Остафійчук, Я. (2024). Інституційний простір сфери оплати праці. *Демографія та соціальна економіка*, *56*(2), 98–117.

Цуба, В. (2024, Квітень 1). Для військових "героїзація" може посилити почуття провини – психологиня Тетяна Ціленко. *Букви*. https://bukvy.org/dlya-vijskovyh-geroyizacziya-mozhe-posylyty-pochuttya-provyny-psyhologynya-tetyana-czilenko/?utm_source=chatgpt.com

Чепурко, Г. (2024a). Особливості інституціоналізації соціального захисту ветеранів в умовах російсько-української війни. В Є. Головах & С. Дембіцький (Ред.). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* (с. 388–412). Київ: Інститут соціології НАН України.

Чепурко, Г. (2024b). Чинники соціальних конфліктів в українському суспільстві під час російсько-української війни. У *Круглий стіл "Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу". Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, *4*, *165*–206 (с. 197–201). https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf

Червоні лінії України: громадська думка і національні переконання. (2025, Травень 8). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chervoni-linii-ukrainy-gromadska-dumka-i-natsionalni-perekonannia-kviten-traven-2025r

Через повномасштабне вторгнення Росії за кордоном перебуває близько 20% українців – дослідження ОПОРИ. (2023, Липень 5). ОПОРА. https://www.oporaua.org/viyna/cherez-povnomasshtabne-vtorgnennia-rosiyi-za-kordonom-perebuvaie-blizko-20-ukrayintsiv-doslidzhennia-opori-24792

Черенько, Л., Реут, А., & Клименко, Ю. (2024). Забезпечення резильєнтності соціальної підтримки населення України в період гібридних криз та катастроф. *Демографія та соціальна економіка*, *58*(4), 127–147.

Шепелева, А. (2022, Грудень 13). УПЦ (МП) – незалежна церква чи колаборанти в рясах? *Deutsche Welle.* https://www.dw.com/uk/upc-mp-nezalezna-cerkva-ci-kolaboranti-v-rasah/a-64050492

Шолян, В. (2025, Лютий 21). Головний демограф попередила українців про нову дуже небезпечну лінію розколу нації. *Главком*. https://glavcom.ua/country/society/holovnij-demohraf-poperedila-ukrajintsiv-pro-novu-duzhe-nebezpechnu-liniju-rozkolu-natsiji--1046106.html

Шуміхін, Є. (2024, Травень 20). Глава УІНП Дробович: В Україні формується нова меморіальна мова світового рівня. *Інтерфакс-Україна*. https://interfax.com.ua/news/interview/987935.html?utm_source=chatgpt.com

Юлія Тимошенко запросила військових, профспілки та громадських активістів, щоб посилити роботу МФО з захисту прав ветеранів. (2025, Липень 11). ВО "Батьківщина". https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-zaprosila-vijskovix-profspilki-ta-gromadskix-aktivistiv-shhob-posiliti-robotu-mfo-z-zaxistu-prav-veteraniv/

Юлія Тимошенко: Влада має подбати про європейські зарплати та пенсії, а вже потім пропонувати європейські ціни на електроенергію. (2025, Липень 22). ВО "Батьківщина". https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-vlada-maye-podbati-pro-yevropejski-zarplati-ta-pensi%d1%97-a-vzhe-potim-proponuvati-yevropejski-cini-na-elektroenergiyu/

Як розвивати цивільно-військове партнерство? Погляди з обох боків. (2025, Травень 7). Соціологічна група "Рейтинг". https://ratinggroup.ua/research/ukraine/civimilpartnership_2025.html

Яремчук, В. (2024а). Держава та громадянське суспільство: потенціал спільнодії та небезпека загострення суперечностей. В О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.). *Суспільно-політична*

солідарність в Україні в умовах війни: монографія (с. 156–185). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Яремчук, В. (2024b). Роль громадянського активізму у повоєнному відродженні. В О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови: монографія* (с. 302–328). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Agamben, G. (2005). *Profanazioni*. Roma: Nottetempo.

Alexseev, M. A., & Dembitskyi, S. (2024). Geosocietal support for democracy: Survey evidence from Ukraine. *Perspectives on Politics*, *22*(4), 1077–1099. https://doi.org/10.1017/S1537592724000422

Applebaum, A. (2022, August 10). The Other Ukrainian Army. *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/08/ukraine-volunteer-army-russia-odesa/671088/

Bayertz, K. (1999). Four Uses of "Solidarity". In K. Bayertz (Ed.). *Solidarity (Philosophical Studies in Contemporary Culture (Vol. 5)* (p. 3–28). Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers. https://www.amazon.com/Solidarity-Philosophical-Studies-Contemporary-Culture/dp/0792354753?asin=0792354753&revisionId=&format=4&depth=1

Bernard-Henri Lévy et Andriy Yermak L'Ukraine est le laboratoire du futur des démocraties. (2025, Août 4). Le point. https://www.lepoint.fr/monde/invention-democratique-en-ukraine-04-08-2025-2595686_24.php

Charities Aid Foundation. (2023). *World Giving Index 2023. Global trends in generosity*. https://www.cafonline.org/docs/default-source/updated-pdfs-for-the-new-website/world-giving-index-2023.pdf

Charities Aid Foundation. (2024). *World Giving Index 2024*. *Global trends in generosity*. https://www.cafonline.org/docs/default-source/inside-giving/wgi/wgi2024.pdf

Civic Engagement Poll. Spring 2024. (2024). USAID. https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/327/Pact%20USAID%20ENGAGE_%20CEP%20Spring%202024_ENG.pdf

Conference on accession to the European Union – Ukraine – accession document. Ministerial meeting opening the Integovernmental

Conference on the Accession of Ukraine to the European Union (Luxembourg, 25 June 2024). (2024, June 21). European Council. Council of the European Union. https://www.consilium.europa.eu/media/hzmfw1ji/public-ad00009en24.pdf

Cooke, N. A. (2018). *Fake News and Alternative Facts: Information Literacy in a Post-Truth Era*. ALA Editions.

Crisis in Ukraine. (2025). International Organization for Migration. https://www.iom.int/crisis-ukraine

Debord, G. (2002). *Society Of The Spectacle*. Black & Red.

Economic Surveys: Ukraine 2025. (2025). Organisation for Economic Co-operation and Development. https://doi.org/10.1787/940cee85-en

European Commission. (2022, June 17). Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council. Commission opinion on Ukraine`s application for membership of the European Union. Brussels, COM (2022) 407 final. https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf

European Commission. (2023). Commission staff working document. Ukraine 2023 Report. Accompanying the document. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2023 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 8.11.2023 SWD(2023) 699 final. https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf

Fisun, O. (2015, October 15). The future of Ukraine`s neopatrimonial democracy. *PONARS Eurasia Policy Memo № 394*. https://www.ponarseurasia.org/the-future-of-ukraine-s-neopatrimonial-democracy/

Freedom House. (2023). *Freedom in the World 2023: Ukraine*. https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023

Freedom House. (2024). *Freedom on the Net 2024: Ukraine*. https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2024

Freedom House. (2025). *Freedom in the World 2025: Ukraine*. https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2025

Gradus Research. (2025, Червень 28). Українці виснажені, але не зневірені: результати 12-ї хвилі дослідження. *Marketer*.

https://marketer.ua/ua/ukrainians-are-exhausted-but-not-discouraged-results-of-the-12th-wave-of-the-gradus-research-survey

Hafele, J., Bertram, L., Demitry, N., Le Lannou, L.-A., Korinek, L., & Barth, J. (2023). The Economic Resilience Index: assessing the ability of EU economies to thrive in times of change. *ZOE Institute for Future-fit Economies.* Cologne. https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2023/Constraints%20on%20Government%20Powers/

Hale, H. (2015). *Patronal politics: Eurasian regime dynamics in comparative perspective*. Cambridge University Press.

Informal Civic Activism in Ukraine: How to Foster Further Civic Engagement. (2025, April 28). Civil Society Home. https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/04/28/Informal%20Civic%20Activism%20in%20Ukraine%20How%20to%20Foster%20Further%20Civic%20Engagement.pdf

Keudel, O., Hatsko, V., Darkovich A., & Huss, O. (2024). *Local Democracy and Resilience in Ukraine: Learning from Communities` Crisis Response in War*. Swedish International Centre for Local Democracy. https://icld.se/wp-content/uploads/ICLD_ResearchReport_33_2024-web.pdf

Laclau, E. (2005). Populism: What`s In a Name? In *Populism and the Mirror of Democracy* (p. 32–49). London and New York: Verso.

Mouffe, Ch. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. London-New York: Verso.

Myronovych, S., Machlouzarides, M., Sereda, P., & Dagli-Hustings, I. (2024). *SHARP: Wave 3. Big Picture Report: Resilience during the Full-Scale War – Data from 2022, 2023 and 2024*. United Nations Development Programme. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-07/doc_pfrukr24_wave_3_report_v4.pdf

Odarchenko, K. (2024, September 18). The Impact of War on Ukraine`s Youth and Workforce Development. *Wilson Center. Focus Ukraine*. https://www.wilsoncenter.org/blog-post/impact-war-ukraines-youth-and-workforce-development

Olhowski, J. (2023). The impact of the war on the dynamics of the political and social situation in Ukraine. *Institute of Central Europe (IES) Commentaries*, *834*(82/2023). https://ies.lublin.pl/en/comments/the-

impact-of-the-war-on-the-dynamics-of-the-political-and-social-situation-in-ukraine/?utm_source=chatgpt.com

Palik, Jú. (2025, July). The reintegration of 5 million veterans may be Ukraine`s next major battle: Results from a recent survey in Ukraine. *Peace Research Institute Oslo (PRIO)*. https://www.prio.org/comments/1794

Pipes, R. (2004). Flight From Freedom. What Russians Think and Want. *Foreing Affairs*, *83*(3), 9–15. https://www.jstor.org/stable/20033971

Pleines, H. (2016). Oligarchs and politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, *24*(1), 105–127.

Riker, W. H. (1986). *The Art of Political Manipulation*. Yale University Press.

Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford (California): Stanford University Press.

Schmitter, Ph. C. & Blecher, M. (2020). *Politics as a Science*. Routledge.

Strengthening Ukraine`s resilience through participatory democracy: conclusions of the Council of Europe project on civic participation. (2024, November 19). Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/strengthening-ukraine-s-resilience-through-participatory-democracy-conclusions-of-the-council-of-europe-project-on-civic-participation

Top War Memorials Quotes. (2025). Quotes & Saying. https://quotessayings.net/topics/war-memorials/

Veteran`s Reintegration in Frontline Areas: What's next? Findings from the post-assessment workshop. (2025, April 17). REACH. https://reliefweb.int/report/ukraine/veterans-reintegration-frontline-areas-whats-next-findings-post-assessment-workshop-march-2025-ukraine-enuk

Weimer, D., & Vining, A. R. (2017). *Policy Analysis: Concepts and Practice*. Routledge.

Wertsch, J. V. (2009). Collective memory. In P. Boyer, & J. V. Wertsch (Eds.). *Memory in mind and culture* (p. 117–137). Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/abs/memory-in-mind-and-culture/collective-memory/0630993FAA1B2715A236D9C96DC20B69

Для нотаток

Наукове видання

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Монографія

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 04.02.2026 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 15,81. Обл.-вид. арк. 13,8.
Папір офсетний. Наклад 120 прим. Зам. № 2372

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.